

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
XIX Դ. ՎԵՐՁ – XX Դ. ՄԿԻՋԲ

ՆԱԶԵԼԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԱԶԵԼԻ ՆԱԿԱՍԱՐԴՅԱՆ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – XX ԴԱՐԻ ՄԿԻԶԲ

ԵՐԵՎԱՆ 2020

708907
108401

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ն 380

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պատ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ.Ա. Բայբուրդյան

Նավասարդյան Ն.Ս.

Ն 380 Ռուսական Կայսրության քաղաքականությունն Իրանում (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ) / Ն.Ս. Նավասարդյան.- Եր.: Ճարտարագետ, 2020.- 252 էջ:

Աշխատությունում արխիվային լայնածավալ նյութերի, գիտական և վերլուծական գրականության հիման վրա ուսումնասիրվել են քննվող ժամանակաշրջանում ռուս-իրանական հարաբերությունների ռազմաքաղաքական, տնտեսական, դիվանագիտական բաղադրիչները: Աշխատանքը նոր մոտեցումներով, հիմնավորված փաստարկներով XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Իրանի նկատմամբ Ռուսական կայսրության վարած քաղաքականությունն ամբողջական և համակարգված ներկայացնելու, պատմական կարևորագույն իրողությունները վերագնահատելու փորձ է:

Աշխատանքի հիմնական բովանդակությունը, դրույթներն ու եզրահանգումները կարող են հիմք դառնալ Ռուսաստանի և Իրանի պատմության նոր շրջանի առանձին հիմնախնդիրների ուսումնասիրության, ինչպես նաև կիրառվել դասախոսություններում և քաղաքագիտական հասուկ դասընթացներում:

Գիրքը նախատեսված է արևելագետների, քաղաքագետների, փորձագետների, մերձավորարևելյան տարածաշրջանով զբաղվող մասնագետների համար:

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-72-927-5

© Արևելագիտության ինստիտուտ 2020

© Նավասարդյան Ն.Ս.

2020

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ

**ԻՐԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ,
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ԾԻՐՈՒՄ**18

1. Ռուս-իրանական սահմանների ձևավորումը. Ռուսական
կայսրության Իրան «խաղաղ ներթափանցման»
նախադրյալները 18
2. Ռուսական կայսրության առևտրատնտեսական շահերն
Իրանում..... 28
 - ա) Մենաշնորհային ներդրումներ 32
 - բ) Ֆինանսական ներդրումներ 37
 - գ) Ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը և
առևտրական հաշվեկշիռը 42
 - դ) Ճանապարհաշինության ոլորտի ծրագրերը..... 49
3. Պարսկական կազակական բրիգադը որպես Ռուսական
կայսրության քաղաքական ազդեցության լծակ Իրանում 58

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՌՈՒՍ-ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ԴԻՍԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ՓՈԽՀԱՄԱՋԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ**69

1. Պարսից ծոցի գործոնը Ռուսական կայսրության և Մեծ
Բրիտանիայի հարաբերություններում 69
2. Իրանի հարցը 1907 թ. անգլո-ռուսական
համաձայնագրում. Ռուսական կայսրության իրանական
քաղաքականության նոր ուղեգծի ձևավորումը..... 89

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՄԻԶԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905-1911 ԹԹ. ԻՐԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆԸ 113

1. Սահմանադրական շարժման ծավալումը. Ռուսական
գործուն Իրանի ներքաղաքական զարգացումներում 113

2. Սահմանադրական շարժմանը Ռուսական ռազմական
միջամտության նախադրյալները 121

3. Ռուսական կայսրության ռազմական առաջին ներխուժումն
Իրան 136

4. Միջազգային իրադրությունն Իրանի շուրջ և Ռուսական
կայսրության կողմից Իրանում սահմանադրական
վարչակարգի տապալման փորձը 150

5. Առաջին աշխարհամարտից առաջ Ռուսական կայսրության
կողմից հյուսիսային Իրանի ռազմակալումը և
Սահմանադրական հեղափոխության ճնշումը 175

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 206

ԱՍՓՈՓՈՒՄ (անգլերեն) 212

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 222

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՑԱՆԿ 237

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 249

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Իրանը, շնորհիվ իր տնտեսական զգալի ներուժի և ուրույն ռազմավարական դիրքի, առանձնակի կարևորություն է ունեցել Ռուսական կայսրության արևելյան քաղաքականության ուղեծրում: Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ բավականին հին և խորն արմատներ ունեն: Հին սլավոններին Իրանի հետ կապող Վոլգա-Կասպյան ճանապարհը հայտնի էր դեռևս վաղնջական ժամանակներից: Այն ոչ միայն աշխույժ առևտրային տարանցիկ էր, այլ նաև արևմտյան և արևելյան պետությունների միջև միջազգային կապերի հաստատման կարևորագույն ուղի: Թաթար-մոնղոլական արշավանքների արդյունքում (XIII-XIV դդ.) Ռուսաստանի տնտեսական կապերն Իրանի հետ ընդհատվեցին, սակայն 1552 թ.-ին Կազանի, այնուհետև 1556 թ.-ին թաթարական լծից Աստրախանի խանությունների ազատագրումը Ռուսաստանի (Մոսկովյան պետության) համար կրկին ազատ ելք ապահովեց դեպի Կասպից ծով: Այս ժամանակաշրջանից սկսած՝ ռուսական տիրապետության տակ վերջնականապես անցած քաղաքական և տնտեսական մեծ կարևորություն ներկայացնող Վոլգա-Կասպյան ճանապարհը նոր հնարավորություններ ստեղծեց Ռուսաստանի և Իրանի առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդման համար: Տարբեր դիվանագիտական առաքելություններ ուղևորելով Իրան՝ ռուսաց ցարերը տևական ժամանակ փորձում էին Սեֆյան շահերից ստանալ առևտրային բարենպաստ այնպիսի արտոնություններ, որոնք վերջիններս շնորհել էին անգլիացիներին: Իրանում բրիտանական տնտեսական մրցակցությանը հակազդելու նպատակով՝ դեռևս 1572 թ. ռուսական իշխանությունները սահմանափակեցին Իրանի հետ Ռուսաստանի տարածքով տարանցիկ առևտրի արտոնություններն օտարերկրացիների համար:

Իրանի հետ հարաբերությունները սերտացնելու Մոսկովյան պետության ձգտումը հատկապես կարևորվեց Օսմանյան կայսրու-

թյան քաղաքականության հետևանքով, որը XVI դ. 70-80-ական թթ. օգտվելով Իրանի ռազմաքաղաքական անկումային վիճակից և թուլացումից՝ ընդլայնել էր նվաճողականությունն Ատրպատականում և Այսրկովկաս՝ մոտենալով Կասպից ծովին:

XVIII դարասկզբին Ռուսաստանը վերանայեց իր ռազմավարական շահերը Կովկաս-կասպյան տարածաշրջանում: Նրա արտաքին քաղաքական հիմնական նպատակները դարձան՝ Կասպից ծովի ափերին ռուսական տիրապետության վերջնական հաստատումը, արևելյան շուկաներ ռուսական առևտրային կապիտալի ներթափանցումը և Կովկասի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության ոտնձգությունների չեզոքացումը: Այս հիմնարար սկզբունքները օրինաչափ դարձան տարածաշրջանում Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական շահերի համար՝ ձևավորելով կայսրության հարավային սահմանների անվտանգային համակարգի առանցքային ուղենիշները: Դեպի Արևելք ռուսական առաջխաղացումը և Այսրկովկասի միակցումը Ռուսաստանին ուղեկցվեց ռազմաքաղաքական բուռն զարգացումներով՝ մի կողմից ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների, մյուս կողմից՝ եվրոպական տերությունների հետ աշխարհաքաղաքական սուր մրցապայքարի պայմաններում:

Ղրիմի պատերազմից (1853-1856 թթ.) հետո կայսրության «արևելյան քաղաքականությունը» թևակոխեց որակական նոր փուլ: Կայսրության հիմնական խնդիրը դարձավ՝ Հյուսիսային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի Ռուսաստանին վերջնական միակցումը, որն ապահովելու էր Մերձավոր և Միջին Արևելքում Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական և տնտեսական դիրքերի ամրապնդումը: Կենտրոնական Ասիայի միակցումով Ռուսաստանը հիմնավորվեց Կասպից ծովի արևելյան ափերին և ուժեղացրեց իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական խաղաղ ներթափանցումը դեպի Իրան: Սակայն տարածաշրջանային գերտերության կարգավիճակ ձեռք բերելու Ռուսաստանի հավակնությունները բխվեցին աշխարհաքաղաքական մրցակից Մեծ Բրիտանիայի հակազդեցությամբ: Ռուս-անգլիական հակամարտությունը, որը, պատմագրությանը հայտնի է «Մեծ խաղ» («The Great

Game”) անվամբ, վերաճեց Իրանում գերակայության և ազդեցության ոլորտների համար մղվող երկատատև մրցապայքարի:

Մենագրության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի ժամանակաշրջանը, երբ Ռուսական կայսրությունն իր արտաքին քաղաքական օրակարգում առաջնահերթություն տալով Իրանում աճող Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությանը դիմակայելու խնդրի կարևորությանը՝ սկսեց ընդլայնել իր քաղաքական և տնտեսական ներգրավվածությունն Իրանում՝ տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական գերակայության հաստատելու նպատակով: Մենագրությունն ընդգրկում է Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքականության վերլուծությունը մինչև 1912 թ. ներառյալ: Ժամանակագրական նման սահմանների ընտրությունը պայմանավորված է Իրանի Սահմանադրական հեղափոխությանը ռուսական ռազմաքաղաքական միջամտության գործընթացն ավելի ամբողջական ու ավարտուն ներկայացնելու անհրաժեշտությամբ: Աշխատանքն ամփոփվում է Առաջին աշխարհամարտից առաջ Իրանի շուրջ ձևավորված միջազգային իրադրության քննությամբ:

XIX դարավերջն ու XX դարի սկիզբն Իրանի պատմության ամենահակասական ժամանակաշրջաններից է: Այն երկրի քաղաքական կյանքում նշանավորվեց տարածքային մեծ կորուստներով, 1905-1911թթ. Սահմանադրական հեղափոխությամբ պայմանավորված ներքաղաքական բազում ճգնաժամերով, դաջարական արքայատոհմի իշխանության հարաճուն թուլացմամբ: Նշված ժամանակաշրջանում Իրանն ապրում էր խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական համակարգը և վարչական կայունությունը: Ղաջարական կառավարությունը գրեթե ամբողջովին կորցնելով քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը, փորձում էր իշխանությունը պահել՝ խուսափելով անգլո-ռուսական մրցակցության և ներքին հակասությունների միջև: Իրանի բնական պաշարները շահագործելու, նրա ռազմավարական նշանակության ճանապարհները, արտահանման և հումքային շուկաները վերահսկելու, ներքին գործերին միջամտելու Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրի-

տանիայի քաղաքականությունը մեծ հարված հասցրեց Իրանի ինքնիշխանությանը՝ երկիրը մղելով սոցիալ-տնտեսական և ռազմա-քաղաքական խորը ճգնաժամի մեջ:

Աշխատության մեջ ուսումնասիրվում են Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքական օրակարգում Իրանի ռազմավարական դերն ու նշանակությունը, ներկայացվում են Իրանում գերակայության հաստատման ճանապարհին կիրառված տնտեսական և քաղաքական լծակների ձեռք բերման գործընթացի հիմնական գործիքները, միտումներն ու հետևանքները:

Արխիվային նյութերի հենքի վրա իրականացված ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս վեր հանելու իրանական խնդրում ռուսական դիվանագիտության ռազմավարությունը, Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի միջև Իրանի շուրջ հակազդեցության ձևավորման պատճառներն ու աշխարհաքաղաքական մրցապայքարի խորը հակասությունները:

Աշխատության մեջ Իրանի պատմության ամենակարևորագույն ժամանակահատվածներից մեկի՝ Միջին Արևելքը ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրի վերլուծությունը ցույց է տալիս ռուս-բրիտանական բանակցային գործընթացում իրանական գործոնի կարևորությունը, պարզեցնում Առաջին աշխարհամարտից առաջ ռուս-բրիտանական հարաբերություններունների առանցքային հարցերը:

Մենագրության էջերում առաձին ուսումնասիրության նյութ է դարձել 1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության հետևանքով ստեղծված ներքաղաքական ճգնաժամում ցարական կառավարության քաղաքականությունը, Իրան ռուսական ռազմական ներխուժման, ապա նաև երկրի հյուսիսային շրջանների Ռուսաստանի կողմից ռազմակալման ենթարկելու պատճառներն ու հետևանքները:

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Իրանի նկատմամբ Ռուսական կայսրության քաղաքականության ուսումնասիրությունն ու համակոորմանի վերլուծությունն արդիական է ոչ միայն ուսումնա-

սիրվող ժամանակաշրջանում Իրանի նկատմամբ Ռուսական կայսրության աշխարհաքաղաքական ծրագրերն ու արտաքին քաղաքական օրակարգը վեր հանելու, այլ նաև ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների զարգացումները համարժեքորեն գնահատելու համար: Պատմական փորձի արժևորումը հնարավորություն է տալիս խորքային կերպով ընկալելու ռուս-իրանական հարաբերությունների ժամանակակից խնդիրները՝ անցյալի պատմական փորձը ներկա իրողությունների հետ զուգադրմամբ: Այսօր էլ դիտարկելով տարածաշրջանում Ռուսաստանի և Արևմուտքի միջև ազդեցության ոլորտների համար մղվող պայքարը՝ կարելի է զուգահեռներ անցկացնել հարյուրամյա վաղեմության իրադարձությունների և մերօրյա իրողությունների միջև, որոնցում Իրանը շարունակում է առանցքային դերակատարում ունենալ:

ՀՀ արտաքին քաղաքական կարևորագույն գործընկերներ՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության նոր շրջանի պատմության արտաքին հարաբերությունների և տնտեսական հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը գործնական կարևորություն ունի տարածաշրջանային ներկայիս խնդիրների և զարգացումների խորքային գնահատման ու վերլուծության համար: Մերձավոր և Միջին Արևելքում ձևավորված աշխարհաքաղաքական ժամանակակից իրադրության պայմաններում պատմական նախադեպերի համակողմանի և անկողմնակալ ուսումնասիրությունը նպաստում է տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական զարգացումների և անվտանգային համակարգի առանձնահատկությունների խորքային մեկնությանը:

Աշխատությունը շարադրված է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն ու պարսկերեն լեզուներով՝ տարաբնույթ աղբյուրների, տեղեկատվական և վերլուծական գրականության հիմքի վրա: Ուսումնասիրության համար որպես սկզբնաղբյուրներ են ծառայել Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվի ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերը, տարատեսակ փաստագրական նյութերը, որոնք կազմվել

են Իրանում ռուսական դիվանագիտական և ռազմական առաքելությունների ներկայացուցիչների կողմից և մանրամասն տեղեկություններ են պարունակում այդ երկրի վերաբերյալ¹: Աշխատանքում օգտագործվել են ռուսական հատուկ գործակալության ռազմատեղեկատվական, ռազմավարական բնույթի նյութեր, որոնք ներառում են Իրանի տարածքային, ռազմական ներուժի, ներքաղաքական գործընթացների մասին տեղեկություններ²:

Աշխատանքի աղբյուրագիտական հենքում ընկած են ՌԴ ԱԳ նախարարությանը կից՝ Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվի՝ ցարական արտաքին գերատեսչության՝ Իրանին վերաբերող գործերը, որոնք պարունակում են Իրանում ռուսական դիվանագիտական առաքելության և ռուսական արտաքին գերատեսչության միջև նամակագրական հարուստ նյութ՝ հաղորդագրությունների, զեկույցների և հաշվետվությունների տեսքով³: Դրանք Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի հետ մրցակցության, Իրանում Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական ներգրավվածության, ֆինանսական ներդրումների, հայեցակարգային առաջարկների, ազդեցության գոտիներին վերաբերող նյութեր են: Արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև 1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության ընթացքի և Առաջին աշխարհամարտին նախորդած իրադարձությունների վերաբերյալ⁴, որոնց համար լրացուցիչ աղբյուր են ռուսական կառավարության «Իրանական հարցերով Հատուկ խորհրդակցության» մատյանները⁵: Նկատենք, որ փաստաթղթերի մի մասը յոթ պրակով հրատարակվել է «Պարսկաստանի իրա-

¹ РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив), Ф. 446, «Коллекция Военно-ученного архива "Персия"», оп. 1, д. 39, д. 47, д. 48, д. 49, д. 52, д. 53.

² РГВИА, Ф. 2000, «Главное управление Ген. Штаба, отдел генерал-квартирмейстера», оп. 1, д. 1022 (1), д. 1022 (2), д. 1022 (3), д. 1022 (4), д. 1032.

³ АВПРИ (Архив внешней политики Российской Империи), Ф. 144, «Персидский стол», оп. 488, д. 603, д. 3836, Ф. 144, «Персидский стол Б», оп. 489, д. 5776.

⁴ АВПРИ, Ф. 144, «Персидский стол», оп. 488, д. 4021, д. 4064, д. 4087, д. 4453, д. 4087, д. 2994.

⁵ АВПРИ, Ф. 144, «Персидский стол», оп. 488, «Журналы особых совещаний по персидским делам», д. 2291-2298.

դարձությունների վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուում» դեռևս 1911-1913 թթ.⁶։ Օգտագործվել են նաև Ռուսաստանի և արևմտյան տերությունների Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում վարած քաղաքականության վերաբերյալ բոլշևիկյան կառավարության հրապարակած «Միջազգային հարաբերությունները իմպերիալիզմի դարաշրջանում», փաստաթղթերի ժողովածուի երկրորդ շարքի⁷ և «Կարմիր արխիվ» պարբերականի հատորները⁸։ Որպես լրացուցիչ աղբյուրներ օգտագործվել են նաև հրատարակված բրիտանական փաստաթղթերի ժողովածուները⁹ և Հայաստանի ազգային արխիվի նյութերը¹⁰։

Ուսումնասիրության համար որպես սկզբնաղբյուրներ են ծառայել պայմանագրերի ժողովածուներում հրապարակված ռուս-պարսկական, անգլո-ռուսական, անգլո-պարսկական միջպետական պայմանագրերը, որոնք որոշիչ դերակատարում են ունեցել Ռուսական կայսրության Իրանի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության համար¹¹։ Տեղեկատվական կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ռուս-իրա-

⁶ Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, выпуск 1-7, С. Петербург, 1911-1913.

⁷ Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительств 1900-1913 гг., серия 2, т. 18, ч. 1, 2, т. 19, ч. 1, 2, М., 1938-1939.

⁸ «Англо-русское соперничество в Персии», т. 1 (56), 1933; «К истории англо-русского соглашения 1907 г.», т. 2-3, (69-70), 1935; «К истории Потсдамского соглашения 1911 г.», т. 3 (58), Центральный Архив РСФСР, Исторический журнал «Красный Архив», М., 1933.

⁹ British Documents on the Origins of the War, The End of British Isolation, Edited by G. P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., Vol. I, F.O. Russia, N 18, L., 1927; British Documents on the Origins of the War, Edited by G. P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Vol. III, The Testing of the Entente 1904—6, Appendix A, L., 1928.

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 3, 5, 27, 19, 20, 68; ֆ. 1457, ց. 1, գ. 45:

¹¹ Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, Vol. X, The Treaties, etc. Relating to Persia and the Persian Gulf, Calcutta, 1892; Collection of Treaties, Engagements and Sanads: Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, Vol. XIII, Calcutta, 1933, Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 гг., под редакцией Е.А. Адамова, М., 1952; Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными

նական առևտրատնտեսական հարաբերությունների վիճակագրական, պաշտոնական-տեղեկատվական, Իրանի մաքսային, ճանապարհ-հաշիւության ոլորտների, զինված ուժերի վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր հետազոտությունները¹²:

Իրանում Սահմանադրական հեղափոխության շրջանում տեղ գտած իրադարձությունները լիարժեք և համալիր քննության նպատակով ուսումնասիրվել են Իրանի առաջին Սահմանադրությունը (1906 թ.) և Սահմանադրության լրացումները (1907 թ.)¹³: Արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են նաև իրադարձություններին անմիջական մասնակիցների և ակնատեսների հուշերը և աշխատությունները: Դրանցից են՝ Ռուսաստանի արտգործնախարարներ Ա. Իզվոլսկու և Ս. Սազոնովի, ֆինանսների նախարար Յ. Վիտտեի, ականավոր ռուս դիվանագետ Ի. Զինովևի, Ռուսաստանում բրիտանական առաքելության ղեկավար Ջ. Բյուքենենի հուշերը¹⁴, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Ջ. Քերզոնի (1919-1924 թթ.), Վ. Չիրոլի, Հ. Վիգհամի, Իրանում ամերիկացի ֆինանսական խորհրդական Ս. Շուսթերի աշխատությունները¹⁵: Առանձնակի կարևորություն է ներ-

государствами, под редакцией Н., Верховского, Петроград. 1915, Зоннештраль-Писковский А., Международные торговые договоры Персии, М., 1931.

¹² Бобынин Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, 1923, Томара М., Экономическое положение в Персии, СПб., 1895; Медведев А., Персия. Военно-статистическое обозрение, С.Петербург, 1909, Geoffrey Drage, Russian Affairs, N.Y., L., 1904; The Economic History of Iran 1800-1914, Edited by Ch. Issawi, Chicago and London, 1971.

¹³ The Fundamental Law of December 30, 1906, The Supplementary fundamental Laws of October 7, 1907, A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Ed. Brown, L., 1909, Constitutions, Electoral Laws, Treaties of States in the Near and Middle East, Collected by Helen M. Davis, Durham 1953.

¹⁴ Извольский А. П., Воспоминания, М., 1989, Сазонов С.Д., Воспоминания, Минск, 2002, Витте С.Ю., Воспоминания. Царствование Николая II, 2-е издание, Л., 1924, Зиновьев И.А., Россия, Англия и Персия, С. Петербург, 1912, G. Buchanan, My Mission to Russia and other Diplomatic Memories, L., N. Y., 1923.

¹⁵ Curzon G.N., Persia and the Persian Question, vol. I, II, L., 1966, Chirol V., The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence, L., 1903, Whigham H. J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, L., 1903, Shuster M., The Strangling of Persia, N. Y., 1912.

կայացնում 1907-1914 թթ. թագաժառանգ Ահմադ միրզայի ռուս դաստիարակ Կ. Սմիրնովի արխիվացված ձեռագիր հուշերը, զեկույցները, փաստաթղթերը, որոնք 2002 թ. առաջին անգամ տպագրվել են «Պարսից շահի դաստիարակի գրառումները» խորագրով գրքում, որտեղ լուսաբանվում են Իրանի հասարակական-քաղաքական, արքունական կյանքի առանցքային շատ իրադարձություններ¹⁶։ Մենագրության համար կարևոր աղբյուրներ են 1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության շրջանում գրված պարսկալեզու աշխատությունները, որոնցից կառանձնացնենք՝ Ահմադ Քասրավիի¹⁷, Նեզամ ալ-Հսլամ Քերմանիի աշխատությունները¹⁸։

Թեմայի վերաբերյալ հետազոտությունները և վերլուծական գրականությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք խմբի։ Առաջին խմբի ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերում են Իրանում ռուս-անգլիական հակամարտության, իրանական խնդրում Ռուսական կայսրության, Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի հետ հարաբերությունների դիվանագիտական պատմությանը, աշխարհաքաղաքական հարցերի քննությանը։ Երկրորդը՝ Իրանում Ռուսական կայսրության տնտեսական և քաղաքական ներգրավածության հիմնախնդիրների վերաբերյալ հետազոտություններն են։ Երրորդը՝ Իրանի նոր շրջանի պատմության և 1905-1911 թթ. Սահմանադրական հեղափոխության հարցերի վերաբերյալ վերլուծություններն են։ Իրանի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր հետազոտություններ են ականավոր իրանագետ Վ. Բայբուրդյանի աշխատությունները¹⁹։ Միջազգային հարաբերությունների համակարգում Ռուսաստանի և գերտերությունների հարաբերություններին, ռուսաց դիվանագիտութ-

¹⁶ Смирнов К.Н., Записки воспитателя персидского шаха: 1907-1914 годы (с приложением), Подготовил рукопись для публикации Н.К. Тер-Оганов, Тель-Авив, 2002.

¹⁷ احمد كسروی، تاریخ مشروطه ایران، با پیشگفتاری از رحیم رضا اده ملیگ، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۹.

¹⁸ نظام الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایران، بخش اول، بخش دوم، چاپ پنجم، تهران ۱۳۷۷.

¹⁹ Բայբուրդյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XI, Եր., 1982, Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Եր., 1974, Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005:

յան հիմնահարցերին է նվիրված հայ պատմաբաններ Մ. Մուրադյանի և Է. Մինասյանի արժեքավոր հետազոտությունը²⁰: Այս հարցերի քննությանը նպաստել են նաև խորհրդային հեղինակներ՝ Գ. Բոնդարևսկու, Ի. Բեստուժնի, Ա. Օստալցևայի, Ա. Իզևատևի, Ի. Աստաֆևի, Վ. Խվոստովի, Պ. Եֆրեմովի²¹, Պ. Մուլտատուլիի աշխատությունը և ակադեմիական մի շարք նոր հրատարակություններ²²:

Ժամանակակից ռուս հեղինակներից առանձնացրել ենք Բ. Կագարլիտցկու «Օայրամասային կայսրություն. Ռուսաստանը և աշխարհամակարգը» աշխատությունը²³: Հետաքրքրություն են ներկայացնում արևմտյան դպրոցի իրանցի հետազոտողներ Ֆ. Քազեմ-զադեհի, Շ. Շահնավազի մենագրությունները²⁴: Կարևոր են նաև Ջ. Ալբերտ Ուայթի, Ջ. Սիեզալի, Ֆ. Հանսլիի խմբագրությամբ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Է. Գրեյի արտաքին քաղաքականությանը նվիրված հոդվածների ժողովածուում հրատարակված

²⁰ Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Եր., 2005:

²¹ Бондаревский Г., "Персидский Залив и Англо-русское соглашение 1907 г.; Проблема проливов", Россия и персидский залив", Спец. бюллетень, N 44, ч III, М., 1964; Бондаревский Г., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903), Ташкент, 1955; Бондаревский Г., Английская политика и международные отношения в Бассейне Персидского Залива, (конец XIX-начало XX в.) М., 1968, Бестужев И., Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910, М., 1961, Остальцева А., Англо-русское соглашение 1907 года. Влияние Русско-японской войны и революции 1905-1907 годов на внешнюю политику царизма и на перегруппировку европейских держав, Саратов, 1977; Игнатьев А., Внешняя политика России в 1905-1907 гг. М., 1986, Игнатьев А., Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1904 гг.), М., 1962, Астафьев И., Русско-германские дипломатические отношения (от Портсмутского мира до Потсдамского соглашения), М., 1976. Хвостов, В.М, История дипломатии; Дипломатия в новое время (1871-1914), Т. II, М, 1963, Ефремов П., Внешняя политика России 1907-1914, М., 1961.

²² Мультигули П., Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917), М., Фив, 2013; История внешней политики России конец XIX- начало XX века, (от русско-французского союза до Октябрьской революции), Сахаров А., Игнатьев А., Тютохин С., М. 1997, История внешней политики России; Вторая половина XIX в., Золотухин М., Мелихов Г., Рыбаченко И., М., 1997.

²³ Kagarlitsky B., Empire of the Periphery, Russia and the World System, L., 2008.

²⁴ Firuz Kazem-Zadeh, Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperializm, New Haven, L., 1968, Shahbaz Shahnavaaz, Britain and the opening up of South-West Persia 1880-1914, A study in imperialism and economic dependence, London and N.Y., 2005.

հետազոտությունները²⁵: Իրանում Ռուսական կայսրության տնտեսական և քաղաքական ներգրավվածության հիմնախնդիրների համակողմանի վերլուծության համար առանձնացրել ենք խորհրդային և արևմտյան մի շարք հեղինակների հետազոտությունները: Իրան ռուսական կապիտալների արտահանման պատմությանն է նվիրված Բ. Անանիչի արխիվային փաստաթղթերով զրված աշխատությունները, Լ. Կուլագինայի հետազոտությունները²⁶: Հատկապես հաջողված են արևմտյան հեղինակներ Մ. Էնթների, Պ. Ուալդրոնի հետազոտությունները, որոնք հարուստ են փաստագրական նյութով և խորը վերլուծություններով²⁷: Ուշադրության են արժանի Պարսկական կազակական բրիգադի կազմավորման պատմությանը և գործունեությանը նվիրված Օ. Կրասնյակի, Ն. Ռիխսիևայի, Մ. Վիբորնովի և Ս. Քրոնինի հետազոտությունները²⁸: Թեև որոշակի կողմնակալ մոտեցումներով, սակայն արխիվային փաստաթղթերի բազայով կարևոր տեղեկատվական արժեք է ներկայացնում Պ. Ստրելյանովի (Կալա-

²⁵ John Albert White, *Transition to Global Rivalry, Alliance Diplomacy and the Quadruple Entente, 1895-1907*, Cambridge, 1995; Jennifer Siegel, *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, London and N. Y., 2002; *British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Ed. by Hinsley F.H., L., N. Y., Melbourne, Cambridge University Press, 1977.

²⁶ Ананыч Б., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг., (по материалам Учетно-ссудного банка Персии), Л., 1975, Ананыч Б., Россия и Международный капитал, 1897-1914, Очерки истории финансовых отношений, Л., 1970, The Russian economy and banking system, Boris Ananich, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol. II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, 2006, Кулагина Л., Россия и Иран (XIX-начало XX вв.), М., 2010; Кулагина Л., К Истории Русско-иранских отношений, Иран. История, экономика, культура, М., 2009.

²⁷ Marvin L. Entner, *Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914*, University of Florida Monographs, Social Sciences, Florida, No. 28, 1965, Peter Waldron, *State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917*, vol. II, Ed. By Dominic Lieven, 2006.

²⁸ Красняк О., Становление иранской регулярной армии в 1879-1921 гг., По материалам архивов русской военной миссии, М., 2007; Выборнов М., Персия и ее вооруженные силы, М.- Л., 1928, Рихсиева Н., К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам) Востокословение (литературоведение, история), сборник научных трудов N 564, Ташкент, Stephan Cronin, *Bilding a New Army: Military Reforms in Qajar Iran, War and Peace in Qajar Persia, Implication Past and Present*, Ed. by R. Farmanfarmanian, History and Society in the Islamic world, USA&Canada, 2008.

բուխով) 2007 թ. աշխատանքը, որը նվիրված է 1909-1911 թթ. Իրան ռուսական ներխուժման ընթացքում այնտեղ գործուղված ռուսական ռազմական զորամիավորումների թվաքանակի և տեսակների հարցերին²⁹:

1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական հեղափոխությանը և այդ շարժմանը հայերի մասնակցության վերաբերյալ խնդիրների քննությանն են նվիրված հայ պատմաբաններ Հ. Բերբերյանի, Եր. Աբրահամյանի, Հ. Միմոնյանի³⁰, հայ հեղափոխական կուսակցությունների պատմագիրներ Ա. Կիստուրի, Մ. Վարանդյանի և Եփրեմ խանի կենսագիր Հ. Էլմարի աշխատությունները³¹: Ատենախոսությունում Իրանի Սահմանադրական շրջանի վերաբերյալ տարբեր հարցերի մեկնաբանությանը մեծապես նպաստել են Ջ. Արաբաջյանի, արևմտյան իրանցի հեղինակներ Ջ. Աֆարիի, Խ. Չաքերիի, Ռ. Ղոզսի, Մ. Բոնաքդարյանի հետազոտությունները³²: Ուշադրության են արժանի նաև Ա. Լամբթոնի, Նիքի Քեդիի, Ռ. Սաքդանիելի, Ջ. Քլարքի աշխա-

²⁹ Стрелянов (Калабухов) П., Казаки в Персии 1909-1918, М., 2007.

³⁰ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland, Westview Press, 2001, Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, Princeton, Princeton, New Jersey, 1982, Abrahamian Er., A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008, Միմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Եր., 2003, գիրք III, Եր. 2009:

³¹ Էլմար Հ. (Հովսեփ Հովհաննիսյան), Եփրեմ, Թեհրան, 1964, Կիստուր Ա., Պատմություն Ա.Դ. Հնչակեան Կուսակցության, հ. Ա, Պէրոթ, 1962, Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցության Պատմություն, հ. Ա, Թեհրան, 1981:

³² Арабаджян З., Иран. Власть, реформы, революции (XIX-XX вв.), М., 1991; Afary J., Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolution Social Movements in Iran, Social movements, Protest and Contention, vol. 2, ed. J. Foran, Minneapolis, 1994; Afary J., The Iranian Constitutional Revolution: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of feminism, N. Y., 1996; Afary J., Armenian Social Democrats, the Demokrat Party of Iran, Reformers and Revolutionaries in Modern Iran, New Perspectives on the Iranian left, ed. Stephanie Cronin, N.Y., 2004, Chaqueri C., Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Persual, The Armenians of Iran, The paradoxical of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents, ed. by Chaqueri C., Cambridge, Massachusetts, 1998, Годс Режа М., Иран в XX веке. Политическая история, (перевод с английского Дижур И.М.), М., 1994, Bonakdarian Mansour, Britain and Iranian Constitutional Revolution 1906-1911; Foreign Policy, Imperialism and Dissent, N. Y., 2006.

տությունները³³, ինչպես նաև խորհրդային հետազոտող Մ. Իվանովի և հետխորհրդային շրջանում լույս տեսած Ե. Դորոշենկոյի ուսումնասիրությունները³⁴:

Օգտվելով առիթից՝ խորին երախտագիտությունս եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գործընկերներին, մասնավորապես Իրանի Բաժնի վարիչ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Բայբուրդյանին՝ արժեքավոր խորհուրդների համար, ինչպես նաև Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյանին՝ գրքի տպագրությանն աջակցելու համար:

ՀՀ ԳԱԱ

³³ Lambton A., Qajar Persia, Eleven Studies, L., 1987, Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, Collected Essays, L., 1980; Keddie Nikki, Yann Richard, Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran. New Haven, 1981, James D. Clark, The Constitutional movement and Russian intervention in Tabriz 1907-1911, Iranian-Russian encounters, Empires and revolutions since 1800, Ed. By Stephanie Cronin, N.Y. 2013.

³⁴ Иванов М., Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, Дорошенко Е., Шитское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., М., 1998.

ԻՐԱՆԸ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ,
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ԾԻՐՈՒՄ

1. Ռուս-իրանական սահմանների ձևավորումը. Ռուսական
կայսրության Իրան «խաղաղ ներթափանցման» նախադրյալները

XIX դ. սկզբին Ռուսաստանի հարավային սահմանների անվտանգության ապահովման խնդիրը դարձավ կայսրության արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններից մեկը, որի կենսագործման համար Ռուսաստանն անցավ տարածքային ձեռքբերումների Իրանի կազմում գտնվող Անկլովկասում³⁵: Այսրկովկասի միակցումը Ռուսաստանին ընթացավ ռազմաքաղաքական բարդ և լարված իրադրության մեջ՝ մի կողմից ռուս-պարսկա-թուրքական պատերազմների, իսկ մյուս կողմից՝ ռուս-անգլո-ֆրանսիական սուր հակամարտությունների պայմաններում: Ռուսաստանի՝ դեպի Արևելք առաջխաղացման հետևանքով պարբերաբար ծագում էին ռազմաքաղաքական բնույթի ճգնաժամեր՝ անխուսափելի դարձնելով ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմները՝ եվրոպական տերությունների անմիջական միջամտությամբ³⁶:

XIX դարասկզբին Ղաջարական արքայատոհմի (1795-1925 թթ.) իշխանության տակ միավորված Իրանը³⁷ վերածվեց արևմտյան

³⁵Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Եր., 2005, էջ 238-240, Frederik Coene, The Caucasus. An Introduction, L. & N.York, 2010, pp. 125-12.

³⁶ Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., եզվ. աշխ., էջ 239-242:

³⁷ Ղաջարական արքայատոհմի հիմնադիր Աղա Մոհամմադ-խան Ղաջարը 1785-1796 թթ. իր միանձնյա տիրապետությունը հաստատեց Իրանի Կենտրոնական և Հյուսիսային նահանգներում, Արևելյան Կովկասում, այնուհետև Քերմանում, Արևմտյան Բելուջիսթանում, Միսթանում և Մեշհեդում: Երկրի կենտրոնացման գործընթացը ավարտելուց հետո 1796 թ. Աղա Մոհամմադ-խան Ղաջարը իրեն Իրանի նորընծա շահ հռչակեց՝ հիմք դնելով Ղաջարական թյուրքական արքայատոհմին, որը գահակալեց շուրջ 130 տարի: Մանրամասն տե՛ս Զեյն Էդդին Բոհր, روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۷۶۵-۷۶۰:

տերությունների միջև պայքարի ասպարեզի: Իրանի գաղութացման մրցավազըը հիմնականում ծավալվեց աշխարհաքաղաքական վաղեմի մրցակիցներ՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև³⁸:

Հայտնի է որ, Ռուսաստանի քաղաքականությունն Այսրկովկասում հանգեցրեց առաջին ռուս-պարսկական պատերազմին (1804-1813 թթ.): Մինչև 1806 թ. ռուսական զորքերը զրավեցին զրեթե ողջ Այսրկովկասը՝ բացառությամբ Երևանի և Նախիջևանի խանությունների: 1801 թ. անգլո-իրանական պայմանագրի³⁹ հիման վրա շահը պահանջեց, որ Մեծ Բրիտանիան Իրանին ցուցաբերի ռազմական օգնություն, սակայն շահի դիմումները մնում էին անպատասխան, քանի որ նշված ժամանակըջանում Մեծ Բրիտանիան Ռուսաստանի հետ հանդես էր գալիս հակաֆրանսիական դաշինքում⁴⁰: Միայն 1809 թ. մարտի 15-ին կնքվեց անգլո-իրանական նոր պայմանագիր, որով Անգլիան ռազմական, ֆինանսական և քաղաքական պարտավորություններ ստանձնեց Իրանի նկատմամբ⁴¹:

Ու թեև 1810-1812 թթ. ընթացքում բրիտանական կառավարությունը չէր դադարում իր ֆինանսական և ռազմական աջակցությունն Իրանին, ո՛չ այդ օգնությունը, ո՛չ էլ Նապոլեոնի հարձակումը Ռուսաստանի վրա ի վիճակի չեղան փրկել Իրանը պարտությունից: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Իրանի կովկասյան տարածքների մեծ մասը՝ Վրաստանը՝ Շորաքյալի շրջանով, Իմերեթիան, Գուրիան, Մենգրելիան, Աբխազիան, Դաղստանը, Ղարաբաղի, Գանձակի, Շեքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի պարսկական խանություն-

Lambton A., Qajar Persia, Eleven Studies, L., pp. 9-12, Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 400-406, Алиев С., История Ирана XX век, М., 2004, с. 29.

³⁸ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 408, A. Lambton, Qajar Persia, p. 22:

³⁹ Narrative Treaty No III, Treaty of Friendship and Alliance Concluded with His Majesty the Shah of Persia, 1801, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, The Treaties, Relating to Persia and the Persian Gulf, Calcutta, Vol. X, 1892, pp. 37-44.

⁴⁰ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 412-419.

دکتر عبدالحسین زرین کوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۷۸۷-۷۸۶.

⁴¹ Narrative Treaty N° V, Preliminary Treaty Concluded by Sir Harford Jones with the shah of Persia, 1809, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. 45-48.

ները, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի Լոռիի, Շամշադինի, Զանգեզուրի գավառները, Բաքառությամբ՝ Նախիջևանի և Երևանի խանությունների: Պայմանագրով ռուս վաճառականներն Իրանում ազատ առևտրի իրավունք ստացան, ազատվեցին ներքին մաքսատուրքերից և այլն (հոդվ. IX): Ռուսաստանը Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ պահելու բացառիկ իրավունք ստացավ, որից Իրանը և յուրաքանչյուր այլ պետություն զրկվում էին (հոդվ. V)⁴²:

Պատերազմի ավարտից հետո ռուս-պարսկական սահմանին վերաբերող պայմանագրի որոշ հոդվածների անհստակ ձևակերպումները Ռուսաստանի և Իրանի միջև մշտական լարվածության պատճառ դարձան, ինչից ակտիվորեն փորձում էր օգտվել Մեծ Բրիտանիան: 1814 թ. նոյեմբերի 25-ին Թեհրանում կնքվեց Ռուսաստանի դեմ ուղղված անգլո-պարսկական նոր պայմանագիր, ըստ որի՝ Իրանը պարտավորվում էր թույլ չտալ իր տարածքով եվրոպական որևէ պետության զորքերի շարժը դեպի Հնդկաստան: Պայմանագրի III հոդվածի համաձայն, Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանները պետք է որոշվեին Մեծ Բրիտանիայի, Իրանի և Ռուսաստանի միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ⁴³:

1816 թ. Ֆաթիալի շահի մոտ գործուղված արտակարգ և լիազոր դեսպան գնդապետ Ա. Երմոլովին Իրան կատարած դիվանագիտական առաքելության ընթացքում չհաջողվեց հարթել ոչ միայն ռուս-պարսկական սահմանին վերաբերող հակասությունները, այլև Իրանում ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչություն հիմնելու և ռազմագերիների վերաբերյալ խնդիրները⁴⁴:

⁴² Трактат заключенный в Гулестане, 12 октября 1813 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 208-214, Appendix № V, Treaty of Gulistan between Persia and Russia, dated 12th October 1813, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. X-XIII.

⁴³ Treaty № VII, Treaty Concluded with the Shah of Persia for adjustment of the term of Definitive Treaty of 1812, dated 25-th November 1814, Vol. X, pp. 37-44. دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۷۶۵-۷۶۰.

⁴⁴ Кулагина Л., К истории русско-иранских отношений, Иран, История, экономика, культура, М., 2009, с. 110.

Երկրորդ ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում (1826-1828թթ.)՝ 1828 թ. փետրվարի 10-ին կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը: Կենտրոնանալով սահմանված ռազմատուգանքի և տարածքային կորստի հարցերի վրա՝ պարսկական կառավարությունը ժամանակին չգնահատեց Ռուսաստանին հատկացրած տնտեսական և քաղաքական այն զիջումների նշանակությունը, որը շուրջ մեկ դար շրջադարձային դեր խաղաց Իրանի քաղաքական պատմության մեջ: Պայմանագրի IV հոդվածով հստակեցվեց Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանը: Բացի այն, որ Ռուսաստանի տիրապետությունն էր հաստատվում նախկինում գրավված տարածքների վրա, նրան անցան նաև Երևանի և Նախիջևանի նահանգները: Ռուս-պարսկական սահմանը որոշվեց Արաքս գետով: VIII հոդվածով, բացի Ռուսաստանից, ոչ մի ուրիշ պետություն չէր կարող ռազմական նավատորմ պահել Կասպից ծովում: Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանը ստացավ առավել բարենպաստության և արտաերկրայնության իրավունք, որով կարող էր Իրանի տարբեր քաղաքներում հյուպատոսություններ հիմնել: Լուծվում էր ռազմագերիների և ավելի վաղ ժամանակներում Այսրկովկասից Իրան տեղահանված ազգերի, այդ թվում՝ հայերի հարցը (XV հոդվ.): Նրանք Պարսկաստանից Ռուսաստան ազատ անցնելու իրավունք ստացան: Ռուսաստանն Աբբաս-Միրզային ճանաչում էր որպես թագաժառանգ (VII հոդվ.) և ընդունում էր դաջարական արքայատոհմի իրավահաջորդության սկզբունքը⁴⁵: Թուրքմենչայում ստորագրվեց նաև ինը հոդվածից բաղկացած ռուս-պարսկական Առևտրական տրակտատը, որի հոդվածների մի մասն արտացոլում էին Գյուլիստանի պայմանագրով

⁴⁵ Appendix N° VII, Treaty of Turkmanchai between Persia and Russia, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI, Трактат заключенный в Туркменчае, 10 февраля 1828 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, с. 214-227. Այս դրույթը հաստատվել էր նաև Գյուլիստանի պայմանագրի IV հոդվածով, որտեղ ասվում էր, որ Ռուսաստանը պատրաստ է ստառել և ճանաչել որպես իրանական գահի իրավահաջորդ այն թեկնածուին, որը շահի կողմից ընտրված կլինի որպես իրանական գահի ժառանգորդ: Под стягом России, նշվ. աշխ., էջ 304, A. Lambton, Qajar Persia, p. 14:

հաստատված դրույթներն ու իրավունքները արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների համար 5% մաքսատուրք, ռուսահպատակ առևտրականների համար սահմանվում էր արտաերկրայնության իրավունք, ընձեռնվում էին առևտրային լայն հնարավորություններ⁴⁶:

XIX դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի իրանական քաղաքականությունը միահյուսվեց մերձավորարևելյան տարածաշրջանում նրա ռազմավարական շահերի հետ: Մերձավոր Արևելքում և Մեծովյան նեղուցներում գերիշխելու Ռուսաստանի հավակնությունները բխվեցին Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հակազդեցությունը, ինչն ի վերջո հանգեցրեց Ղրիմի պատերազմի (1853-1856 թ.) սանձազերծմանը⁴⁷: Արդյունքում պատերազմում պարտություն կրած սևծովյան նավատորմ պահելու իրավունքից զրկված Ռուսաստանը որդեգրեց արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգ՝ ակտիվացնելով իր հետաքրքրությունները սահմանակից ասիական պետությունների, այդ թվում նաև Իրանի նկատմամբ⁴⁸: Կովկասյան ամբողջ տարածաշրջանի և Կենտրոնական Ասիայի վերջնական միացումը Ռուսաստանին կենսական նշանակություն ձեռք բերեց և դարձավ նրա արևելյան քաղաքականության ուղեծրի բաղկացուցիչներից մեկը: 1857-1861 թթ. ընթացքում Ռուսաստանին միացվեց Հյուսիսային Կովկասը՝ Չեչնիան, Դաղստանը, անուիետն հյուսիս-արևմտյան Կովկասը: Շուրջ երեսուն տարի տևած կովկասյան պատերազմի ավարտը բարձրացրեց Ռուսական կայսրության միջազգային վարկանիշը: Թիվունքում ունենալով հարաբերականորեն կայուն Կովկաս՝ Ռուսաստանը զարգացրեց իր նվաճողականությունը Կենտրոնական Ասիայում⁴⁹:

⁴⁶ Особый акт заключенный в Туркменчае, 10 февраля 1828 г. (торговле), Договоры России с Востоком, политические и торговые, с. 223-227, Appendix N° VII, Separate Compact (relative to Commerce and Security of Russian and Persian subjects respectively) referred to in Article X of the Treaty of Turkmanchai, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI.

⁴⁷ Տե՛ս Մուրադյան Մ., Միևսյան Է., նշվ. աշխ., էջ 282-332:

⁴⁸ Шкунов В., նշվ. աշխ., էջ 26-27:

⁴⁹ Покровский Н., Кавказские войны и имамат Шамиля, 2-е издание, М., 200-, с. 530-540, История внешней политики России; вторая половина XIX в., Золотухин М. Ю., Мелихов Г.В., Рыбаченко И.С., М., 1997, с., 68.

Դեռևս 1842 թ. սահմանակից ռուսահպատակ խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքմենական ռազմաշունչ ցեղերի ասպատակություններն ու կողոպուտները կանխելու նպատակով՝ Ռուսաստանը ռազմական կայան էր հիմնել Կասպից ծովի հարավ-արևելքում գտնվող Աշուրադե կղզում, որի խնդիրն էր հնագանդեցնել քոչվոր-թուրքմեններին և պաշտպանել Կասպից ծով ժամանող ռուսական առևտրային նավերը, ինչպես նաև ապահովելու իրանական Աստրաբադի և Մազանդարանի նահանգների հետ ռուսական առևտրատնտեսական շրջանների կապերը⁵⁰:

XIX դարի երկրորդ կեսին թափ հավաքող ռուսական արդյունաբերական խոշոր բուրժուազիան, որը նոր հումքային և սպառողական շուկաների կարիք ուներ, մեծ հետաքրքրություն սկսեց ցուցաբերել Կենտրոնական Ասիայի բնական հարստությունների, հատկապես բամբակի նկատմամբ: Ռուսաստանում առաջ եկան բազմաթիվ նախագծեր, տարատեսակ հրապարակումներ, որոնք հիմնավորում էին Ռուսաստանի և ասիական պետությունների միջև կապերի ընդլայնման անհրաժեշտությունը⁵¹:

1858 թ. կառավարությունը, ԱԳՆ-ի Արևելյան դեպարտամենտի հետ համատեղ, երեք առաքելություն ուղարկեց Իրան և Կենտրոնական Ասիա. Ն. Խանիկովի գլխավորությամբ՝ գիտական արշավախումբ արևելյան Իրան (Խորասան) և Հերաթ, Ն. Իգնատևի ղեկավարությամբ դիվանագիտական առաքելություն՝ Խիվա և Բուխարա և Չ. Վալիխանովի գլխավորությամբ՝ արևելյան Թուրքեստան: Դրանք պետք է օգնեին Պետերբուրգին մշակելու հստակ քաղաքական և դիվանագիտական մարտավարություն՝ «տարածաշրջանում Անգլիայի հետ հետագա մրցակցությունը շարունակելու համար»: Հիշյալ առաքելությունների ծրագրերի մեջ էր մտնում նաև առևտրատնտեսական հարցերի քննությունը: Խանիկովի առաքելությունը նպատակ ուներ ծանոթանալու Իրանի ներքաղաքական խնդիրներին, որի կառավարությունը անգլո-իրանական պատերազմում (Հերաթի երկրորդ կոն-

⁵⁰ Зинovieв И.А., Россия, Англия и Персия, СПб., 1912, с. 42.

⁵¹ Տե՛ս Մուրադյան Ս., Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 400-449:

ֆլիկտ 1856-1857 թթ.) պարտություն կրելուց հետո՝ հետաքրքրված էր Ռուսաստանի հետ մերձեցման հարցում⁵²:

Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում (1865-1873 թթ.) Ռուսաստանն իրեն միացրեց հսկայածավալ Կովկասյի, Բուխարայի և Խիվայի խանությունները: 1867 թ. Տաշքենդ կենտրոնով՝ հիմնվեց Թուրքեստանի նահանգը (գեներալ-նահանգապետությունը)⁵³: 1881 թ. Ռուսաստանն ավարտեց Ախալ-թեքենյան օազիսի գրավումը: Հիմնվեց Ռուսաստանի Անդրկասպյան նահանգը՝ Աշխաբադ կենտրոնով: Առաջ եկավ ռուսական նոր տարածքների և Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգների միջև սահմանագոտու հստակեցման հարցը⁵⁴: 1881թ. դեկտեմբերի 21-ին Թեհրանում կնքվեց ռուս-իրանական համաձայնագիրը՝ Կասպից ծովի հարակից շրջաններում սահմանագատման վերաբերյալ: Համաձայնագրում տեղ գտան նաև ռուս-իրանական տնտեսական համագործակցությանը, ինչպես նաև սահմանագոտու ջրային պաշարների օգտագործմանը վերաբերվող հատուկ կետեր⁵⁵: Իրանական Խորասանի նահանգի հյուսիսարևելյան մասը, համաձայնագրի կնքման պահին անմիջապես չէր սահմանակցում Ռուսաստանի միջհասիական տարածքներին և բաժանվում էր թուրքմենական ցեղերով բնակեցված Ատեկի և Մերվի օազիսներով: Այդ իսկ պատճառով համաձայնագրում չամրագրվեց Ռուսաստանի և Իրանի սահմանագծից արևելք մինչև Աֆղանստան ընկած սահմանը՝ դառնալով ռուս-անգլիական երկարատև դիվանագիտական առճակատման պատճառ⁵⁶:

Օգտվելով ստեղծված միջազգային բարենպաստ իրադրությունից, որը պայմանավորված էր Մեծ Բրիտանիայում 1880 թ. իշխանության եկած լիբերալների միջինասիական հարցում հետընթաց քաղա-

⁵² История внешней политики России; вторая половина XIX в., նշվ. աշխ., էջ 89-90.

⁵³ Волков И. В., Религиозные аспекты переселенческой политики Царизма в Туркестанском крае: 1867-1917 гг., Бишкек, 2007, с. 4-5.

⁵⁴ Մանրամասն տե՛ս Մանнанов Բ., Из истории русско-иранских отношений конца XIX – начало XX века, Ташкент, 1964, с. 24-36.

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 73-76:

⁵⁶ Մանրամասն տե՛ս Хвостов, В., История дипломатии, Дипломатия в новое время (1817-1914), т. II, М., 1963, с. 202-204:

քական կուրսով և «Երեք կայսրերի դաշինքի» (Ռուսաստան, Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա) վերահաստատման հետ, 1884 թ. մայիսին ռուսներն ավարտեցին Կենտրոնական Ասիայի միակցման գործընթացը՝ վերջնականապես Ռուսական կայսրությանը միակցելով նաև Մերվն ու Ատեկը⁵⁷։ Այսպիսով կայսրությունն առաջին անգամ մոտեցավ ընդհուպ Իրանի արևմտյան սահմաններին, բրիտանական ազդեցության ոլորտում գտնվող Աֆղանստանին՝ դրանով իսկ հիմք դնելով բրիտանական այն թեզին, որ Ռուսաստանը հավակնում է ընդլայնել իր ազդեցության ոլորտները դեպի հարավ՝ Բրիտանական Հնդկաստան։ Ուստի Հնդկաստանին «ռուսական սպառնալիքը» պետք է կասեցնել Կենտրոնական Ասիայում և Իրանում։

Այս բոլորի տրամաբանական այդյունքը՝ ռուս-անգլիական հարաբերությունների աննախադեպ սրումն էր։ 1884-1885 թթ. անգլո-ռուսական հակամարտությունը Կենտրոնական Ասիայում հասավ իր գագաթնակետին, և ռուս-պարսկական սահմանների խնդիրն ընդհանուր առմամբ միահյուսվեց Պամիրում ռուս-աֆղանական սահմանային հարցի հետ։ Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը հայտնվեցին պատերազմ սկսելու փաստի առաջ⁵⁸։ 1885 թ. երկու պետությունների ռազմական ուժերը բախվեցին Քուշբայում՝ խախտելով դեռևս 1873 թ. ձեռք բերված Աֆղանստանի տարածքային ամբողջականության պահպանման վերաբերյալ անգլո-ռուսական համաձայնագիրը։ Լոնդոնը շարունակում էր զարգացնել այն տեսակետը, որ ռուսները մտադիր են ծավալել իրենց նվաճողականությունն Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգների և Աֆղանստանի ուղղությամբ՝ սպառնալիք ստեղծելով բրիտանական Հնդկաստանի սահմանին⁵⁹։ Այսպիսով, տևական ժամանակ թե՛ Աֆղանստանը թե՛ Իրանը շարունակեցին մնալ ռուս-բրիտանական աշխարհաքաղական մրցակցության կոնֆլիկտոզեն սուբյեկտները։

⁵⁷ Firuz Kazem-Zadeh, Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperialism, New Haven and London, 1968, pp. 87-91; Хвостов В., նշվ. աշխ., էջ 202։

⁵⁸ Жигалина О., И., Великобритания на Среднем Востоке XIX-начало XX в., Анализ внешнеполитических концепций, М., 1990, с 117-119.

⁵⁹ Мультигули П., Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917), М., 2013, с. 140-141.

Իրանական խնդրում ռուս-բրիտանական խորացող հակամարտությունը փոքրիշատե կարգավորվեց միայն 1888 թ. ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ, որով Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան պարտավորվեցին հարգել Իրանի տարածքային ամբողջականությունը⁶⁰։ Այդպիսով, Իրանը վերածվեց Ռուսաստանի և բրիտանական Հնդկաստանի միջև միջանկյալ (բուֆերային) գոտու։ Խուսափելով Մեծ Բրիտանիայի հետ քաղաքական նոր բարդություններից և խոշոր դրամական ներդրումներից՝ Ռուսաստանը վերանայեց Միջին Արևելքում հետագա առաջխաղացման մարտավարությունը և նախապատվությունը սկսեց տալ տնտեսական ներթափանցման հայեցակարգին։

XIX դ. 80-ական թվականներից ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջորդած կարճատև լճացումից հետո ռուսական արդյունաբերությունը սկսեց զարգացման վերելք ապրել և Ռուսաստանը տարածքային նվաճումների քաղաքականությունից հնարավորություն ստացավ անցում կատարել տնտեսական ներթափանցման քաղաքականությանը։ Հաստատվելով Թուրքմենստանում՝ ռուսական առևտրաարդյունաբերական շրջանները սկսեցին ավելի մեծ կարևորություն տալ Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգների հումքային և սպառողական հնարավորություններին։ Դրան նպաստեց նաև 1880-1886 թթ. կառուցված Անդրկասպյան երկաթգիծը, որն ապահովեց ռուսական տիրույթների կապը Խորասանի վարչական կենտրոն՝ Մեշհեդի հետ և ամրապնդեց այդ շրջաններում ռուսական ազդեցությունը։ Ռուսական առևտուրն այստեղից դուրս մղեց անգլիականին։

Ռուս-պարսկական վերջնական սահմանը ամրագրվեց 1893 թ. մայիսի 27-ի Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված համաձայնագրով, որի V հոդվածով հստակեցվեց նաև ռուս-պարսկական սահմանի մնացած հատվածը՝ Բաբա-Դերմեզից մինչև Աֆղանստան։ 1895թ. մարտին Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը միմյանց միջև փոխանակվեցին նաև Պամիրում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ նոտաներով, ըստ որի՝ Ռուսաստանի և Աֆղանստանի միջև սահմանը

⁶⁰ АВПРИ, ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, л. 603, л. 54.

հաստատվեց Փանջա գետով⁶¹: Այսպիսով, Իրանն ու Ռուսաստանը սահմանակից դարձան ոչ միայն Կովկասում, այլև Կասպից ծովի արևելյան շրջաններում: Ռուս-իրանական ջրային և ցամաքային սահմանն ուներ մոտ 2,5 հազար կմ երկարություն: Այն անցնում էր Կասպից ծովից արևմուտք՝ Արաքսի երկայնքով, Մուղանի տափաստանով դեպի Թալիշյան լեռներ, իսկ Կասպից ծովից արևելք՝ Ատրեկ գետով և Թուրքմենախորասանյան լեռներով⁶²:

Ռուս-իրանական սահմանագատման ընթացքում հաշվի չէին առնվում սահմանամերձ շրջաններում ապրող բնակչության էթնոկրոնական և կենսակերպային առանձնահատկությունները: Առանձին ազգություններ և էթնիկ միավորներ ներկայացնող բնակչությունը հայտնվեց սահմանի տարբեր կողմերում, ինչը բարենպաստ ազդեցություն չունեցավ նրանց քաղաքական, տնտեսական և մշակութային զարգացման վրա⁶³:

Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական շահերից էր բխում Իրանի ամբողջականության պահպանումը: Տնտեսապես և ռազմաքաղաքական առումով թույլ Իրանը վերածվեց միջանկյալ գոտու՝ նվազեցնելով շփման եզրերը ու տարածքային սահմանակցությունը բրիտանական Հնդկաստանի, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև: Ռուսաստանին ձեռնտու էր Իրանի հետ դրացիական հարաբերությունների պահպանումը: Նախ այն ապահովելու էր ռուս-իրանական սահմանի անվտանգությունը՝ ազատելով սահմանագծին մեծաքանակ զորք կենտրոնացնելու անհրաժեշտությունից, ապա ակտիվացնելով իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ներկայությունն Իրանում՝ Ռուսաստանը մտադիր էր շահական կառավարությունից ստանալ այնպիսի մենաշնորհային իրավունքներ, որոնցից օգտվում էր Մեծ Բրիտանիան, ինչը հնարավորություն էր տալու ունենալ կախյալ վիճակում հարակից պետություն, որի կառավարող վերնախավի քաղաքականությունը համաձայնեցվելու էր ռուսական շահերի հետ:

⁶¹Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 гг., под редакцией Е.А. Адамова, М., 1952, с. 284-286.

⁶²Кулагина Л.М., Россия и Иран, (XIX-начало XX в.), М., 2010, с. 2010, с. 94-95.

⁶³Նույն տեղում:

2. Ռուսական կայսրության առևտրատնտեսական շահերն Իրանում

XIX դարի վերջին Իրանն ապրում էր խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական համակարգը և վարչական կայունությունը: Նման պայմաններում, դաջարական կառավարությունը գրեթե ամբողջովին կորցնելով քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը, փորձում էր իշխանությունը պահել՝ խուսանավելով երկրում առկա անգլո-ռուսական մրցակցության և ներքին հակասությունների միջև⁶⁴:

Իրանի միջնադարյան քաղաքական և կիսաավատական կարգը, խոշոր ավատատերերի անջատողական ձգտումները, անձի և գույքի անապահովությունը, օտարերկրյա տերությունների միջամտությունը ներքին խնդիրներին բավականին լուրջ խոչընդոտներ էին, որոնք արգելակում էին այդ երկրի բնականոն զարգացմը: Իրանցիների էթնոդավանական, ցեղային, լեզվական և աշխարհագրական մասնատվածությունը, նահապետական-տոհմատիրական հարաբերությունների մակարդակում գտնվող քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի առկայությունը խոչընդոտում էին երկրի կենտրոնացմանը և ազգային համախմբմանը⁶⁵: XX դարասկզբին ցեղերի առաջնորդները դեռևս շարունակում էին կարևոր դերակատարում ունենալ պետության կառավարման համակարգում, ինչը մեծապես կապված էր տնտեսությունում և բանակում նրանց զբաղեցրած դիրքերով: Չնայած որոշ բարեփոխումների և պետական ապարատի եվրոպականացման առանձին փորձերի՝ Իրանը մնում էր ագրարային թերզարգացած երկիր, որի տնտեսության բնորոշ գծերից էր թույլ զարգացած ազգային կապիտալը:

Օտարերկրյա տնտեսական ու քաղաքական ներթափանցման արդյունքում չկորցնելով դե-յուրե անկախությունը՝ Իրանը դե-ֆակտո

⁶⁴ Abrahamian Er., A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008, pp. 31-33, Abbas Amanat, Pivot of the Universe, Nasir-Al-Din Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896, Los Angeles, Berkley, Oxford, p. 417.

⁶⁵ St'u Lambton A., Qajar Persia, pp. 14-32, 46-47:

վերածվեց կիսանկախ պետության՝ դառնալով Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի համար ինչպես էծան հումքի, գյուղատնտեսական բնամթերքի արտահանման շուկա, այնպես էլ այդ երկրների արդյունաբերական ապրանքների խոշոր սպառող: Օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման արդյունքում իրանական տնտեսությունը ներքաշվեց համաշխարհային կապիտալիստական շուկա⁶⁶: Համաշխարհային շուկայում Իրանի գյուղատնտեսական բնամթերքի նկատմամբ բարձր պահանջարկը և արդյունաբերական կապիտալի բացակայությունն ի վերջո հանգեցրեց առևտրական (հատկապես վաշխառուական) ազատ կապիտալի կուտակմանը բարձր պաշտոնյաների, հոգևորականության, առևտրային բուրժուազիայի շրջանում, որը հիմնականում ուղղվում էր հողերի ձեռք բերմանը, ինչի արդյունքում արդեն XIX դարի վերջին հողատիրության մեջ հետզհետե մեծ ծավալ էր ստանում մասնավոր սեփականությունը⁶⁷:

Օտարերկրյա տերությունների հետ առևտրաշրջանառության աճի տեմպերին զուգընթաց փոփոխության էր ենթարկվում նաև Իրան արտահանվող և ներմուծվող ապրանքատեսակների անվանացանկը: Իրանական գյուղատնտեսությունն անցավ արտաքին շուկայում բարձր պահանջարկ ունեցող գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակմանը (բամբակ, բրինձ, ափիոն, ծխախոտ և այլն)⁶⁸:

Օտարերկրյա մրցակցությանը չդիմացող արդյունաբերության մեջ կապիտալների հազվադեպ ներդրումները դատապարտված էին անհաջողության: Սադմանյին ձևավորման փուլում գտնվող տնտեսության այս բնագավառը չէր կարող մրցակցել Ռուսաստանից և Մեծ Բրիտանիայից ներմուծվող արդյունաբերական ավելի էծան և որակ-

⁶⁶ محمد تقی لسان الملك سپهر، ناسج التواريخ، تاریخ قاجاریه، جلد سوم تهران، ص. ۱۱۴۸-۱۱۵۱

Lambton A., Qajar Persia, pp. 48-49; Арабаджян З., Иран. Власть, реформы, революции (XIX-XX вв.), М., 1991, с. 7-26.

⁶⁷ Гореликов С., Иран. Экономико-географическая характеристика, М., 1961, с. 151-152, Годс Реза М., Иран в XX веке. Политическая история, (перевод с английского Джигура И.М.), М., 1994, с. 25-27.

⁶⁸ Abrahamian Er., A History of Modern Iran, նշվ. աշխ., էջ 23-24, Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, Collected Essays, L., 1980, pp. 210-211:

յալ ապրանքների հետ: Հետևաբար ուժեղանում էր նաև իրանական ներքին շուկայի կախվածությունն այդ տերություններից:

XIX դ. երկրորդ կեսից միջոցների և համապատասխան մասնագետների բացակայության պայմաններում՝ դաջարական կառավարությունը տնտեսության ենթակառուցվածքների գործունեությունը կազմակերպելու և պետական զանձարանի բացասական հաշվեկշիռը լրացնելու նպատակով՝ տնտեսության տարբեր ոլորտներում ներդրումային մենաշնորհային իրավունքներ սկսեց տրամադրել օտարերկրյա տերություններին:

Նաթ Էդ-Դին շահի օրոք (1848-1896 թթ.) օտարերկրյա տերություններին տրամադրվող մենաշնորհային իրավունքները մեծ թափ ստացան⁶⁹: Այդ գործընթացը շարունակվեց նաև XX դ. սկզբին: Նշենք, որ մենաշնորհային ներդրումներն (հեռագրային գծեր, բանկեր, ճանապարհների կառուցում և այլն) ինքնին տնտեսական և քաղաքական սպառնալիք չէին ներկայացնում երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու ճանապարհին, եթե իշխանության գլուխ կանգնած շահը և համախոհ իշխող վերնախավը, ինչպես նաև շիա բարձրաստիճան հոգևորականությունը ավելի նախանձախնդիր լինեին իրենց երկրի բարեկեցության և զարգացման հարցում: Նրանց մեծ մասն առաջնորդվելով անձնական շահերով՝ կաշառքի դիմաց պատրաստ էին օտարերկրացիներին գործնականում տրամադրել այնպիսի արտոնություններ և իրավունքներ, որոնք վտանգում էին պետության կարևորագույն ոլորտների լիարժեք ձևավորման հնարավորությունները: Անիրավահավասար պայմանագրեր կնքելով օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, իրանական կառավարությունն աստիճանաբար կորցրեց նաև ինքնուրույն քաղաքական որոշումներ կայացնելու իրավունքները:

Անցնելով Ռուսաստանի՝ Իրանում տնտեսական քաղաքականության հարցին՝ հարկ է նշել, որ այն ընդհանուր առմամբ կապված էր XIX դ. 60-ական թթ.-ից կայսրության ներսում անցկացվող

دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از اغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۸۰، ۹۰، ۸۰۸

տնտեսության արդիականացման քաղաքականության հետ, որի գաղափարական հիմքում սպառողական և հումքային նոր շուկաների նվաճումն էր: Ռուսական առևտրաարդյունաբերական շրջանների համար Իրանը պետք ծառայեր որպես ապրանքահումքային կցորդ և այդ երկիր տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում ռուսական իշխանությունները որդեգրեցին պետության անմիջական հովանավորության և վերահսկողության ռազմավարությունը: Ցարական կառավարությունը գտնում էր, որ Ռուսաստանի արդյունաբերական աճը, վաղ թե ուշ նրան կդարձնի ավելի մրցունակ, ուստի անհապաղ օտարերկրյա կապիտալի հաշվին (խոսքը հատկապես Ֆրանսիայից վերցրած արտաքին փոխառությունների մասին էր), անհրաժեշտ էր առաջատար դիրքեր զբաղեցնել սահմանակից ասիական պետությունների շուկաներում⁷⁰:

1892 թ. «Հարավ-արևմտյան երկաթուղիների» կառավարիչ Ս.Յ. Վիտտեն ֆինանսների նախարարի պաշտոնը զբաղեցնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ Իրանում ռուսական քաղաքական և տնտեսական հարցերին վերաբերող» Հատուկ խորհրդակցության ստեղծմանը, որին անդամակցում էին պետական գերատեսչությունների ներկայացուցիչները⁷¹: 1900 թ. Նիկոլայ Բ-ը՝ ի դեմս Վիտտեի, լայն իրավասություններ սահմանեց Ֆինանսների նախարարության համար: Կառավարության աստիճանակարգում երկրի ներքին և արտաքին գործերի նախարարների կողքին, արտոնյալ կարգավիճակ զբաղեցնելով՝ ֆինանսների նախարարը կարևոր դերակատարում ձեռք բերեց նաև երկրի արտաքին քաղաքականության բնագավառում⁷²:

⁷⁰Ананьич Б., Ганели Р., Дубенцов Б., Потолов С., Кризис самодержавия в России 1895-1917, Ленинград, 1984, с. 34-37.

⁷¹История внешней политики России конец XIX-начало XX века, (от русско-французского союза до Октябрьской революции), ред. Коллегия Емца А., Игнатъев А., Тютокин С., М., 1997, с. 122.

⁷² Peter Waldron, State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, Cambridge University Press, 2006, pp. 468-470, Ананьич Б., Ганели Р., Дубенцов Б., նշվ. աշխ., էջ 35-38:

Օտարերկրյա պետություններից Մեծ Բրիտանիան առաջինն էր սկսել կապիտալներ արտահանել Իրան և ձեռք բերել մենաշնորհային իրավունքներ: XIX դարավերջին Ռուսաստանը Մեծ Բրիտանիայի օրինակով Իրանի տնտեսության տարբեր ենթակառուցվածքներում մենաշնորհների և այլ տնտեսական գործիքների միջոցով հաստատվելու քայլեր էր սկսել ձեռնարկել⁷³: Ռուսական կառավարության անմիջական հովանավորությամբ և վերահսկողությամբ մշակված ռազմավարության մեջ կարևորագույն դերը վերապահված էր իրանական տնտեսության ենթակառուցվածքներում ներդրումների, արտաքին փոխառությունների, մենաշնորհային, մաքսային, հարկային պայմանագրերի միջոցով շարունակական ներթափանցման հայեցակարգին: Ռուսական իշխանությունների կողմից այն դիտվում էր որպես Իրանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններն ընդլայնելու և Մեծ Բրիտանիային հակազդելու ամենարդյունավետ միջոց:

Ստորև ներկայացված են տնտեսական այն ուղղությունները, որոնցով պայմանավորվեց Ռուսական կայսրության տնտեսական և քաղաքական ներթափանցումն Իրան:

ա) Մենաշնորհային ներդրումներ

1860-ական թթ. սկսած՝ Ռուսաստանը փորձեց Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցել Իրանի հեռագրային ոլորտում⁷⁴: 1860 թ. Ռուսաստանն իր հեռագրային ցանցին էր միացրել Թեհրան-Թավրիզ գիծը, որը հետագայում ընդլայնվեց մինչև Սպահան: 1879 թ. ռուս գործարարները ձեռք բերեցին մենաշնորհային իրավունք Իրանի հյուսիսում՝ Աստրաբադ և Չիքիշյար քաղաքների միջև հեռագրային գծի կառուցման համար⁷⁵:

1893 թ. Ռուսաստանի վերահսկողության տակ անցավ Աստարայի հեռագրային գիծը: Ռուսական իշխանություններն Իրանում հեռագրային գծերի կառուցման նկատմամբ առանձնակի հետա-

⁷³История внешней политики России конец XIX-начало XX века, նշվ. աշխ., էջ 121-122:

⁷⁴ Իրանի հեռագրային ոլորտի մասին տե՛ս The Economic History of Iran 1800-1914, Edited by Ch. Issawi, Chicago and London, 1971, pp.153-154.

⁷⁵Кулагина Л., Россия и Ирана (XIX- начало XX в.), նշվ. աշխ., էջ 131-132.

քրքրություն սկսեցին դրսևորել XX դ. սկզբին: 1907 թ. ռուսական կառավարությունը որոշում կայացրեց Իրանում հեռագրային գծերի կառուցումը իրականացնել սեփական միջոցների հաշվին: Մինչև 1907 թ. Ռուսաստանին էր պատկանում նաև Մեշհեդ-Միսթան հեռագրային գիծը⁷⁶: Ռուսական հեռագրային գործակալները աշխատում էին նաև Ուրմիա, Թավրիզ, Ռեշտ, Թեհրան, Աստրաբադ, Քաշան, Քերման և այլ քաղաքներում անգլիացիների կողմից շահագործվող հեռագրային կայաններում⁷⁷:

1873 թ. հայազգի ռուսահպատակ խոշոր դրամատեր Ստեփան Լիանոզովը, Թեհրանի ռուսական առաքելության աջակցությամբ, իրանական կառավարությունից 20 տարի ժամկետով ստացավ Կասպից ծովի հարավային հատվածում և նրա մեջ թափվող բոլոր գետերի ձկնորսական տեղամասերում (Ասթարա գետից մինչև Աթրեկ գետն ընկած հատվածում) ձկան որս կազմակերպելու իրավունք⁷⁸: Ձկնարկությունը գտնվում էր ցարական կառավարության հաստուկ հովանավորության ներքո և համարվում էր ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած Իրանի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը, որտեղ իրանցի աշխատակիցների մշտական թիվը հասնում էր 4 հազարի, իսկ ռուսահպատակներինը՝ 700-ի⁷⁹:

1889 թ. Լազար Պոլյակովը հիմնադրեց «Պարսկաստանի և Կենտրոնական Ասիայի արդյունաբերական և առևտրական ընկերությունը», որի մասնաճյուղերը գործում էին Թեհրանում, Ռեշտում, Մեշհեդում և այլ խոշոր քաղաքներում: 1890 թ. նա շահից ստացավ նաև 75 տարի ժամկետով ողջ Իրանի տարածքում ապահովագրական

⁷⁶ Մաշհադ-Նասրաթաբադ (Միսթան) հեռագրային գիծը կառուցվեց 1902 թ.: Այս գիծը 1907թ. օգոստոսին կնքված Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանալու մասին ռուս-անգլիական համաձայնագրից հետո, ռուսական իշխանությունները զիջեցին Մեծ Բրիտանիային՝ փայտարենը ստանալով Մեշհեդ-Թեհրան հեռագրային գիծը: АВПРИ, ф. «Персидский стол» оп. 488, д. 2293, л. 85.

⁷⁷ Кулагина Л., Россия и Ирана (XIX- начало XX в.), նշվ. աշխ., էջ 132:

⁷⁸ 1893թ. մենաշնորհի ժամկետն լրանալուն պես այն երկարաձգվեց մինչև 1925թ.: Новая История Ирана, Христоматия, М., 1988, с. 144-145.

⁷⁹ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 492:

և տրանսպորտային գործի կազմակերպման մենաշնորհային իրավունքը, որի հիման վրա ստեղծվեց «Իրանական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը»⁸⁰: Այս մենաշնորհը նաև Իրանի ողջ տարածքում խճուղային ճանապարհներ կառուցելու լայն հնարավորություններ էր ընձեռում: Ընկերությունը վարկեր տրամադրելու իրավունք ուներ և ազատվում էր հարկերից⁸¹: «Իրանական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը» կազմակերպեց Կասպից ծովով Իրանի և Ռուսաստանի միջև շոգենավային հաղորդակցություն՝ հիմնելով «Կովկաս և Մերկուրի», «Նադեժդա», «Արևելյան ընկերություն» և այլ ընկերություններ, որոնք հետագայում միավորվելով կազմեցին «Պարսկական տրանսպորտային բյուրոն»: 1902 թ. ընկերությունում առաջացած ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար Ս.Յ. Վիտտեի առաջարկով կազմակերպությունն իր բաժնետոմսերը զիջեց պետությանը⁸²:

Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական և քաղաքական շահերի ամրապնդման ամենաարդյունավետ գործիքը Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկն էր (Учетно-ссудный банк Персии), որի ստեղծման հիմնական նպատակն անգլիացիների հիմնադրած Իրանի Շահինշահական բանկի (The Imperial bank of Persia) գործունեությանը հակադդեմ էր⁸³: 1890 թ. ռուս գործարար Յակով Պոլյակովը Նասեր էդ-Դին շահից ստացել էր Իրանում 75 տարի ժամկետով բանկ հիմնադրելու մասին մենաշնորհային իրավունք: Պայմանագրի համաձայն՝ բանկն իրավունք ուներ Իրանի ողջ տարածքում վարկային գործարքներ իրականացնել արժեթղթերի, պարտատոմսերի և շարժական գույքի գրավադրման դիմաց, ինչպես նաև կազմակերպել

⁸⁰ Новая история Ирана, Христоматия, с. 147, Кулагина Л. М., Россия и Иран, նշվ. աշխ., էջ 144-146:

⁸¹ Кулагина Л. М., Россия и Иран, նշվ. աշխ., էջ 147:

⁸² Ананий Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг., (по материалам Учетно-ссудного банка Персии), Л., 1975, с. 73-74.

⁸³ См. у Кулагина Л., Из истории закабаления Ирана английским империализмом (Шахиншахский банк в последнее десятилетие XIX в.), Краткие сообщения Института Востоковедения, М., XIX, 1956, с. 5-7.

աճուրդներ⁸⁴: 1891 թ. հիմնադրված Պոլյակովի բանկը գոյատևեց ընդամենը երեք տարի: Գիտակցելով և կարևորելով այդ կազմակերպության տնտեսական և քաղաքական նշանակությունը՝ 1894 թ. ապրիլին Ս. Վիտտեի նախաձեռնությամբ բանկը ևս գնվեց Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության կողմից և անցավ Ռուսաստանի Պետական բանկի վերահսկողության տակ⁸⁵:

Վերակազմավորված բանկը նշանավորեց Իրանում Ռուսական կայսրության քաղաքականության որակական նոր փուլ⁸⁶: Թեև բանկը համագործակցում էր Իրանում Ռուսաստանի դեսպանատան և հյուպատոսությունների հետ, սակայն գործնականում բացառապես անկախ մարմին էր և ենթարկվում էր Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարին, իսկ նրա ղեկավարը համարվում էր նախարարի գործակալը⁸⁷: 1895 թ. սկսած՝ Հաշվավարկային բանկի միջոցով ռուսական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել ռուս-իրանական առևտրական և ֆինանսական գրեթե բոլոր գործարքները: Աշխատանքը մեկնարկելով 1890 թ. արդեն 1900 թ. բանկը պետական հովանավորության շնորհիվ՝ իր գործունեության սահմանները ընդլայնեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև ներկայացուցչական կենտրոններ հիմնեց

⁸⁴ Եթե սկզբնական շրջանում բանկը վարկեր էր տրամադրում միայն շարժական գույքի դիմաց, ապա հետագայում լիազորություններ ստացավ գրավի դիմաց ընդունել նաև անշարժ գույք, որի արդյունքում Իրանի հյուսիսային նահանգների ընդարձակ հողատարածքներ անցան նրա ձեռքը: Թեև շարիաթով արգելվում էր օտար հպատակներին անշարժ գույք ունենալ Իրանում, այդուհանդերձ Հաշվավարկային բանկը տարատեսակ միջոցներով օժանդակում էր նաև ռուս գործարարներին Իրանի հյուսիսային շրջաններում հողատարածքներ ձեռք բերելու հարցում: Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁸⁵ The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 139.

⁸⁶ Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկը ի սկզբանե կապված չի եղել օտարերկրյա և մասնավոր կապիտալի հետ և ֆինանսավորվում էր բացառապես Ռուսաստանի պետական զանգարանի և Պետական բանկի կողմից: Այն գործել է մինչև 1917թ: The Russian economy and banking system, Boris Ananich, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, Cambridge University Press, 2006, p. 405.

⁸⁷ Russian Affairs, Geoffrey Drage, New York E.P. Dutton & CO., London: John Murray; 1904, p. 532.

տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող կենտրոններում՝ Թավրիզում, Ռեշտում, Մեշհեդում, Էնզելիում, Ուրմիայում, Նասրաբադում, Ղազվինում, Սպահանում: Համապատասխան մասնաճյուղեր հիմնվեցին նաև Բաքվում, Մոսկվայում, Լոձում և Աստրախանում⁸⁸:

Ռուսական կառավարությունը բանկի առաջ Իրանից անգլիական ապրանքատեսակները դուրս մղելու, տեղական շուկան գրավելու խնդիր դրեց: Այդ քաղաքականության արդյունքում (1895-1900 թթ.) Ռուսաստանն առաջատար և մենաշնորհային դիրքեր զբաղեցրեց հյուսիսային նահանգներում:

1903 թ. Ռուսաստանում կրկին պետական մակարդակի վրա բարձրացվեց Իրանում ֆինանսատնտեսական քաղաքականության հետագա ընդլայնման հարցը: Թեև 1903 թ. տնտեսական ծրագիրն իր բովանդակությամբ առանձնապես չէր տարբերվում 1895 թ. մտնեցումներից, սակայն այս անգամ խոսքը պետական կապիտալների հաշվին ընդլայնման ավելի մեծ չափերի մասին էր և այդ քաղաքականության որոշիչ դերակատարումը ցարական իշխանությունը նախատեսում էր իրականացնել Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկի միջոցով: 1903 թ. փետրվարին Ռուսաստանի Ֆինանսների կոմիտեն Հաշվավարկային բանկի վերակազմակերպման մասին որոշում ընդունեց, ըստ որի՝ բանկը Ռուսաստանի Պետական բանկի ենթակայությունից անցավ Պետական գանձարանի վերահսկողության ներքո⁸⁹: 1903 թ. բանկն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Իրան արտահանվող ռուսական ապրանքների գրեթե բոլոր գործարքները՝ իր վրա վերցնելով ռուս արդյունաբերողների և իրանցի վաճառականների միջև միջնորդությունը: Այն նպաստավոր վարկեր էր տրամադրում նաև ռուսահայատակ և իրանցի առևտրականներին: Ռուս-իրանական առևտրաշրջանառությունում բանկի մենաշնորհային գոր-

⁸⁸ The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 360.

⁸⁹ См. у Аняныч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, նշվ. աշխ., էջ 52-56:

ծունեության մասին են վկայում պատվերների արժեքների ցուցանիշները, որոնք 1901թ. 900 հազ. ռուբլուց 1903 թ. հասան 7 141 ռուբլու⁹⁰:

Այսպիսով, ռուսական կառավարությունը աստիճանաբար իր ձեռքում սկսեց կենտրոնացնել իրանական կառավարության կողմից ռուսահպատակ մասնավոր ձեռնարկատերերին տրամադրված մենաշնորհային իրավունքները՝ վերահսկողություն իրականացնելով իրանական տնտեսության մի շարք բնագավառների ֆինանսատնտեսական գործընթացների նկատմամբ:

բ) Ֆինանսական ներդրումներ

Եվրոպական ճանապարհորդության մեկնելու և գանձարանի պակասորդը լրացնելու նպատակով՝ Նասր էդ-Դին շահի կառավարության կողմից վերցրած մի շարք բրիտանական վարկերի արդյունքում՝ շահական գանձարանը պարտքային կախվածության մեջ էր հայտնվել Մեծ Բրիտանիայից⁹¹: Նասր էդ-Դին շահի բռնապետական կառավարման շրջանն իր ավարտին հասավ, երբ 1896 թ. գաղտնի կրոնական կազմակերպության անդամ, սնանկացած վաճառական, միրզա Ռեզա Քերմանին սպանեց նրան⁹²: 1896 թ. գահ բարձրացած Սոգաֆֆար էդ-Դին շահի (1896-1906 թթ.) կառավարման շրջանում օտարերկրյա փոխառությունները, ըստ էության, դարձան իրանական ֆինանսական ոլորտի գրեթե միակ եկամտի աղբյուրը: Նրա օրոք անցկացվող հասարակական հավանություն չվայելող տնտեսական քաղաքականությունը էլ ավելի արագացրեց դաջարական վարչակարգի անկումը⁹³:

Իրանական կառավարությանը վարկավորելու գործում Ռուսաստանը մրցակցության մեջ մտավ Մեծ Բրիտանիայի հետ: Իրանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական գերակայության հաստատման համար կարևոր դարձան ցարական պետական գան-

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 55-56:

⁹¹ محمد تقی لسان الملك سپهر، تاريخ التواريخ، تاريخ قاجاريه، جلد سوم، ص. ۷۲۴-۷۲۵، Chirol V., The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence, L., 1903, p. 51; Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 528:

⁹² دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاريخ ايران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۷۱۰:

⁹³ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, New Jersey, 1982, p. 74.

ձարանից դաջարական կառավարությանը և սնանկացման եզրին գտնվող արքունիքին տրամադրվող դրամական հատկացումները՝ փոխառությունների տեսքով:

1895-96 թթ. ընթացքում Հաշվավարկային բանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց կանխավճարային կարճաժամկետ վարկեր՝ շահական զանձապետարանի պարտամուրհակների (բարաթ) դիմաց⁹⁴: 1898 թ. աշնանը բանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց ևս 1,5 մլն ռուբլի վարկ, որը սպասարկվելու էր Իրանի հյուսիսային մաքսատների և Կասպից ծովում ձկնարդյունաբերության վարձավճարներից ստացվող եկամուտներով⁹⁵: Սակայն այդ գումարը ծախսվեց Մեծ Բրիտանիայից նախկինում վերցրած փոխառությունների մասնակի մարմանը, և շահական կառավարությունը ստիպված էր շարունակել գումարների հայթայթման գործընթացը:

1899 թ. իրանական կառավարությունը փոխառություն վերցնելու հարցով դիմեց անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին: Շուտով առաջ եկավ Իրանին համատեղ 60 մլն ֆրանկ արժողությամբ փոխառություն տրամադրելու անգլո-ֆրանս-ռուսական մի նախագիծ, որը 1899 թ. գարնանը նախապես հաստատվեց ռուսական կառավարության կողմից⁹⁶: Սակայն նույն թվականի աշնանը համատեղ փոխառության վերաբերյալ բանակցությունները փակուղի մտան՝ մասամբ անգլո-ֆրանսիական քաղաքական մի շարք հակասությունների, մասամբ էլ՝ Աֆրիկայում Մեծ Բրիտանիայի ձեռնարկած լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների հետևանքով: Օգտվելով միջազգային ասպարեզում Մեծ Բրիտանիայի խառնակ կացությունից՝ ցարական կառավարությունն առանձին փոխառություն տրամադրելու նպատակով՝ անջատ բանակցություններ սկսեց շահական կառավարության հետ: Այս առումով Ռուսաստանի կարևոր ձեռքբերումներից էր 1898 թ. նախկին վարչապետ՝ Ալի Ասդար Ամին օս-

⁹⁴ Анянич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, նշվ. աշխ., էջ 18-19:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Kagarlitsky B., նշվ. աշխ., էջ 236; Marvin L. Entner, Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, University of Florida Press, Gainesville, No. 28, 1965, Florida, p. 47.

Մալթանեի սադր-ազամի (վարչապետ) պաշտոնում վերահաստատվելու հանգամանքը⁹⁷, որով չեզոքացվեցին Շահնշահական բանկի և իրանական կառավարության միջև անգլիական փոխառություն կազմակերպելու միջոցառումները: Ամին օս-Մալթանեն ջանքերի շնորհիվ 1899 թ. վերջին ամիսներին Թեհրանում և Ս. Պետերբուրգում ընթացող բանակցությունների արդյունքում, 1900 թ. հունվարի 29-ին Հաշվավարկային բանկի և շահական կառավարության միջև ստորագրվեց պայմանագիր, որով Ռուսաստանը 75 տարի ժամկետով տարեկան 5% տոկոսադրույքով Իրանին տրամադրեց 22,5 մլն գումար փոխառություն: Փոխառությունը երաշխավորվում էր իրանական մաքսակետերից (բացառությամբ Ֆարսի և Պարսից ծոցի նավահանգիստների մաքսակետերի) ստացվող եկամուտներով⁹⁸:

Ուշագրավ է նշել, որ պետության մաքսային ոլորտում բարենորոգումներ անցկացնելու նպատակով, շահական կառավարությունը Ռուսաստանի միջամտությամբ, մաքսային ոլորտի ղեկավարությունը հանձնեց ռուսական դրածո բելգիացի Ջոզեֆ Նաուսին: Արդյունքում, բելգիական անձնակազմի 30 մասնագետ վերահսկողություն սահմանեցին իրանական մաքսատների վրա⁹⁹: Դա չափազանց կարևոր քայլ էր, որը նպատակ էր հետապնդում ապահովելու ռուսական փոխառությունների երաշխիք հանդիսացող մաքսային եկամուտները¹⁰⁰: Մինչև տվյալ փոխառության մարումն իրանական կառավարությունն իրավասու չէր առանց Ռուսաստանի համաձայնու-

⁹⁷ دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۸۲۷

Վերջինս խիստ ռուսամետ դիրքորոշում էր որդեգրել դեռևս Նասր էդ-Դինի կառավարման վերջին տարիներին բրիտանական առաքելության հետ ունեցած մի շարք տարաձայնությունների պատճառով, որոնք առնչվում էին 1891թ. շահի կողմից բրիտանական հպատակին ծխախոտային մենաշնորհ տրամադրելու և այնուհետև 1892թ. Իրանի բարձրաստիճան հոգևորականության և Ռուսաստանի ճնշումների տակ այդ մենաշնորհը չեղյալ հայտարարելու հետ:

⁹⁸ Справка о задолженности персидского правительства России, St u աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 1, աղբյուրը՝ АВІРІИ, ф. 144, “Персидский стол”, оп. 488, л. 4021, ч. 2, л. 240-247:

⁹⁹ Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 533:

¹⁰⁰ Keddie Nikki R., Yann Richard, Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran. New Haven, Yale University Press, 1981, p. 70.

թյան արտասահմանում երկարաժամկետ արտաքին փոխառություններ կնքել, այն պետք է մարեր նախկինում արված բոլոր պարտքերը, ինչպես նաև իրավունք չունեն իջեցնելու փոխառության երաշխիք հանդիսացող մաքսավճարների սակագները¹⁰¹։ Փոխառություններ տրամադրելուն զուգընթաց ռուսական իշխանություններն Իրանում ձեռք էին բերում տարատեսակ մենաշնորհային իրավունքներ։

1901 թ. շահական գանձարանը նորից հայտնվեց սնանկացման շեմին։ Նույն թվականի զարնանը Ամին օս-Սալթանեն բանակցություններ սկսեց վարել Թեհրանում բրիտանական և ռուսական առաքելությունների և բանկերի ղեկավարների հետ։ Իրանին 10 մլն ռուբլի փոխառություն տրամադրելու դիմաց 1901 թ. սեպտեմբրին ռուսական կառավարությունն առաջադրեց հետևյալ սկզբունքային պայմանները. 1) ռուս-իրանական առևտրային (մաքսային) նոր պայմանագրի կնքում, 2) իրանական գանձապետարանի վրա Շահնշահական բանկի ազդեցության սահմանափակում, 3) շահի կողմից Թավրիզ-Ղազվին-Թեհրան խճուղային ճանապարհի և Կասպից ծովից Պարսից ծոց նավթային խողովակաշարի կառուցման համար մենաշնորհային իրավունքների տրամադրում։ Նշված նավթային խողովակաշարի ռուսական կողմի առաջարկը բարդ խոչընդոտ դարձավ փոխառության վերաբերյալ ռուս-իրանական շուրջ մեկ տարի ընթացող բանակցություններում։ Խնդիրն այն էր, որ ցարական կառավարության սուր դժգոհությանն էր արժանացել 1901 թ. մայիսի 28-ին շահի կողմից անգլոհպատակ Ուիլիամ Նոկս դ'Արսիին Իրանի նավթային պաշարները շահագործելու վերաբերյալ տրամադրված մենաշնորհը։ Ռուսաստանի նավթարդյունահանողները մտավախություն ունեին, որ բրիտանական այս ձեռնարկը մոտ ապագայում կսահմանափակի իրանական շուկայում ռուսական նավթային գործունեության մենաշնորհային արտոնությունները։ Հետևաբար, իրանական հերթական փոխառության շրջանակներում ֆինանսների նախարարը իրատեսական էր համարում դեռևս 1884 թ. հայտնի ռուս ինժեներ Ս. Պալաշ-

¹⁰¹ Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 531, Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, նշվ. աշխ., էջ 25-26։

կովսկու կողմից առաջարկվող՝ կովկասյան սահմանից Պարսից ծոց նավթամուղի կառուցման նախագիծը:

Բաքվի նավթաշխարհի ներկայացուցիչները հետաքրքրված չէին Իրանի նավթային պաշարների շահագործման հարցում, ավելին՝ նրանք խուսափում էին միջինարևելյան շուկայում իրանական նավթի հնարավոր մրցակցությունից, քանի որ XIX դ. 70-ական թվականներից սկսած հենց ռուսական նավթն էր, որ իր մատչելիության շնորհիվ Իրանում հաստատուն եկամտաբերություն էր ապահովում¹⁰²: Հնդկաստան և մերձավորարևելյան երկրներ նավթ արտահանելու ռուսական հեռանկարները իրանական կառավարությանը կանգնեցրին բարդ երկընտրանքի առաջ: Բացի այն, որ հերթական փոխառությունը կուժեղացներ Իրանի քաղաքական և տնտեսական կախվածությունը Ռուսաստանից, շահական կառավարությունը ստիպված կլիներ խախտել դ'Արսիին շնորհված նավթային մենաշնորհ պայմանները, ինչը հղի էր Մեծ Բրիտանիայի կողմից գործընթացի վրա ինքնուրույն կերպով ներագդելու բարդություններով¹⁰³:

1901 թ. նոյեմբերի 12-ին Թեհրանի գանձապետարանի ղեկավար անգլիացի Մակմիլանին պաշտոնից հեռացնելու և մաքսային բոլոր վճարները Հաշվավարկային բանկի միջոցով կատարելու իրանական կառավարության պարտավորության դիմաց, Ռուսաստանը որպես կանխավճար շահին տրամադրեց 1 մլն ռուբլու վարկ¹⁰⁴: Բրիտանացի դիվանագետները քաջ գիտակցելով նշված մենաշնորհի ստանալու արդյունքում Ռուսաստանի կողմից քաղաքական և տնտեսական արտոնությունների ձեռքբերման հետևանքները՝ այն կանխելու ուղղությամբ կտրուկ քայլեր սկսեցին ձեռնարկել: Փետրվարի 13-ին Ս.Պետերբուրգի բրիտանական առաքելության ղեկավար Չ. Սկոթն արագորձնախարար Վ.Ն. Լամադորֆին ներկայացրած հուշագրով բողոքարկեց ռուսական կողմի գործողությունները, որոնք

¹⁰² Considine J., Kerr W., The Russian Oil Economy, MA, USA, 2002, p. 18-19, Ананыч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, նշվ. աշխ., էջ 37-41:

¹⁰³ Ананыч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, նշվ. աշխ., էջ 37-41:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

խախտում էին դ'Արսիի մենաշնորհի վեցերորդ հոդվածը, ըստ որի՝ իրանական կառավարությունը պարտավորվել էր որևիցե այլ երկրի չտրամադրել դեպի երկրի հարավային գետեր և Պարսից ծոցի ավազան տանող խողովակաշար կառուցելու իրավունք։ Թեհրանում բրիտանական առաքելության ղեկավար Ս. Հարդինգը նույնպես ակտիվացրեց շահի վրա ճշումները՝ իրանական կառավարությանն առաջարկելով 100 000 ֆունտ ստեռլինգ վարկ։ Դ'Արսին նույնպես պատրաստ էր շահին տրամադրել տարեկան 5%-ով 300 000 ֆունտ ստեռլինգ¹⁰⁵։ Բրիտանական մասնավոր աղբյուրներից իրանական կառավարությանը միջոցներ տրամադրելու հավանականությունը՝ Ս. Վիտտեին ստիպեց առկախել նավթամուղի մասին մենաշնորհային պայմանագիրը։ 1902 թ. մարտի 15-ին ցարական իշխանությունը նախատեսվող փոխառությունից իրանական կառավարությանը տրամադրեց 1 մլն ռուբլու վարկ, իսկ ապրիլի 2-ին թողարկվեց տարեկան 5% տոկոսադրույքով, 75 տարի ժամկետով 10 մլն ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ փոխառություն՝ 1900թ. տրամադրված փոխառության պայմանագրի ընդհանուր դրույթների համաձայն¹⁰⁶։

Թեև ռուսական կառավարությունը բրիտանացիների ճնշումների արդյունքում ստիպված եղավ նահանջել իրանական նավթային ոլորտում մենաշնորհային դիրքեր զբաղեցնելու ծրագրերից, այնուամենայնիվ 1900-1902 թթ. ընթացքում շահին տրամադրված փոխառությունների արդյունքում Ռուսաստանին հաջողվեց ամբողջապես ֆինանսական կախվածության մեջ դնել իրանական կառավարությանը և գործնականում վերահսկողություն սահմանել Իրանի հյուսիսային մաքսակետերի վրա։

գ) Ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը և առևտրական հաշվեկշիռը

¹⁰⁵ Նույն տեղում։

¹⁰⁶ Справка о задолжности персидского правительства России, St'u աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 1, աղբյուրը՝ АВПРИ, ф. 144, «Персидский стол», оп. 488, д. 4021, ч. 2, л. 240-247։

Չնայած Թուրքմենչայի պայմանագրով ձեռք բերված առևտրային արտոնություններին և Իրանի հետ անմիջական հարևանությանը՝ մինչև XIX դարի 70-ական թթ. Ռուսաստանին չէր հաջողվում իրանական շուկայում տիրապետող դիրքեր հաստատել¹⁰⁷։ Իրանի հյուսիսային նահանգներում առևտրաշրջանառությունը խթանելու նպատակով XIX դ. ընթացքում ռուսական իշխանությունները պարբերաբար արգելում էին Ռուսաստանի վրայով այլ պետությունների՝ Իրանի հետ տարանցիկ առևտուրը։ Այն որոշ ընդմիջումներով գոյատևեց 1820-1883 թթ.¹⁰⁸։ 1883 թ. հունիսի 3-ին ռուսական կառավարությունը վերստին արգելեց այսրկովկասյան տարանցիկ առևտուրը¹⁰⁹։ Այդ արգելքը գործեց շուրջ քսան տարի՝ թույլ չտալով արտասահմանյան ապրանքատեսակների մուտքը Ռուսաստանով Իրան, ինչի արդյունքում Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգներում ռուսական արտահանումը մենաշնորհային բնույթ սկսեց կրել¹¹⁰։ Նշենք, որ Իրանից Ռուսաստան (մասնավորապես Բաթումով) տարանցիկը չփակվեց։ Ռուսական տարանցիկով Իրանից արտահանվում էին հիմնականում՝ գորգեր, մետաքսի բոժոժ, ծխախոտ, նուշ, գետնանուշ և բուրդ¹¹¹։

Ռուսաստանի արդյունաբերության արագ զարգացումը, ճանապարհային հաղորդակցության բարելավումը՝ մասնավորապես

¹⁰⁷ Сухоруков С.А., Иран между Британией и Россией, от политики до экономики, СПб, 2009, Алетеия, с. 93-96, с. 173, Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века. Сборник документов, сост. Н. Куканова, М., 1984, с. 7.

¹⁰⁸ Այսրկովկասով եվրոպական ապրանքների տարանցիկ առևտուրը թույլատրվել է 1821թ.-1831թ. այնուհետև արգելվել է 12 տարով և կրկին թույլատրվել է 1846-1883 թթ.-ին։ The Economic History of Iran 1800-1914, Էշվ. աշխ., էջ 143։

¹⁰⁹ Жалобова, Г. А., Правовое обеспечение российских внешнеторговых интересов на рубеже XIX XX вв., Правоведение, 2005, № 1, с. 193-207, http://uristy.ucoz.ru/publ/kommercheskoe_pravo/zholobova_g_a_pravovoe_obespechenie_rossijskikh_vneshnetorgovykh_interesov_na_rubezhe_xix_xx_vv/22-1-0-994

¹¹⁰ Павлович М.П., (Мих. Вельтман), Империализм и борьба за великие железнодорожные и морские пути будущего, книга первая, часть вторая, изд. Второе, М., 1918, с. 27.

¹¹¹ Бобынин Н., Персия ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, 1923, с. 255.

անդրկասպյան և այսրկովկասյան երկաթուղիների կառուցումը, նպաստեցին Իրանում ռուսական արդյունաբերական ապրանքների մրցունակության բարձրացմանը: Բացի այդ, ցարական կառավարությունը ամեն կերպ խթանելով Իրան ռուսական ապրանքատեսակների արտահանումը՝ զգալի խրախուսադրամներ էր վճարում մաքսատուրքերի վերադարձման ձևով՝ հատկապես շաքարի և գործվածքեղենի արտահանման համար:

XIX դ. վերջին ռուսական իշխանությունների հովանավորչական քաղաքականության շնորհիվ ռուս-իրանական առևտրաշրջանառության մեջ արձանագրվեցին համեմատաբար ավելի բարձր ցուցանիշներ: Քննվող ժամանակաշրջանում իրանական գյուղատնտեսական ապրանքների հիմնական գնորդը Ռուսաստանն էր, որն աշխարհագրական և բեռնափոխադրումների հարմարավետության հետևանքով արտաքին առևտրի բնագավառում զբաղեցրեց Իրանի հիմնական գործընկերոջ դերը: Ռուսաստանի տնտեսական ներթափանցման ակտիվացմանը համընթաց Իրանի հյուսիսային նահանգների հումքային շուկան հարմարեցվեց ռուսական արդյունաբերության պահանջներին: Իրանից Ռուսաստանը ներմուծում էր բամբակ, բրինձ, ձուկ, չորացրած մրգեր, նուշ, կաշի, բուրդ, տնային կենդանիներ, գորգեր և այլն: Ռուսաստանն Իրան էր արտահանում հիմնականում բամբակյա գործվածքներ, շաքար, թեյ, ալյուր, թորած նավթ, երկաթ, ապակյա իրեր, մշակված կաշի և այլն: Ռուսաստանից Իրան արտահանվող ապրանքատեսակների մեծ մասը վաճառվում էր բավականին ցածր գներով¹¹²: Արդյունքում, ռուսական շաքարը, լուցկին, թորած նավթն Իրանում ավելի էժան էին, քան Ռուսաստանում, ինչն էլ ապահովում էր այդ ապրանքատեսակների բարձր սպառողականությունը¹¹³:

Յոթ տարվա ընթացքում (1883-1890 թթ.) ռուսական ներմուծումն Իրան 3.6 մլն ռուբլուց հասավ 10.9 մլն ռուբլու: Իրանից Ռու-

¹¹² Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 542:

¹¹³ Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 225.

սաստան արտահանումը 7.7 մլն ռուբլուց՝ 10.8 մլն. ռուբլու¹¹⁴: Հատկանշական է, որ Ռուսաստանն այն եզակի երկրներից էր, որի հետ Իրանը մինչև XX դ. սկիզբն ուներ առևտրային դրական հաշվեկշիռ: Թավրիզը, Ռեշտը, Էնզելին, Արդաբիլը, Աստրաբադը խոշոր առևտրական այն կենտրոններն էին, որտեղ հաստատվում էին ռուս վաճառականները: Ռուս-իրանական առևտրական գրեթե բոլոր գործարքներին օժանդակում էին Իրանում և Այսրկովկասում հիմնված տարատեսակ առևտրային տները և ընկերությունները¹¹⁵: Ատրպատականում, Գիլյանում, Մազանդարանում, Խոյում և այլուր հիմնված հյուպատոտությունները նախանձախնդրորեն պաշտպանում էին ռուսահպատակ գործարարների և ձեռներեցների շահերն ու հետաքրքրությունները: Շատ հաճախ իրանաբնակ վաճառականները սեփական կառավարության հետապնդումներից խուսափելու նպատակով՝ նույնպես դիմում էին ռուսական իշխանությունների հովանավորությանը¹¹⁶: Նրանցում մեծ թիվ էին կազում նաև հայ վաճառականները¹¹⁷: Առհասարակ ռուսական կառավարությունն Իրանում կայսրության տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում մեծ կարևորություն էր տալիս ինչպես ռուսահպատակ, այնպես էլ իրանահպատակ հայ առևտրաարդյունաբերական շրջաններին, որոնց հանդեպ կառավարության պաշտոնական տեսակետն արտահայտվում էր հետևյալ ձևաչափով. «Հայերը Պարսկաստանում մեր տնտեսական ազդեցության օգտակար ուղեկիցներն են և միջնորդները առևտրում»¹¹⁸: Հայ առևտրային բուրժուազիային հաջողվեց վճռորոշ

¹¹⁴ Статус азербайджанских «Завоеванных» провинций, Завоеванных 2, 3:

¹¹⁵ Whigham H. J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, L., 1903, pp. 352-355.

¹¹⁶ Сеидов Р., Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века, М., 1974, с. 37.

¹¹⁷ Չնայած նրան, որ վաճառականներն Իրանում համարվում էին արտոնյալ դաս և Ղուրանը խրախուսում էր առևտուրը, սակայն գույքի և անձի անապահովության, միասնական ներքին շուկայի բացակայության և երկրի ավատական մասնատվածության պայմաններում, իրանական վաճառականությունը շատ հաճախ ենթարկվում էր ոչ միայն ճանապարհների ավագակային հարձակումների, այլև նահանգապետների, իշխանության տարբեր ղեկավար օղակների կամայականությունների զոհ էր դառնում:

¹¹⁸ АВПИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 60-61.

դիրքեր գրավել Ռուսաստան իրանական արտահանման այնպիսի կարևոր ճյուղերում, ինչպիսիք էին բամբակը, չոր միրգը, բուրդը, ձկնեղենը, թորած նավթը: Գործարար հատկանիշների և տեղական շուկայի պահանջմունքների գերազանց իմացության շնորհիվ՝ նրանց հաջողվեց առաջատար դիրքեր զբաղեցնել նաև ռուսական գործվածքեղենի ներմուծման բնագավառում: Եթե մինչև XIX դ. 80-ական թվականները հայ արևտրական բուրժուազիայի գործարար կապերը ամուր էին արևմտաեվրոպական ընկերությունների հետ, ապա Իրան ռուսական տնտեսական ներթափանցման ուժեղացմանը զուգընթաց նրանք հիմնականում կողմնորոշվեցին դեպի ռուսական արդյունաբերություն: Զգալի չափով հենց հայ առևտրաարդյունաբերական շրջանների եռանդուն գործունեության արդյունքում Ռուսաստանը դարձավ Իրանի գլխավոր առևտրական գործընկերը՝ հաջողությամբ մրցակցելով արևմտաեվրոպական տերությունների հետ¹¹⁹:

Իրանի հետ Ռուսաստանի առևտրական հարաբերությունները մինչև 1901 թ. իրավաբանորեն կարգավորվում էին 1828 թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրի «Հատուկ ակտի» III հոդվածով¹²⁰, որով սահմանվել էր ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների արժեքին համապատասխան (ad valerom) 5% մաքսատուրք թե՛ ռուսական, թե՛ իրանական ապրանքների համար¹²¹: Իրանին տրամադրվող ռուսական երկրորդ խոշոր փոխառության պայմաններից մեկի համաձայն՝ 1900 թ. Թեհրանում «Հատուկ ակտի» III հոդվածով գործող մաքսային ռեժիմը վերանայելու նպատակով՝ բանակցություններ սկսվեցին Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության խորհրդի անդամ Վ.Յ. Գոլուբին և Իրանի մաքսային համակարգի ղեկավար Ջ. Նաուսի միջև¹²²:

¹¹⁹Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Մ., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Եր., 1992:

¹²⁰ Մինչև Ռուսաստանում հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Թուրքմենչայի պայմանագիրը չկորցրեց իր ուժը, բացառությամբ «Հատուկ ակտի» III հոդվածի, որը 1901թ. նոյեմբերի 9-ին փոխարինվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագրով:

¹²¹ Зоништраль-Пискорский А., Международные торговые договоры Персии, М., 1931, с. 177-179, Marvin L. Entner, Russo-Persian Commercial relations, p. 13.

¹²² Зоништраль-Пискорский А., նշվ. աշխ., էջ 166-168:

1901թ. նոյեմբերի 9-ին ստորագրվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագիր, որը վավերացվեց և ուժի մեջ մտավ 1903թ.¹²³։ Նոր համաձայնագիրն Իրանի համար հաստատեց առևտրական հարաբերությունների բացառապես նոր սկզբունքներ։ Նախ՝ չեղյալ էր հայտարարվում «Հատուկ ակտի» III հոդվածով սահմանված 5% մաքսատուրքը, ինչպես նաև սահմանափակվում էին ներմուծման ընթացքում և ներքին ճանապարհներին գանձվող տարատեսակ մաքսավճարների չափերը։ Փոխարենը սահմանվեց մաքսատուրքի սակագների նոր համակարգ՝ արտահանվող և ներմուծվող յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի համար հատուկ մաքսատուրքի չափ¹²⁴։ Ռուսական 30 ապրանքատեսակից, որոնք կազմում էին Իրան արտահանվող ապրանքների 9/10 մասը, 8 ապրանքատեսակ առհասարակ չէր գանձվելու, 11 ապրանքատեսակ գանձվելու էին ընդամենը 1 դրան սակագնով։ Ռուսական արտահանման հիմնական ապրանքների գրեթե մեծ մասի համար սահմանվեց 5%-ից ցածր սակագին։ Օրինակ՝ շաքարի համար, որը Իրան ռուսական արտահանման ամենակարևոր ապրանքատեսակն էր և կազմում էր ամբողջ արտահանման ծավալի 1/3-ը, 5%-ի փոխարեն սահմանվեց 3,4% մաքսատուրք, բամբակյա գործվածքների համար՝ 3,7% և այլն¹²⁵։ Միաժամանակ Ռուսաստանն ազատվեց Իրանից Ռուսաստան արտահանվող և ռուսական արդյունաբերության համար առաջնային կարևորություն ունեցող այնպիսի ապրանքատեսակների մաքսատուրքերից, ինչպես բամբակը և բուրդը։ Ռուսաստանին ընձեռված առևտրային լայն արտոնություններն ամրագրվեցին համաձայնագրի գաղտնի հավելվածում, ըստ որի իրանական կառավարությանն արգելվում էր երկրի որևիցե այլ սահմանում հաստատել ավելի արտոնյալ սակագներ, քան ռուս-իրանական սահմանին է, և առանց Ռուսաստանի համաձայնության կնքել

¹²³ Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными государствами, под редакцией, Верховского Н. Петроград, 1915, с. 442-481.

¹²⁴ Зоништраль-Пискорский А., նշվ. աշխ., էջ 183-185, The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 148-149:

¹²⁵ Зоништраль-Пискорский А., նշվ. աշխ., էջ 183-185:

որնից միջազգային պայմանագիր, որը կհակասեր 1901 թ. ռուս-իրանական համաձայնագրի դրույթներին¹²⁶: Չնայած սրան, 1903թ. փետրվարի 9-ին Մեծ Բրիտանիային նույնպես հաջողվեց նմանատիպ մաքսային պայմանագիր կնքել Իրանի հետ¹²⁷:

Վերը նշված միջոցառումների արդյունքում XX դ. սկզբին Ռուսաստանը մենաշնորհային դիրք զբաղեցրեց Իրան շաքարի, թորած նավթի, երկաթի, լուցկու, շինարարական հումքի ներմուծման մեջ: Բավականին կարճ ժամանակահատվածում՝ 1903-1906 թթ. ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունն աճեց 83%¹²⁸:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, Իրանի արտաքին առևտրաշրջանառության մեջ Ռուսաստանի հաշվեկշիռը 1901-1902 թթ. կազմեց 50%, իսկ 1910-1911 թթ.՝ 70%: Մեծ Բրիտանիայի և Հնդկաստանինը միասին՝ 22%¹²⁹, որի արտահանումը սահմանափակվում էր երկրի հարավային շրջաններից ավելի թանկ, փոքրամասշտաբ և բեռնափոխադրման տեսանկյունից ավելի դիմացկուն ապրանքատեսակներով (ափիոնի, արծաթի, մարգարտի, ռետինի, նուշի, խուրմայի և նավթի)¹³⁰: Անգլո-իրանական ապրանքաշրջանառության տեսակարար հաշվեկշիռում մշտապես գերազանցում էր Մեծ Բրիտանիայի ներմուծումն Իրանի¹³¹:

Ռուսաստանի գերակայությունն իրանական շուկայում ոչ միայն ռուսական կառավարության ձեռնարկած մի շարք արդյունավետ միջոցառումների, այլ նաև աշխարհագրական հարևանության արդյունք էր: Բամբակը, բրինձը և այլ գյուղատնտեսական կուլտուրաները մշակվում էին Իրանի առավել բարեբեր հյուսիսային նահանգներում: Չրերի, նուշի, ձկան, բրդի, կենդանիների, հում կաշվի և այլնի բեռնափոխադրումը կլիմայական և վատ ճանապարհների

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 186:

¹²⁷ Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 537:

¹²⁸ St' u աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 2, 3:

¹²⁹ Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 114-204, 233-241:

¹³⁰ The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 137:

¹³¹ Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 542-543:

պատճառով փչանում էին և դրանց արտահանումը ավելի հարմար էր Կասպից ծովով, քան Պարսից ծոցով¹³²:

Եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի հետ անհամամասն առևտուրը բացասաբար էր անդրադառնում իրանական տնտեսության վրա: Երկրում հաճախ էին կրկնվում տնտեսական ճգնաժամերը, որոնց պայմաններում սահմանափակվում էր ազգային կապիտալների կուտակման հնարավորությունը, դժվարանում՝ պետության կողմից օտարերկրյա փոխառությունների և վարկերի դիմաց տոկոսների մարումը: Արձանագրվում էին կտրուկ գնաճեր և առևտրական տների սնանկացումներ: Չնայած ներմուծման նկատմամբ արտահանման ավելի արագ աճի տեմպերին՝ Իրանի առևտրային հաշվեկշիռը շարունակում էր մնալ բացասական¹³³: Բնական է, որ այս ճեղքվածքը լրացվելու էր արտաքին փոխառությունների և օտարերկրյա տերություններին մենաշնորհներ տրամադրելու հաշվին:

դ) Ըանապարհաշինության ոլորտի ծրագրերը

Թե՛ Մեծ Բրիտանիան, թե՛ Ռուսաստանը հակազդում էին Իրանում միմյանց երկաթուղային ծրագրերին, քանի որ դրանց շնորհիվ Ռուսաստանը կարող էր թափանցել բրիտանական ազդեցության ոլորտ, իսկ Բրիտանիան՝ ռուսական: Խոչընդոտելով Իրանում երկաթուղաշինությանը՝ այս տերություններն Իրանի տարերային ճանապարհագրության պայմաններում, մրցակցում էին խճուղային ճանապարհների և ջրային հաղորդակցության ոլորտներում:

1893 թ. Պոլսակովների «Պարսկական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը» Ղազվինից Էնզելիի ծոց անվային ճանապարհի կառուցման իրավունք էր ստացել, իսկ 1895 թ. ձեռք էր բերել նաև վերոնշյալ ճանապարհի շարունակությունը դեպի Թեհրան և Համադան կառուցելու իրավունք: Ըանապարհի կառուցման նպատակով հիմնվեց «Էնզելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերություն»-ը¹³⁴:

¹³² The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 138, Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 543:

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ Новая история Ирана, Христоматия, նշվ. աշխ., էջ 147:

1895 թ. ընկերությունը ձեռք բերեց Էնգելիի նավահանգստի բարեկարգման, ինչպես նաև Ղազվին-Համադան ճանապարհի շահագործման, իսկ 1903 թ. Ռեշտ-Էնգելի ճանապարհի կառուցման և շահագործման մենաշնորհային իրավունք:

Մինչև Մուեզի ջրանցքի բացումը (1869 թ.) անգլիացի ձեռնարկատերերը որոշակի հետաքրքրություններ էին դրսևորում անդրիրանական երկաթգծի կառուցման հարցում, սակայն Հնդկաստանի հետ ջրային հարմարավետ կապ հաստատելուց հետո բրիտանական իշխող վերնախավը փոխեց իր մոտեցումները՝ հիմնական նպատակ դարձնելով Իրանի կենտրոնական շրջանները Պարսից ծոցին միացնող ջրային և խճուղային ճանապարհների կառուցումը: Բրիտանական դիվանագիտությունը ջանքեր չէր խնայում Իրանի միակ նավարկելի Քարուն գետի վրա նավարկության մենաշնորհի ստանալու համար: Քարունը Պարսից ծոցից Իրանի կենտրոնական շրջանները ներթափանցելու ամենահարմարավետ ուղին էր: Արաբական ցեղերով բնակեցված այս շրջանների կառավարիչներին մշտապես հաջողվում էր խաղարկել թուրք-իրանական հակասությունները և գործնականում պահպանել անկախ կարգավիճակ¹³⁵: Այս իրողությունը բավականին դյուրին էր դարձնում անգլիացի դիվանագետների գործունեությունը, որոնք կաշառքների և ճնշումների օգնությամբ, անտեսելով իրանական կառավարության կարծիքը՝ բազում արտոնություններ էին ստանում արաբական ցեղերի առաջնորդներից¹³⁶: 1888 թ. հոկտեմբերին շահը թեպետ պաշտոնապես թույլատրեց Քարուն գետի վրա բոլոր օտարերկրյա առևտրական նավերի նավարկությունը¹³⁷, սակայն կարճ ժամանակ անց օգտվելով Մոցի շրջանում իր ունեցած ազդեցությունից՝ Բրիտանիան դուրս մղեց բոլոր մրցակիցներին և «Լինչ եղբայրներ» ընկերության միջոցով մենաշնորհեց հիշյալ գետի վրա նավարկության իրավունքը¹³⁸:

¹³⁵ Lawrence G. Potter, *The Consolidation of Iran's frontier on the Persian Gulf in the Nineteenth Century, War & Peace in Qajar Persia, Implications Past and Present*, Ed. By Farmanfarmaian R., L. & N.York, 2008, pp. 125-126.

¹³⁶ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 334-335.

¹³⁷ دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگار، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۸۰۹.

¹³⁸ Shahbaz Shahnava, *Britain and the opening up of South-West Persia 1880-1914, A study in imperialism and economic dependence*, L. & N.York, 2005, pp. 7-11, Abbas

1872 թ. բրիտանական հպատակ բարոն Յուլիոս դե Ռեյթերի ընկերությանն Իրանի ողջ տարածքում երկաթուղային, խճուղային ճանապարհների կառուցման վերաբերյալ տրամադրված մենաշնորհային իրավունքն իրանական կառավարությունը 1873 թ. Ռուսաստանի ճնշումների ներքո՝ ստիպված էր չեղյալ հայտարարել¹³⁹:

Միաժամանակ Ռուսաստանը փորձեց Իրանում երկաթգծերի կառուցման նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնել: Այս առումով ուշագրավ է կովկասյան երկաթգծի հեղինակներից մեկի՝ ինժեներ բարոն ֆոն Ֆոլկենհագենի նախագիծը, որը 1873 թ. Ռուսաստանի արտգործնախարար Ա. Գորչակովի աջակցությամբ առաջարկվեց շահին: Այն նախատեսում էր երկաթգծի կառուցել Ջուլֆայի (Ջուղա) ռուսական սահմանից մինչև Թավրիզ¹⁴⁰: Թեև երկարատև դիվանագիտական պայքարից հետո 1874 թ., շահը ստորագրեց այն կառուցելու վերաբերյալ թույլտվությունը, սակայն ֆինանսական դժվարությունների և անգլիացիների դիմադրության պատճառով՝ ռուսական կողմը նախագծին հետագա ընթացք չտվեց:

Այսպիսով, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն Իրանը մատնում էին տարերային ճանապարհազրկության: Նրանք մի կողմից խոչընդոտում էին միմյանց երկաթուղային ծրագրերին, իսկ մյուս կողմից միասնաբար հանդես էին գալիս եվրոպական մյուս պետությունների կողմից՝ դաջարական կառավարությանն առաջարկվող երկաթուղային նախագծերի դեմ¹⁴¹: Այս առումով թերևս բացառություն էր կազմում 1888 թ. Բելգիացիների կողմից կառուցված, ռազմավարական էական նշանակություն չունեցող Թեհրանը Շահ Աբդ ալ-

Amanat, նշվ. աշխ., էջ 420-422, Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX- начале XX в., М., 1981, с. 43.

¹³⁹ Հստ պայմանագրի II հոդվածի Ռեյթերը իրավունք էր ստանում կառուցել Կասպից ծովը Պարսից ծոցի հետ կապող անդրիրանական երկաթուղի, որի ճյուղավորումները կարող էին միանալ Իրանին սահմանակից պետությունների (այդ թվում նաև Ռուսաստանի), ինչպես նաև Եվրոպա և Հնդկաստան տանող երկաթգծերին: Մենաշնորհի մասին մանրամասն տե՛ս АВПРИ, “Персидский стол”, 1872, д. 2994, л. 22.34, The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 177-184.

¹⁴⁰ The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 185.

¹⁴¹ Firuz Kazem-Zadeh, նշվ. աշխ., էջ 130-134, The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 183, Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 536:

Ազիմ սրբավայրին կապող 6 մղոն (9,6 կմ.) երկարություն ունեցող երկաթգիծը, որի շինարարությունն իրագործող բելգիական բաժնետիրական ընկերության բաժնետոմսերի 3/4-ը պատկանում էր ռուս գործարար Յ. Պոլյակովին¹⁴²:

Տնտեսապես ավելի թույլ Ռուսաստանը, որի երկաթուղային շինարարությունն իր երկրում իրականացվում էր օտարերկրյա, մասնավորապես՝ ֆրանսիական կապիտալի շնորհիվ, աշխատում էր հետաձգել լայնահուն երկաթուղային շինարարության գործընթացն Իրանում:

Կարևոր է նշել, որ ռուսական գործարար շրջանների մոտեցումներն Իրանի երկաթուղային ոլորտ կապիտալներ արտահանելու նկատմամբ ևս միանշանակ չէր: XIX դ. երկրորդ կեսից սկսած՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում, հատկապես Իրանում, երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ, Ռուսաստանի արդյունաբերական բուրժուազիան տարբեր խմբերի միջև առկա էին սուր հակասություններ, իրարամերժ տեսակետներ, որոնք անխուսափելիորեն իրենց անդրադարձն էին ունենում Իրանում երկաթուղաշինություն ձեռնարկելու ուղղությամբ ցարական կառավարության որոշումների վրա¹⁴³: Ռուսաստանի ծանր արդյունաբերության ներկայացուցիչները, որոնք սերտորեն համագործակցում էին ֆրանսիական մետալուրգիական կապիտալի հետ, ակնկալում էին բավականին մեծ միջնորդավճարներ՝ ստանալ իրանական երկաթուղային շինարարությունից: Ռուսական սահմաններից մինչև Պարսից ծոց ձգվող անդրիրանական երկաթուղի կառուցելու հսկայածավալ ձեռնարկը չափազանց գայթակղիչ էր վերջիններիս համար: Ուստի XIX դ. վերջից նրանք նպատակաուղղված փորձեր սկսեցին ձեռնարկել իրանական կառավարությանից երկաթուղային մենաշնորհային իրավունքներ ստանալու ուղղությամբ: Պատկերն այլ էր թեթև արդյունաբերության առաջա-

¹⁴² Томага М., Экономическое положение в Персии, СПб., 1895, с. 102, The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 156:

¹⁴³ Ст. и Бестужев И., Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910, М., 1961, с. 67-69.

տարների շրջանում, որոնք գերազանցապես դեմ էին Իրանի երկաթուղային ոլորտում ներդրումներին, քանի որ ճանապարհագրության պայմաններում նրանք կարող էին երկարաձգել հյուսիսիրանական շուկայում ձեռք բերված մենաշնորհային դիրքերը¹⁴⁴:

Դեռևս 1887 թ. սեպտեմբերին Թեհրանում ռուսական դեսպանորդ Ն. Դուգորուկիի դիվանագիտական ճնշումների շնորհիվ շահը գրավոր պարտավորություն ստանձնեց, Իրանում օտարերկրյա ընկերությունների կողմից երկաթուղային և ջրային ճանապարհներին վերաբերող մենաշնորհները թույլատրել միայն Ռուսաստանի հետ նախապես համաձայնեցնելուց հետո: Սակայն մեկ տարի անց, երբ խախտելով իր իսկ պարտավորությունը, շահը հաստատեց Քարուն գետի նավարկության իրավունքը՝ 1889 թ. փետրվարին Դուգորուկին շահին ներկայացրեց իր կառավարության նոր առաջարկը, որը կոչված էր հավասարակշռել Քարունի մենաշնորհային իրավունքը: Արդեն մարտին ռուսական կառավարությունը շահական կառավարությունից գրավոր պարտավորություն ստացավ, որով վերջինս Իրանում երկաթուղիների կառուցման համար հինգ տարի ժամկետով բացարձակ մենաշնորհ էր տրամադրում միայն ռուսական ընկերություններին¹⁴⁵: Նույն թվականին ռուս հայտնի գործարարներ Խումյակովը, Կորֆը և ինժեներ Պալայշկովսկին իրանական կառավարությունից անմիջապես փորձեցին ստանալ Ռեշտ-Չահբար երկաթգիծ կառուցելու մենաշնորհը, որը նախատեսում էր Ս. Պետերբուրգից ռուսական երկաթուղիներն Իրանի տարածքով կապել Պարսից ծոցին¹⁴⁶:

Թեև ռուսական իշխանությունները նախագծի նկատմամբ որոշակի ակտիվություն ցուցաբերեցին, սակայն դիվանագիտությունն ընտրեց հարցի լուծման միանգամայն այլ ճանապարհ: Անդրիրանական երկաթգիծը մասնավոր կազմակերպությունների կողմից կառուցմանը դեմ էին կառավարության այնպիսի առանցքային գերատեսչությունների ղեկավարներ, ինչպես արտաքին գործերի նախարար Ն. Գիրսը, Արևելյան դեպարտամենտի տնօրեն Բ. Զինովը և

¹⁴⁴ Նույն տեղում:

¹⁴⁵ Firuz Kazem-Zadeh, նշվ. աշխ., էջ 162:

¹⁴⁶ Павлович М.П., (Мих. Вельтман), նշվ. աշխ., էջ 13-14:

ֆինանսների նախարար Ի. Վիշնեգրադսկին: Ըստ նրանց՝ ռազմավարական մեծ կարևորություն ներկայացնող անդրիրանական երկաթուղին և հատկապես նրա հյուսիսային հատվածը նպատակահարմար կլինե՞ր կառուցել միայն պետական միջոցների հաշվին և չպետք է կենտրոնանար մասնավոր կապիտալի ձեռքում¹⁴⁷:

1890 թ. փետրվարի 4-ին Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցը քննելու նպատակով հրավիրվեց Հատուկ խորհրդակցություն: Ի. Ջինովսկի տեսանկյունից՝ անդրիրանական երկաթգիծը չէր կարող մրցակցել Սուեզի ջրանցքի հետ: Երկաթգծի հարավային հատվածը վերահսկելու և պաշտպանելու նպատակով Ռուսաստանին հարկավոր էր Պարսից ծոցում ռազմածովային հենակետ հիմնել, սակայն հաշվի առնելով անգլիական ազդեցությունը Մոցում՝ նշված հարցը պահանջում էր լուրջ քննություն և հետևողական քաղաքականություն», - նշում էր նա: Ջինովսկը գտնում էր, որ երկաթուղային հարցը քննելիս՝ ռուսական կառավարությունը նախ և առաջ պետք է ուշադրություն դարձներ հյուսիսային Իրանի վարչական կենտրոն Ատրպատականի հետ հեռահաղորդակցությանը: Այս տեսանկյունից ռազմավարական և տնտեսական լուրջ նշանակություն կունենար Կովկաս-Թավրիզ երկաթգիծը, սակայն տվյալ փուլում քանի դեռ Այսրկովկասն ամբողջապես կապված չէր ռուսական երկաթուղային ցանցին, երկաթգծի կառուցման արդյունավետությունը նվազում էր: Ստեղծված իրավիճակում նպատակահարմար կլինե՞ր Զուլֆա-Թավրիզ մայրուղու շինարարությունը: Ըստ նրա. «Ռուսաստանն իր բոլոր ջանքերը պետք է կենտրոնացներ որպեսզի Պարսկաստանում երկաթուղիների կառուցումն ընդհանրապես հետաձգվե՞ր»¹⁴⁸:

Արդյունքում, ռուս գործարարների կողմից Իրանին առաջարկվող երկաթգծերի կառուցման գրեթե բոլոր ծրագրերը՝ 1890 թ. փետրվարի 4-ին գումարված «Հատուկ խորհրդակցության» կողմից կայացված որոշմամբ հետաձգվեցին¹⁴⁹:

¹⁴⁷ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. I (56), 1933, с. 35-45.

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 44-48:

¹⁴⁹ Նույն տեղում:

Նույն թվականի նոյեմբերի 12-ին կնքվեց ռուս-իրանական պայմանագիրը, ըստ որի՝ Իրանը պարտավորվում էր տասը տարվա ընթացքում չկառուցել և այլ ընկերությունների ու մասնավոր անձանց չտրամադրել մենաշնորհային իրավունքներ՝ Իրանում երկաթուղային ճանապարհներ կառուցելու համար¹⁵⁰:

Տվյալ պայմանագիրը փաստացի հավասարազոր էր Իրանում երկաթուղաշինության արգելքի: 1900 թ. Իրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը հատուկ պայմանագրով երկարաձգվեց ևս տաս տարով¹⁵¹: Այսպիսով, Իրանը մինչև 1910 թ. առանց Ռուսաստանի համաձայնության իրավասու չէր սեփական երկրում երկաթուղիներ կառուցել և այդ իրավունքը տրամադրել այլ պետությունների:

XIX դ. վերջին տասնամյակներին գերտերությունների հնդկոպական երկաթուղային ծրագրերն էլ ավելի բարձրացրին Իրանի տնտեսական և աշխարհաքաղաքական նշանակությունը: Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կողքին հանդես եկավ Գերմանիան, որի ծավալապաշտական ծրագրերն Իրանում սերտորեն կապվեցին Բաղդադի երկաթուղու շինարարության հարցի հետ: Նախատեսվում էր, որ այդ երկաթուղու ճյուղավորումները կառուցվելու են նաև դեպի Իրան, ինչը մեծ սպառնալիք էր ներկայացնելու և՛ ռուսական, և՛ բրիտանական ռազմավարական ու առևտրատնտեսական շահերին: Օրինաչափ է, որ Իրանի երկաթուղաշինարարության նկատմամբ թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Մեծ Բրիտանիան իրական հետաքրքրություն սկսեցին ցուցաբերել Գերմանիայի կողմից Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունը նախաձեռնելուն զուգընթաց: XIX դ. վերջին «Անատոլիական երկաթուղիներ գերմանական ընկերության» Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ձեռնարկատերերի միջև թե՛ մրցապայքար ծավալվեց Փոքր Ասիայում և Միջագետքում՝ Բաղդադից մինչև Պարսից ծոց երկաթուղային ճանապարհ կառուցելու համար մենաշնորհային իրավունք ստանալու ուղղությամբ, որն

¹⁵⁰ Бондаревский Г., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближнем Востоке (1888-1903), Ташкент, 1955, Geoffrey Drage, Russian Affairs, New York E.P. Dutton & CO., London: John Murray; 1904, p. 537.

¹⁵¹ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. 1 (56), 1933, с. 34:

ի վերջո Օսմանյան կայսրությունը տրամադրեց գերմանացիներին¹⁵²: 1899-1903 թթ. Ժամանակահատվածը առանձնանում էր նրանով, որ Բաղդադի երկաթուղու կառուցման առանցքում ի հայտ եկան այնպիսի հարցեր, ինչպես՝ ձեռնարկի ֆինանսավորումը և վերջնական կետի որոշումը, ինչը սերտորեն կապվեց նաև Իրանի երկաթուղաշինության հարցի հետ:

Ֆինանսների նախարար Վիտտեն հիմնվելով տնտեսական ծավալման հեռավորարևելյան փորձի վրա՝ սկսեց հակվել իրանական երկաթուղաշինության ոլորտում պետական կապիտալներ ներդնելու գաղափարին: 1889-1900 թթ. ինժեներ Վ. Սախանսկիին պաշտոնապես հանձնարարվեց ուսումնասիրություն անցկացնել Իրանում: Արդյունքում Սախանսկին կառավարությանը ներկայացրեց Այսրկովկասի ռուսական երկաթգիծը Պարսից ծոցին կապող անդրիրանական երկաթգծի երեք նախագիծ¹⁵³: Անգլիացիներին առավել շատ անհանգստացնում էր ռուսական Անդրկասպյան երկաթգիծը Պարսից ծոցին կապող մեկ այլ նախագիծ, որը սկիզբ էր առնելու Աշխաբադից, Բիրջանով և Քերմանշահով անցնելով ավարտվելու էր Բանդար-Աբբասում: Նախատեսվում էր նաև ճյուղավորում կառուցել Բիրջանից դեպի Նասրաբադ (Միսթան)¹⁵⁴:

Սակայն չկարողանալով համապատասխան միջոցներ հայթայթել՝ ռուսական կառավարությունը նախ կրկին երկարաձգեց Իրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը, ապա նոր թափ հաղորդեց Իրանում խճուղային ճանապարհների կառուցմանը: Մինչև 1902 թ. ռուսական զանձարանը գնեց նաև «Էնգելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերության» բաժնետոմսերի 77 %-ը, ինչը թույլ տվեց Ֆինանսների նախարարությանը վերահսկել Էնգելի-Թեհրան ճանա-

¹⁵² Բաղդադի երկաթուղու մենաշնորհային մրցապայքարի մասին մանրամասն տե՛ս Силин А., Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, М., 1971, The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914, Göttingen, 1932; Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway; a study in imperialism, by Earle, Edward Mead, 1894-1954, N. York, 1966.

¹⁵³ 1) Այլաթ-Թեհրան-Սպահան-Բուշեհր, 2) Այլաթ-Շիրազ-Բանդար-Աբբաս, 3) Այլաթ-Թեհրան-Յեզդ-Քերման-Չախրար: Павлович М.П., (Мих. Вельтман), նշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁵⁴ Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 537-538:

պարհային ընկերության գործունեությունը: 1902 թ. Հաշվավարկային բանկը ստացավ նաև ռուս-իրանական սահմանից (Ջուլֆա) մինչև Թավրիզ և Թավրիզից մինչև Ղազվին խճուղային ճանապարհի կառուցման և շահագործման իրավունք և հիմնեց «Թավրիզի ճանապարհային ընկերությունը»¹⁵⁵: Ճանապարհի առաջին մասի շինարարությունը մեկնարկելու էր 1904 թ. մարտից և ավարտվելու էր 1910 թ.: Երկրորդ հատվածի շինարարությունը սկսվելու էր 1906 թ. մարտից և նախատեսվում էր ավարտին հասցնել 1912 թ.¹⁵⁶: Այսպիսով, 1905 թ. առաջ Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց նաև Իրանի հյուսիսը կենտրոնին կապող հիմնական խճուղային ճանապարհները, որոնք գերատեսչության վերահսկողության տակ մնացին մինչև 1917 թ.:

1895-1910 թթ. Ռուսաստանն Իրանում ճանապարհաշինության ոլորտում ներդրեց մոտավորապես 21 մլն ռուբլի¹⁵⁷: 1912-1913 թթ. իրանական կառավարությանը հատկացվող նոր փոխառությունների շրջանակներում Հաշվավարկային բանկը ձեռք բերեց նաև Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղային ճանապարհի շինարարության մենաշնորհը, իսկ 1913 թ. գարնանը նավագնացություն կազմակերպելու իրավունք ստացավ նաև Ուրմիա լճում: Թավրիզի երկաթգծի շինարարությունը սկսվեց I Աշխարհամարտի տարիներին, սակայն ավարտին չհասցվեց¹⁵⁸: Նասր էդ-Դին շահի օրոք ծնունդ առած անդրիրանական երկաթուղի կառուցելու ծրագրերը հնարավոր դարձավ կյանքի կոչել միայն 1926 թ.-ին՝ Ռեզա շահ Փահլավիի կառավարման տարիներին:

¹⁵⁵ Էնգելի-Թեհրան ճանապարհի (333 մղոն) կառուցման համար Ռուսաստանը ծախսեց 7 564 213 ռուբլի, Ղազվին-Համադան ճանապարհի (217 մղոն)՝ 2 468 867 ռուբլի, իսկ Ջուլֆա-Թավրիզ ճանապարհի (124,4 մղոն) ծախսը կազմեց՝ 4 604 729 ռուբլի: Кулагина Л., Россия и Иран, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹⁵⁶ Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, նշվ. աշխ., էջ 182, Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 528:

¹⁵⁷ Кулагина Л., Россия и Иран, նշվ. աշխ., էջ 149:

¹⁵⁸ Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, նշվ. աշխ., էջ 18:

Վերլուծելով XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Իրանում Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ այդ քաղաքականության առանձնահատկությունն այն էր, որ ինչպես առևտրի, այնպես էլ կապիտալների արտահանման բնագավառում հիմնական դերակատարը պետությունն էր, ինչը նախ՝ պայմանավորված էր Ռուսաստանի տնտեսության հետամնացությամբ և մասնավոր կապիտալի թույլ զարգացվածության գործոններով: Ի տարբերություն տնտեսապես ավելի ուժեղ և քաղաքական առումով կայուն Մեծ Բրիտանիայի, որն առավելապես առաջնորդվում էր շահութաբերության ու ազատ մրցակցության սկզբունքով, որի կապիտալների արտահանվում էին ֆինանսական հզոր կազմակերպությունների կողմից, ինչն էլ տնտեսական կայուն բազա էր ապահովում պետության արտաքին քաղաքական ծավալապաշտական ծրագրերի համար, ցարական Ռուսաստանի քաղաքականությունն Իրանում հետապնդում էր հիմնականում իր մրցակցին հակադդեղելու նպատակ: Այսուհանդերձ, թեև Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի կենսագործած քաղաքականությունները՝ ներթափանցման ռազմավարությունների առումով էականորեն տարբեր էին, Ռուսաստանին հաջողվեց այդ մրցակցության առաջին փուլում քաղաքական և տնտեսական գերակայություն հաստատել Իրանում և գործնականում վերահսկողության տակ առնել իրանական տնտեսության կարևոր ռազմավարական մի շարք ոլորտներ:

3. Պարսկական կազակական բրիգադը որպես Ռուսական կայսրության քաղաքական ազդեցության լծակ Իրանում

Ռուսաստանի տնտեսական ներթափանցման հետ զուգահեռ մեծանում էր նաև նրա քաղաքական ազդեցությունն Իրանում, որի համար գլխավոր լծակ հանդիսացավ այսպես կոչված Պարսկական կազակական գումարտակը:

Իրանում եվրոպական տիպի կանոնավոր բանակ կազմավորելու գործնական առաջին փորձերը ձեռնարկվել են XIX դ. առաջին կեսին, Ֆաթհալի շահի օրոք, թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի կողմից¹⁵⁹։ Ղաջարական կանոնավոր բանակը տարբեր ժամանակահատվածներում մարզել են ֆրանսիացի, անգլիացի, ավստրիացի, իտալացի ռազմական հրահանգիչները¹⁶⁰։ Սակայն ռուս-պարսկական երկու պատերազմները, 1837-38 թթ. Հերաթի արշավանքը, 1856-1858 թթ. անգլո-պարսկական պատերազմը բանակը կանգնեցրին ամբողջական կազմավորման վտանգի առաջ¹⁶¹։

Իրանում կանոնավոր բանակ ստեղծելու հերթական փորձը ձեռնարկվել է Նասր էդ Դին շահի օրոք՝ Եվրոպա կատարած նրա շրջագայությունների արդյունքում։ Տեսականորեն Նասր էդ Դին շահը ողջունում էր ռազմական ոլորտի բարեփոխումները, սակայն նա չունեւր ո՛չ միջոցներ, և ո՛չ էլ քաղաքական կամք այդ գաղափարը լիարժեքորեն իրականացնելու համար¹⁶²։

Թեև XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի կանոնավոր բանակի մնացորդները բաղկացած էին հեծելազորից, հրետանային զորամասերից և հետևակից և հավաքագրման ցուցակի համաձայն հաշվվում էր 150-200 հազար զինվոր, սակայն նրանց թիվը չէր գերազանցում 50 հազարը։ Պատկերը նույնն էր նաև դարավերջին։ 1899 թ. երկրի տարբեր նահանգներում հաշվառված 80 հազարանոց կանոնավոր բա-

¹⁵⁹ Մինչև XIX դ. սկիզբը իրանական կանոնավոր բանակ որպես աղայիսին գոյություն չուներ։ Իրանական զորքը գերազանցապես կազմված էր անկանոն ավատական աշխարհագորից և քուշվոր ցեղերի հեծելազորային ջոկատներից, որոնք անհրաժեշտության դեպքում, պատերազմներից առաջ, շահական ֆերմանով, հավաքագրվում էին խաների և նահանգապետերի կողմից։ Sh' u Krasnyak O., Stanovlenie iranской regulyarnoy armii v 1879-1921 гг., По материалам архивов военной миссии, М., с 44-56.

¹⁶⁰ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 39, л. 14.

¹⁶¹ Рихсиева Н., К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам), Востокведение (литературоведение, история), сборник научных трудов N 564, Ташкент, 1978, с. 129.

¹⁶² Cronin S., Bilding a New Army: Military Reforms in Qajar Iran, War and Peace in Qajar Persia, Implication Past and Present, Edited by Roxan Farmanfarmanian, History and Society in the Islamic world, USA, Canada, 2008, p. 63.

նակի զինվորներից գործնականում ծառայության մեջ էր միայն 40 հազարը: Մնացած զորամասերի զինվորները հիմնականում արձակուրդում էին, իսկ զորամիավորումները գոյություն ունեին միայն թղթի վրա: Հստակ սահմանված չէր ռազմական ծառայության կարգը: Ռազմական օրենսդրություն որպես այդպիսին չկար: Ղաջարական բանակի կանոնավոր նյութական մատակարարումը կառույցի ամենախոցելի մասն էր¹⁶³: Զինծառայողներին կառավարությունը կամ առհասարակ չէր վարձատրում, կամ վարձատրում էր հանդիսավոր արարողություններին և մարտական պատրաստվածության բերելու անհրաժեշտությունից ելնելով¹⁶⁴: Այսպիսով, զինվորը վարձատրություն, պահոց և հանդերձանքի պարագաներ գրեթե չէր ստանում և ստիպված էր ինքնուրույն հոգ տանել սեփական գոյության մասին: Այդ կապակցությամբ ցածրաստիճան սպայական կազմը շատ հաճախ դիմում էր մեքենայությունների և որոշակի գումարի դիմաց արձակուրդ էր տալիս զինվորներին, որոնք զբաղվում էին արհեստագործությամբ, առևտրով, դրամավոխությամբ կամ պարզապես թալանով¹⁶⁵:

Գոյություն ուներ զինվորական աստիճաններ շնորհելու առանձնահատուկ կարգ: Բացի այն, որ բարձր սպայական կոչումները փոխանցվում էին ժառանգաբար, իրանական բանակի կառավարման համակարգի հիմքում ընկած էր նաև զինվորական կոչումները գնելու ձևավորված ավանդույթը¹⁶⁶: Չնայած երկրում գործող հատուկենտ ռազմաուսումնական հաստատությունների առկայությանը՝ սպայական կազմի մարտական պատրաստվածությունը և զիտելիքների մակարդակն, ընդհանուր առմամբ, չէին ապահովում պատշաճ ցուցանիշներ¹⁶⁷: Խնդրի բարոյական տեսանկյունից նույնպես պարզ է դառնում, որ նման պայմաններում հայրենիքի նկատմամբ պարտքի

¹⁶³ РГВИ, ф. 446, Персия, л. 39, л. 7-8.

¹⁶⁴ РГВИ, ф. 446, Персия, л. 38, л. 53-60.

¹⁶⁵ РГВИ, ф. 446, Персия, л. 39, л. 4-5.

¹⁶⁶ Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 61.

¹⁶⁷ Նույն տեղում:

և զինվորական արժանապատվության և կարգապահության մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել:

Դեռևս XIX դ. 70-ական թվականներին Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական շրջանները մեծ կարևորություն սկսեցին տալ Իրանում ռուսական ռազմական ներկայության գործոնին, երբ Ռուսաստանը փորձում էր առավելագույնս ամրապնդել քաղաքական իր դիրքերն Իրանում՝ ի հակակշիռ Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական հզորությանը: Այդ նպատակով Կովկասյան ռազմական շրջանի Գլխավոր շտաբի բարձրաստիճան սպայական կազմից Իրան էին գործուղվում հատուկ գործակալներ, ովքեր պարտավոր էին ոչ միայն ճշգրիտ և գաղտնի տեղեկություններ հավաքել Իրանի զինված ուժերի (թվաքանակի, կազմի, տեղակայման, սպառազինման և այլնի) մասին, այլև հանձնարարություն ունեին ստանալու իրանական բանակի արդիականացումը ռուսական ռազմական ներկայացուցիչներին վստահելու շահական շնորհը¹⁶⁸:

1878 թ. եվրոպական երկրորդ ուղևորության շրջանակներում Նապր էդ-Դին շահը ցանկություն հայտնեց բանակի հետևակագործ և հրետանին բարեփոխել ավստրիական, իսկ հեծելագործ՝ ռուսական կազակական հեծյալների օրինակով¹⁶⁹: Ռուսական ռազմաքաղաքական վերնախավը մեծ ոգևորությամբ ընդունեց շահի առաջարկը: 1878 թ. հոկտեմբերին Իրանում ռազմական բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով՝ անմիջապես Թեհրան գործուղվեց ռազմական հրահանգիչների մի խումբ¹⁷⁰: Նույն թվականի դեկտեմբերի 15-ին ռուսական առաքելությունը Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Ա. Դոմոնտովիչի գլխավորությամբ նախնական տեսչական այցով ժամանեց Իրան: Իրանական կառավարության հետ երկու ամիս տևած բանակցությունների արդյունքում՝ ստորագրվեց երկկողմ

¹⁶⁸ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 42.

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

¹⁷⁰ Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 72:

համաձայնագիր՝ «ռուսական ռազմական առաքելությունն Իրան հրավիրելու պայմաններին մասին»¹⁷¹:

Ռուսական սպայական կազմը հաստատվեց 1879 թ. սկզբին: Խմբում Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի գնդապետ Ա. Դոմանտովիչի գլխավորությամբ ընդգրկվեցին 3 սպա և 5 ենթասպա հրահանգիչներ¹⁷²: 1879 թ. մայիսին ռուսական ռազմական առաքելությունը երկրորդ անգամ ժամանեց Իրան և նախաձեռնեց Պարսկական կազակական հեծելազորային գնդի ձևավորումը: Նախապես խոստացված շահական դոլամների (Շահական թիկնազորային գվարդիայի զինվորներն էին) փոխարեն Դոմանտովիչի ենթակայության տակ դրվեցին իրանական բանակի 400 թյուրքախոս մուհաջիրներ¹⁷³: Նույն թվականին գնդապետի և շահի միջև, 3 տարի ժամկետով, հեծելազորային գնդի կազմավորման մասին համաձայնագիր կնքվեց: Պաշտոնապես գործադիրությունն անվանվեց «Նորին Մեծություն շահի պարսկական կազակական բրիգադ» (Персидская казачья Его Величества шаха бригада)¹⁷⁴, որի հրամանատարն էր իրանական հեծելազորի ռազմական վերապատրաստման գծով ղեկավարը: Այդ պաշտոնին նշանակվում էր ռուսական բանակի գնդապետը, Կովկասյան ռազմական շրջանի շտաբի կոդմից՝ ցարի և պաշտպանության նախարարի հավանությամբ¹⁷⁵: Պարսկական կազակական բրիգադի (հետայսու ՊԿԲ) ղեկավարը

¹⁷¹ Նույն տեղում:

¹⁷² РГВИ, ф. 2000, Персия, оп. 1, л. 1022, л. 55.

¹⁷³ دکتر عبدالحسین زرین کوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۷۰۹.

Սրանք կովկասյան մահմեդական ազնվական ընտանիքների ժառանգներն էին, որոնք վերաբնակեցվել էին Իրանում՝ ռուս-պարսկական պատերազմների արդյունքում: Մուհաջիրները Իրանում արտոնյալ փոքրամասնություն էին համարվում: Ինչպես թշվոր և կիսաթշվոր ցեղային հեծելազորային խմբերը՝ մշտական զինվորական ծառայություն չկրելով հանդերձ՝ վերջիններս պարտավոր էին միայն շահի պահանջով, անհրաժեշտության դեպքում, զինվորների որոշակի քանակ ապահովել, որի դիմաց բավականին բարձր նպաստներ էին ստանում գանձարանից: Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 74:

¹⁷⁴ Калугин С., Персидская Казачья его Величества шаха Персии дивизия, Военно-исторический вестник, N 11, май, Париж, 1958, с. 15.

¹⁷⁵ РГВИ, ф. 2000, Персия, оп. 1, л. 1022 (1), л. 55-57.

պարտավոր էր համաձայնեցնել բրիգադի գործողությունները նաև Թեհրանում ռուսական առաքելության ղեկավարի հետ¹⁷⁶։

Վերահսկողություն սահմանելով զորամիավորման ֆինանսավորման վրա և բարձր մակարդակի հասցնելով զինծառայողների մարտունակությունն ու կարգապահությունը՝ Դոմանտովիչը անմիջապես դարձավ իրանական կառավարող շրջանների գերաշնորհ անձերից մեկը՝ շրջանցելով անգամ երկրի զինված ուժերի նախարարին։ 1880 թ. շահի առաջարկով, կամավորների հենքի վրա, նա կազմավորեց հեծելազորային երկրորդ գունդը՝ միավորման զինվորների թվաքանակը հասցնելով 600-ի¹⁷⁷։

Բրիգադի նորակոչիկների մեծ մասը հավաքագրվում էր քոչվոր ազգաբնակչությունից՝ հիմնականում երկրի քրդաբնակ տարրից։ Կային նաև թուրքմեններ և աֆղաններ։ Սկզբնական շրջանում զորամիավորման բյուջեի հիմքը կազմեցին զանձարանից վճարվող մուհաջիրների ժառանգական նպաստները և շահի դրամական հատկացումները¹⁷⁸։

ՊԿԲ-ի հաջորդ հրամանատարի՝ Պ. Չարկովսկու ղեկավարման տարիներին (1882-1885թթ.) միավորման կազմն ընդլայնվեց և հասավ 900 զինծառայողի։ Ալեքսանդր Գ-ի նվիրաբերած 4 թնդանոթի և հազար միավոր հրացանի հենքի վրա՝ Չարկովսկին կազմավորեց կանոնավոր հեծելազորային հրետանին¹⁷⁹։

Բրիգադի հեղինակությունը հատկապես աճեց գնդապետ Վ. Կոսագովսկու հրամանատարության տարիներին (1894-1903թթ.)։ Վերջինս ձեռնամուխ եղավ ՊԿԲ-ի կառուցվածքում մի շարք սկզբունքային հարցերի կարգավորմանը։ Այսուհետև բրիգադի բարձր սպայական կազմն ընտրվելու էր ոչ թե Կովկասի կազակական գնդերից, այլ զինվորական բարձրագույն կրթություն ստացած սպաներից, որոնք

¹⁷⁶ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 47, л. 147.

¹⁷⁷ Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 76-77։

¹⁷⁸ Стрелянов (Калабухов) П., Казаки в Персии 1909-1918, М., 2007, с. 215-217.

¹⁷⁹ Մանրամասն տե՛ս Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 80-82։

Կովկասում կամ Կենտրոնական Ասիայում ծառայության փորձ կունենային և կտիրապետեին պարսկերենին¹⁸⁰:

1895 թ. շահական ռազմական նախարարը հարց բարձրացրեց՝ բրիգադն անգլիական սպաների ենթակայության տակ դնելու վերաբերյալ: Որպեսզի ՊԿԲ չանցներ անգլիացի սպաների տրամադրության տակ՝ նույն թվականին Վ. Կոսագովսկու և ռուսական դեսպանորդի ճնշումների ներքո Նասր էդ-Դին շահը ստիպված եղավ հաստատել բրիգադի նոր կարգավիճակի մասին «դրույթը», որի համաձայն իրանական կառավարությունը պարտավորվում էր այսուհետև բրիգադ հրավիրել միայն ռուս հրահանգիչների: ՊԿԲ-ը նաև պաշտպանության նախարարի ենթակայությունից անցավ սադր-ագամի (վարչապետի) վերահսկողության ներքո¹⁸¹: Կոսագովսկու օրոք զգալիորեն աճեց նաև ՊԿԲ-ի քաղաքական դերակատարումը: ՊԿԲ-ը ցարական կառավարության համար շահի վրա ազդելու լավագույն միջոցն էր: Այն կոչված էր պահպանելու դաջարական գահի անձեռնմխելիությունը, քանի որ բրիտանացիները հակառակ ընդունված կարգի, արքունական դավադրությունների միջոցով, հայտարարված թագաժառանգի (վալիահոյի, ավանդաբար Ատրպատականի կառավարիչն էր Ն.Ն.) փոխարեն, մշտապես փորձում էին գահին նստեցնել դաջարական արքայատոհմի՝ իրենց հովանավորյալ ներկայացուցչին¹⁸²: Այս առումով թերևս ուշագրավ են ՊԿԲ-ի անմիջական միջնորդությամբ շահական գահը ժառանգելու օրինակները: Դեռևս թագաժառանգ եղած ժամանակ կառավարման հարցերի նկատմամբ հետաքրքրություն չդրսևորող ֆիզիկապես անառողջ Մոզաֆֆար էդ-Դինը ռուսական հովանավորությունն իր իշխանության պահպանման լավագույն գրավականն էր համարում: 1896 թ. Նասր էդ-Դին շահի սպանությունից անմիջապես հետո սադր-ագամ Ամին օս-Սալթանեն դիմեց Կոսագովսկուն, որպեսզի ՊԿԲ-ը ռազմական հսկողության տակ առնի Թեհրանը և Ատրպատականից Թեհրան ուղեկցի թագաժառանգ Մոզաֆֆար էդ-Դինին: Մի քանի ժամ անց ողջ Թեհրանը

¹⁸⁰ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 47, л. 163.

¹⁸¹ РГВИ, ф. 2000, д. 1022 (1), л. 44-50.

¹⁸² АВПРИ, ф. 144, Персидский стол, оп. 488, д. 603, л. 246.

կազակների հսկողության տակ էր: Այսպիսով, ՊԿԲ-ի անմիջական մասնակցությամբ դաջարական արքայատոհմի նոր շահը խաղաղ գահ բարձրացավ¹⁸³:

Ղաջարական գահը փոխանցելու նմանատիպ գործողություն խաղարկվեց նաև 1906 թ. դեկտեմբերին, երբ կազակներից գորամիավորումը, Ատրպատականից Թեհրան ուղեկցեց վալիահոյ (թագաժառանգ) Մոհամմադ Ալի շահին՝ մահամերձ Մոզաֆֆար էդ-Դին շահին գահին փոխարինելու նպատակով¹⁸⁴:

Կազակները մեկուսացված էին իրանական միջավայրից, մշակութային կյանքից, ինչի արդյունքում բրիգադը ցածր ժողովրդակա-նություն էր վայելում: Միավորման հիմնական գործառույթն էր շահի, պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, օտարերկրյա դիվանագիտական առաքելությունների, նախարարությունների, բանկերի, Ռուսաստանի կողմից կառուցվող ճանապարհների, հակահամաճարակային կայանների անվտանգության պահպանությունը, ինչպես նաև կենտրոնական իշխանության դեմ քոչվոր ցեղերի կողմից առաջացող ըմբոստությունների ճնշումը¹⁸⁵:

ՊԿԲ-ի բյուջեն կազմված էր երկու մասից. առաջինը՝ մոտավորապես 2/3-ը ապահովում էին Հաշվավարկային բանկ մուտքագրվող Բրանի հյուսիսային մաքսակետերից ստացվող եկամուտների մի մասը, մյուս մասը՝ վճարվում էր իրանական գանձարանի կողմից¹⁸⁶:

Բրիգադի ֆինանսական վերահսկողությունն ամբողջովին կենտրոնացված էր Թեհրանում ռուսական առաքելության ղեկավարի ձեռքերում, ինչի հետևանքով բրիգադի ղեկավարության և առաքելության հարաբերությունները միշտ չէ որ հարթ էին ընթանում: Շատ հաճախ միավորման անկանոն ֆինանսական մատակարարման և միջոցների անարդյունավետ բաշխման հետևանքով նրանց միջև առաջ էին գալիս բազում խնդիրներ¹⁸⁷: Այս առնչությամբ խնդրահարույց էին նաև իրանական կառավարության հետ փոխհարաբերությունները, քանզի

¹⁸³ Firuz Kazem-Zadeh, նշվ. աշխ., էջ 299-300:

¹⁸⁴ АВПРИ, ф. 144, Персидский стол, оп. 488, л. 603, л. 246.

¹⁸⁵ Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 80:

¹⁸⁶ РГВИ, ф. 2000, л. 1022 (1), л. 53.

¹⁸⁷ РГВИ, ф. 2000, л. 1022 (1), л. 13-17, л. 50-52, РГВИ, ф. 446, Персия, л. 47, л. 147.

ՊԿԲ-ն առհասարակ ոչ մի ֆինանսական հաշվետվություն չէր ներկայացնում վերջինիս և ծախսերի մասին հաշվետվություն առաջին անգամ ներկայացրել է 1913 թ., որում տվյալներ էին հաղորդվում միայն 1909 թ. սկսած¹⁸⁸: Ղաջարական կառավարությունը բրիգադի ծախսերը փակելու նպատակով՝ հաճախ ստիպված էր լինում վարկեր վերցնել բրիտանական և ռուսական բանկերից, իսկ առավել ճգնաժամային տարիներին առհասարակ չէր հոգում դրանք: Հաճախ ռուսական կառավարությունն ինքն էր ծածկում ՊԿԲ-ի բյուջեի պակասորդը՝ պարտքային կախվածության մեջ դնելով իրանական կողմին¹⁸⁹:

Այսպիսով, ՊԿԲ-ի զույս կանգնած էր ռուսական Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետը: ՊԿԲ-ի զինվորները ծառայությունն իրականացնում էին ռուսական ռազմական կանոնակարգի համաձայն¹⁹⁰:

ՊԿԲ-ն համապատասխանաբար կազմված էր՝ հետևակից, հեծելազորից, հրաձգային գնդից և գնդացրային գումարտակից: 1912 թ. բրիգադում հաշվառվում էր մոտ 2250 կազակ¹⁹¹: Միավորման սպայակույտը գտնվում էր Թեհրանում: Թավրիզում, թագաժառանգին ծառայելու նպատակով, գործում էր ՊԿԲ-ի առանձին ներկայացուցչությունը: Այստեղ մշտապես գտնվում էր մոտ 1288 կազակ և 61 սպա¹⁹²: Բրիգադի ուր ջոկատը տեղակայված էր Թեհրանում, Սպահանում, Մաշհադում, Համադանում, Գիլանում, Մազանդարանում, Արդաբիլում և Ուրմիայում¹⁹³: Միավորման բարձր սպայական կազմում ընդգրկված կազակները պահուստային զինծառայողներ չէին և միաժամանակ ծառայության մեջ էին գտնվում նաև Ռուսաստանում՝ Կովկասյան ռազմական շրջանի Գլխավոր շտաբում և վարձատրվում էին նաև Ս. Պետերբուրգի կողմից¹⁹⁴: Իրանահպատակ սպաները, թեև ռուս սպաների համեմատ բավականին ցածր էին վարձատրվում, սա-

¹⁸⁸ Кулагина Л. М., Россия и Иран, նշվ. աշխ., էջ 140:

¹⁸⁹ РГВИА, ф. 2000, д. 1022 (1), л. 13.

¹⁹⁰ Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 80.

¹⁹¹ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 47, л. 67-68.

¹⁹² Кулагина Л. М., Россия и Иран, նշվ. աշխ., էջ 139:

¹⁹³ Donald N. Wilber, Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran, N. York, 1975, pp. 6-7.

¹⁹⁴ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 47, л. 67-68.

կայն բրիգադից դուրս գտնվող իրենց ընկերների նկատմամբ ավելի նախապատվելի վիճակում էին¹⁹⁵:

Բրիգադի ղեկավարը շահի անմիջական խորհրդականն էր, իսկ նրա ենթակայությունն Իրանի զինված ուժերի նախարարից հաճախ ձևական բնույթ էր կրում¹⁹⁶: Բրիգադի ղեկավարի պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև Իրանի զինված ուժերի, աշխարհագրական և վիճակագրական տվյալների մասին տեղեկությունների հավաքագրումը, որոնք զեկույցների տեսքով ուղարկվում էին Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի ռազմագիտական բաժին¹⁹⁷: Այլ կերպ ասած, Ռուսաստանն Իրանում՝ ի դեմս ՊԿԲ-ի հաստատել էր նաև հետախուզական ցանց:

ՊԿԲ-ին կից գործում էր երկու դպրոց՝ մեկը բարձրաստիճան սպաների երեխաների համար, մյուսը՝ ենթասպաների: 1903 թ. դպրոց բացվեց նաև իրանական սպայական կազմի զավակների համար: Քառամյա կրթական ծրագրի դասավանդումն իրականացվում էր ռուսական միջնակարգ դպրոցի ծրագրին համապատասխան: Կրթությունը տարրական դպրոցում պարսկերենով էր: Ավելի բարձր դասարաններում անցում էր կատարվում ռուսերենի: 1910 թ. սպայական անձնակազմի երեխաների դպրոցը վերաձևավորվեց, որի արդյունքում ուսուցման տևողությունը դարձավ վեց տարի, իսկ 1913 թ.՝ ութ տարի¹⁹⁸: Կադետների դպրոցի շրջանավարտները լավ տիրապետում էին ռուսերեն լեզվին, ինչպես նաև զիտելիքներ ունեին Ռուսաստանի պատմության, մշակույթի և ավանդույթների մասին:

Բրիգադը գործնականում ռուսական ռազմական կանոնակարգի օրինակով իրանական բանակի համար սպայական կադրեր պատրաստելու կառույց էր: Դպրոցում ուսանում էին ինչպես ՊԿԲ-ի իրանցի զինվորների, սպաների, այնպես էլ պետական պաշտոնյա-

¹⁹⁵ Выборнов М., Персия и ее вооруженные силы, М.-Л., 1928, с. 54, Стрелянов (Калабухов) П., նշվ. աշխ., էջ 219:

¹⁹⁶ РГВИА, ф. 2000, д. 1022, л. 44-50.

¹⁹⁷ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 46, л. 148.

¹⁹⁸ Кулагина Л. М., Россия и Иран, նշվ. աշխ., էջ 141.

ների որդիները: Չնայած ՊԿԲ-ի համակարգային մի շարք թերություններին, այստեղ ծառայության անցնելն այդ երիտասարդներին իրական հնարավորություն էր ընձեռում ապագայում ավելի արագ և հեշտ առաջ գնալ երկրի ռազմական և քաղաքական ծառայության բնագավառներում: Ռեզա շահը և նրա կառավարության անդամներից շատերը նույնպես սովորել և ծառայել են ՊԿԲ-ում: Հայազգի Մարտիրոս-խանը զբաղեցրել է ՊԿԲ-ի շտաբի հրամանատարի պաշտոնը հիմնադրման օրվանից մինչև 1903 թ.¹⁹⁹:

Այսպիսով, ՊԿԲ-ը 1880-ական թթ. սկսած, ընդիուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Ռեզա շահի ռազմական բարեփոխումների ժամանակաշրջանը (1921թ.), շուրջ 41 տարի հանդիսանում էր իրանական բանակի քիչ թե շատ մարտունակ և կանոնակարգված տարրը²⁰⁰:

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում՝ 1916 թ., Ռուսաստանի պնդմամբ ՊԿԲ-ը վերաճեց 8 հազար զինվորից բաղկացած դիվիզիայի²⁰¹: ՊԿԲ-ի դիրքերն Իրանում շարունակում էին ամուր մնալ ընդիուպ մինչև Ռուսաստանում հեղափոխական իրադարձությունների ծավալումը: 1917 թ. ՊԿԲ-ը անցավ Իրանի պաշտպանության նախարարի ենթակայության տակ և ֆինանսավորվում էր Մեծ Բրիտանիայի կողմից: 1920 թ. ամռանը Անգլիայի պնդմամբ ՊԿԲ-ի բարձր սպայական կազմում անգլիացի հրահանգիչներ նշանակվեցին²⁰²:

Իրանի և Ռուսաստանի կառավարող շրջանակների համար ՊԿԲ-ը երկկողմ շահարկումների առարկա էր: Ղաջարական քաղաքական վերնախավը կիրառում էր «կազակական գործոնը»՝ Ռուսաստանից տարբեր հարցերում զիջումներ ստանալու նպատակով՝ հստակ գիտակցելով, որ այլ օտարերկրյա հրահանգիչներ հրավիրելու յուրաքանչյուր փորձ բախվելու էր ռուսական հակազդեցությանը²⁰³: Ռուսաստանն իր հերթին, իրանական բյուջեի հաշվին ավելացնելով

¹⁹⁹ Рехсиева Н., նշվ. աշխ., էջ 132:

²⁰⁰ Cronin S., նշվ. աշխ., էջ 68:

²⁰¹ РГВИ, ф. 13185, журнал описей 1, Предисловие, стр. 2.

²⁰² Красняк О., նշվ. աշխ., էջ 102-103:

²⁰³ دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۷۰۹-۷۱۰

կազակների թիվը և ուժեղացնելով նրանց ռազմական պատրաստ-վածությունը՝ ի դեմս ՊԿԲ-ի Իրանում ձեռք բերեց շահի և դաջարա-կան իշխող վերնախավի վրա քաղաքական ազդեցության կարևոր լծակներ, ստեղծեց կայուն հետախուզական ցանց, որը հնարավո-րություն էր տալիս մշտապես տեղեկացված լինել Իրանի զինված ուժերի, ռազմավարական, աշխարհագրական, պահուստային հնա-րավորությունների մասին: Այն վերահսկողության տակ առավ նաև Իրանում ծավալվող ներքաղաքական գործընթացները և հաստա-տուն դիրք զբաղեցրեց երկրի ռազմակրթական բնագավառում:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՌՈՒՄ-ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.

ԴԻՍԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՓՈԽՀԱՄԱՋԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պարսից ծոցի գործոնը Ռուսական կայսրության և Մեծ
Բրիտանիայի հարաբերություններում

XIX դ. 90-ական թթ. Ռուսաստանը Պարսից ծոց ներթափանցելու գործնական քայլեր սկսեց՝ իր դիրքերն ամրակայելու միջոցներից կարևորելով առևտուրը, նավագնացությունը, ռազմածովային հենակետի և նոր հյուպատոսությունների հիմնումը: Առաջնահերթություն էր դիտվում նաև ապագայում, անդրիրանական երկաթգծի տարբերակով, դեպի վերոնշյալ շրջաններ «կոմերցիոն ելք» ապահովելը:

Նշված ժամանակաշրջանում կառավարությունն առաջնային էր համարում Բանդար-Աբբասում հյուպատոսության հիմնումը: Այս նավահանգիստը սպասարկում էր ոչ միայն Պարսից ծոցի առափնյա շրջանները և կապված էր տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող Իրանի ներքին շրջանների հետ, այլև ռազմավարական կարևոր նշանակություն էր ներկայացնում և կարող էր Ռուսաստանի համար ռազմածովային հզոր հենակետի վերածվել²⁰⁴:

Արդեն 1899 թ. Պարսից ծոց պարբերաբար ուղարկվում էին ռուսական տարբեր առաքելություններ՝ տեղի նավահանգիստների առևտրային շրջանառությունն ուսումնասիրելու նպատակով²⁰⁵: Շուտով Մոցում սկսեցին հայտնվել նաև ռուսական նավերը: Ռուսական ակտիվությունը Մոցում կտրուկ աճեց 1900 թ. հետո²⁰⁶: Ֆինանսների

²⁰⁴ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, л. 603, л. 65.

²⁰⁵ John Albert White, Transition to Global Rivalry, Alliance Diplomacy and the Quadruple Entente, 1895-1907, Cambridge University Press, 1995, pp. 56-57.

²⁰⁶ 1900թ. փետրվարին Պարսից ծոցի նավահանգիստներ փորձական ուղերթ իրականացրեց ռուսական «Գիլյակ» փոքր իրետանանավը: Ուշագրավ է, որ ռուսական հինգ խոշոր առևտրական կազմակերպությունների հետ միասին այս

նախարարությանը կից կազմվեց «Ռուսաստանի և Պարսից ծոցի միջև ուղիղ նավագնացություն կազմակերպելու և Բասրայում, Բուշեհ-րում ռուսական հյուպատոսություններ հիմնելու նպատակով» Հաստիկ խորհրդը²⁰⁷։ 1900 թ. նոյեմբերի 27-ին տեղի ունեցավ Ռուսաստանի և Պարսից ծոցի միջև առևտրային կապեր հաստատելու վերաբերյալ առաջին խորհրդակցությունը, որին մասնակցեցին առևտրի և արդյունաբերության հարցերով ֆինանսների նախարարի տեղակալ Վ. Կովալևսկին, «Ռուսական նավագնացության և առևտրային ընկերության» ղեկավար Օ. Միլերը, ինչպես նաև շաքարի, թորած նավթի, կտորեղենի, ապակու արտադրության առևտրաընկերակալան շրջանների առաջատար ներկայացուցիչները²⁰⁸։

Խորհրդակցությունը, որի հիմնական նպատակն էր Պարսից ծոցում ռուսական ընդլայնման համար նոր քաղաքականության մշակումը, որոշեց՝ 1) Օդեսայի և Պարսից ծոցի նավահանգիստների միջև կազմակերպել ուղիղ շոգենավային հաղորդակցություն, 2) ապահովել Ծոցի շուկաներում առավել բարձր պահանջարկ ունեցող ռուսական ապրանքատեսակների մատակարարումը, 3) կազմակերպել տեղում այդ ապրանքների իրացման գործընթացը²⁰⁹։

1901 թ. փետրվարին փորձական երթուղիով Պարսից ծոցի կարևոր նավահանգիստներ (Ջասկ, Լինգե, Բանդար-Աբբաս, Բուշեհր և Բասրա) այցելեց ռուսական ապրանքներով բեռնված՝ «Կորնիլով» առևտրային նավը։ Ընդ որում, Ծոց այցելող նավերը կառավարությունից ստանում էին 50 հազ. ռուբլի սուբսիդավորում՝ յուրաքանչյուր երթի համար²¹⁰։

նախաձեռնությանը մասնակցել է նաև հայազգի Մանթաշովի առևտրային ընկերությունը։ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 134.

²⁰⁷ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 9-19.

²⁰⁸ Նույն տեղում։

²⁰⁹ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 57։

²¹⁰ Риттих П., Отчет о поездке в Персию и Персидский Белуджистан в 1900 г., ч.1, СПб, 1901, с. 81, Whigham H., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, London, 1903, pp. 142-144.

1901 թ. ապրիլին Պարսից ծոցում ռուսական առևտրի պատասխանատու, Սպահանում ռուսական հյուպատոս Ա. Դաբիժան, Բուշենրից հայտնում էր, որ չնայած ռուսական առևտուրը խոչընդոտելու անգլիացիների փորձերին, «Կորնիլովի» փորձնական այցելությունը հաջողվել է: Վերջինս նշում էր նաև, որ Օոցում ռուսական առևտուրը խթանելու համար նպաստավոր կլինի, այստեղ գործուղել հայ և հրեա վաճառականներին²¹¹:

1901-1902 թթ. ընթացքում Պարսից ծոց այցելեցին նաև ռուսական առևտրային «Ազով» (1901 թ. օգոստոս)²¹², «Զիգֆրիդ» (1901 թ. նոյեմբեր)²¹³ նավերը²¹⁴: Խոչընդոտելով նավահանգիստներում ռուսական նավերի հետադարձ ապրանքների բեռնման գործընթացը բրիտանական կազմակերպությունները իջեցրին դեպի Եվրոպա բեռնափոխադրման արժեքը 70%-ով: Պարսից ծոցում ռուսական «Կորնիլով» նավի հայտնվելուց հետո, Բասրայից Լոնդոն բեռնափոխադրման մեկ տոննայի արժեքը 50 շիլինգից հասավ 15-ի²¹⁵:

Օոցում դիրքերն ամրապնդելուն զուգընթաց Ռուսաստանը XIX դ. 90-ական թթ. ձեռնամուխ եղավ նաև Հեռավոր Արևելքում իր ծավալապաշտական ծրագրերի իրագործմանը, ինչն էլ ավելի սրեց ռուս-անգլիական հարաբերությունները²¹⁶: Երկրորդ անգլո-բուրական պատերազմի ընթացքում (1899-1902 թթ.) Մեծ Բրիտանիայի ռազմական անհաջողությունները, որին զումարվեց Ռուսաստանի դաշնակից Ֆրանսիայի²¹⁷ հետ հարաբերությունների լարվածության

²¹¹ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 76.

²¹² АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 121.

²¹³ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 194.

²¹⁴ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 251-260.

²¹⁵ Шульце Э., Борьба за персиско-месоатамскую нефть, М., 1924, с. 1924, с. 61-62.

²¹⁶ Felix Patrikeeff and Harold Shukman, Railways and Russo-Japanese War: Transporting War, L. & N.York, 2007, pp. 18-33.

²¹⁷ 1899 թ. օգոստոսի 8-9-ին Ֆրանսիայի արտգործնախարար Թ. Դելասսեն և Ռուսաստանի արտգործնախարար Մ. Սուրապովը փոխանակվեցին նոտաներով, որի արդյունքում վերահաստատվեցին 1891 թ. քաղաքական և 1893 թ. ֆրանս-ռուսական ռազմական դաշինքը: Сборник договоров России с другими государствами 1856-1914 гг., с. 279-283: Ռուս-ֆրանսիական հարաբերություն-

(Ֆաշոյան ճգնաժամ) հերթական փուլը՝ մեծ հարված էին հասցրել Մեծ Բրիտանիայի միջազգային կշռին²¹⁸։ Սակայն Աֆրիկայում ճգնաժամը հաղթահարելուց հետո Մեծ Բրիտանիան վերանայեց «Փայլուն չեզոքության» (Splendid isolation) արտաքին քաղաքականության իր ռազմավարությունը և միջազգային մեկուսացումը հաղթահարելու նպատակով՝ իրատեսական սկսեց համարել դիվանագիտական այլընտրանքների և նոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու հեռանկարները, ինչն էլ ավելի կարևորվեց Օսմանյան կայսրությունում, Հարավային Ամերիկայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում օրեցօր հզորացող Գերմանիայի ծավալապաշտական քաղաքականության արդյունքում²¹⁹։

Հարկ է նշել, որ նպատակ ունենալով սահմանափակել ռուսական հավակնությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, դեռևս 1898 թ., ռուսական կառավարությանն առաջարկում էր Կ.Պոլսից մինչև Պեկին ազդեցության գոտիների բաժանման ընդհանուր համաձայնագիր կնքել։ Այս համատեքստում իրատեսական էր համարվում Միջին Արևելքը, մասնավորապես Իրանը, ազդեցության գոտիների բաժանելու փոխզիջումային տարբերակը, որով Իրանի հյուսիսային շրջանները կլինեին ռուսական ազդեցության ոլորտում, իսկ հարավայինը՝ բացառապես բրիտանական²²⁰։ Սակայն Ռուսաստանը հրաժարվեց նման գործարքից։

1902 թ. Անգլիան դարձավ Ճապոնիայի դաշնակիցը հեռավորարևելյան հարցերում և սկսեց բարելավել իր հարաբերությունները

ներում կարևոր դեր էին խաղում նաև ռուսական պետական փոխառությունները Ֆրանսիայում, որոնց հաշվին ցարական կառավարությունը լուծում էր ոչ միայն երկրի ներքին տնտեսական խնդիրները, այլև շարունակում էր իրականացնել իր արտաքին քաղաքական ծրագրերը։ Kagarlitsky B., նշվ. աշխ., էջ 249-251։

²¹⁸ Graham D. Goodlad, *British Foreign and Imperial Policy*, L. & N. York, 2000, pp. 57-59, Хвостов. В. М., նշվ. աշխ., էջ 456-466։

²¹⁹ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 26-30։

²²⁰ *British Documents on the Origins of the War, The End of British Isolation*, Edited by G. P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., L., 1927, Vol. I, F.O. Russia, N 18, p. 10 այսուհետև BD.), Ротштейн Ф., *Международные отношения в конце XIX века*, Л., 1960, с. 450.

Ֆրանսիայի հետ²²¹: Նույն թվականի հունվարի 30-ին ստորագրվեց անգլո-ճապոնական դաշնակցային պայմանագիրը, որն ուղղված էր Ասիայում ռուսական ծավալապաշտության դեմ: Առաջին հայացքից կենտրոնացած լինելով Հեռավոր Արևելքի վրա՝ այդ պայմանագիրն իր մեջ ներառում էր Միջին Արևելքի հետ կապված շատ խորքային հարցեր: Պայմանագրի շնորհիվ ճապոնիան հնարավորություն ստացավ պատերազմել Ռուսաստանի դեմ, իսկ Ռուսաստանը հարկադրված էր ուշադրության կենտրոնը տեղափոխել Հեռավոր Արևելք²²²:

Նույն 1902 թ. օգոստոսից մեկնարկեցին նաև անգլո-ֆրանսիական բանակցությունները: Գաղութային խնդիրների կարգավորման միջոցով, Ֆրանսիայի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելով և վերջինիս դաշնակից՝ Ռուսաստանի հետ արևելյան հարցերի շուրջ համաձայնության գալու միջոցով, Մեծ Բրիտանիան ծրագրում էր սահմանափակել Գերմանիայի ներգրավվածությունը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում և կանխել Բաղդադի երկաթուղու միջոցով դեպի Պարսից ծոց ներթափանցելու գերմանական ծրագրերը²²³:

Սակայն ընդհուպ մինչև ռուս-ճապոնական պատերազմում պարտություն կրելը (1905 թ.) Ռուսական կայսրության քաղաքական նպատակներն Իրանում դրսևորվում էին հստակ ձևաչափով. «Պահպանել Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը, չհավակնել տարածքային նոր ձեռքբերումների, թույլ չտալ որևիցե երրորդ պետության գերակայությունն այստեղ, աստիճանաբար ենթարկելով այն ռուսական ազդեցությանը: Առանց խափանելու

²²¹ Չնայած նրան, որ Ռուսաստանը իր հեռավորարևելյան քաղաքականությամբ ճանապարհ էր հարթում Ֆրանսիայի գործարար լայն շրջանների համար և վերջիններս մեծապես ներգրավված էին թե՛ երկաթգծերի կառուցման և թե՛ ֆինանսատնտեսական այլ ձեռնարկներում, այնուամենայնիվ Ռուսաստանի կողմից մեծ քանակությամբ ռազմական ուժերի կենտրոնացումը Հեռավոր Արևելքում հարվածի տակ էր դնում ռուս-ֆրանսիական դաշինքը, որի հիմքում ընկած էր Եվրոպայում Գերմանիային հակակշռելու նպատակը: Игнатьева А., Внешняя политика России в 1905-1907 гг., М., 1986, с. 18.

²²² Firuz Kazem-Zadeh, նշվ. աշխ., էջ 387:

²²³ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 26-31:

այդ երկրի ինչպես արտաքին ինքնուրույնության սկզբունքները, այնպես էլ ներքին կարգը»²²⁴: Հետևաբար Ռուսաստանը բրիտանական առաջարկները շարունակում էր անարձագանք թողնել²²⁵:

1904 թ. արագործնախարար Վ. Լամզորֆի՝ Թեհրանում Ռուսաստանի նորանշանակ դեսպանորդ Ա. Ն. Շպեյերի հանձնարարականում մասնավորապես ասվում էր. «Պահպանելով Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը՝ մեր հիմնական խնդիրն է նրան դարձնել հնազանդ և օգտակար: Այլ կերպ ասած՝ հզոր գործիք մեր ձեռքերում՝ պարսկական լայնածավալ շուկան պահպանելու և ընդլայնելու նպատակով»: Գիտակցելով քաղաքական պահի լրջությունը՝ նախարարը շեշտում էր. «Քանի որ Ռուսաստանը դժվարություններ է կրում Հեռավոր Արևելքում, Անգլիան ամեն կերպ փորձում է ամրապնդել իր քաղաքական և տնտեսական դիրքերն այստեղ: Ստեղծված իրավիճակում Անգլիան կարող է Ռուսաստանին պարսկական հարցի հետ կապված որևիցե համաձայնագիր պարտադրել: Ինչպես օրինակ՝ 1889 թ. «condominium»-ի սկզբունքով Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու առաջարկը»²²⁶:

1901 թ. ամռանից ռուսական դիվանագիտությունն ավելի զգալուն դարձավ Պարսից ծոցում տեղի ունեցող իրադարձությունների հանդեպ: Հատկապես Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության միջև Քուվեյթի կարգավիճակի շուրջ ընթացող զարգացումներում²²⁷: 1899 թ. Բաղդադի երկաթուղու շինարարության Գերմանական նախնական պայմանագրի համաձայն նախատեսվում էր երկաթուղին ավարտել Շատ ալ-Արաբ գետի ակունքում տեղակայված Բասրայում, սակայն աստիճանաբար գերմանական ֆինանսական և դիվանագիտական շրջանների ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց

²²⁴ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 53.

²²⁵ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 54-55.

²²⁶ Նույն տեղում:

²²⁷ 1899թ. սկսած Մեծ Բրիտանիան փորձում էր պրոտեկտորատի կարգավիճակով իր ենթակայության տակ դնել Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Քուվեյթի շեյխությունը և իր ազդեցությունը տարածել նրա կառավարիչ շեյխ Մուֆարաքի վրա:

էլ-Քուվեյթ նավահանգիստը, որը ոչ միայն հարմար էր խոշոր բեռնատար նավեր ընդունելու տեսանկյունից, այլև Մոցում բացառիկ ռազմավարական իր դիրքով: Բաղդադի երկաթուղու միջոցով Մերձավոր և Միջին Արևելքում և հատկապես Պարսից ծոցում հաստատվելու գերմանական ծրագրերն աննախադեպ սրեցին անգլո-գերմանական հարաբերությունները²²⁸: Պետերբուրգում մտավախություն կար, որ Քուվեյթի ճգնաժամի ծավալումը հնարավորություն կընձեռի Մեծ Բրիտանիային ակտիվացնելու իր քաղաքականությունը Մոցում²²⁹: Օսմանյան կայսրությունում ռուսական առաքելության ղեկավար Զինովին արտաքին գերատեսչությանն առաջարկում էր հակահարձակման անցնել այլ ճակատում՝ Աֆղանստանում, եթե Մեծ Բրիտանիան փորձ անի խախտել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը՝ Քուվեյթը կամ Պարսից ծոցի արևմտյան շրջաններում այլ նավահանգիստների բռնագավթումով²³⁰:

Ռուսաստանը բաց չթողեց միջազգային ասպարեզում Բրիտանիայի ժամանակավոր թուլացումից օգտվելու հնարավորությունը և տեղեկացրեց բրիտանական կառավարությանը, որ առևտրային շահերը և Աֆղանստանի հետ հարևանությունը, թույլ չեն տալիս Ռուսաստանին զերծ մնա, այդ պետության հետ ուղիղ քաղաքական կապեր հաստատելուց²³¹:

Ցարական կառավարության շրջադարձային դիրքորոշումը դրսևորվեց 1901 թ. դեկտեմբերին ռուսական «Վոյազ» հաճանավի՝ Մոցի կարևոր, այդ թվում նաև Քուվեյթի, նավահանգիստներ այցելությամբ²³²:

Չնայած բրիտանական իշխող շրջաններում Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում ձևավորված հակասությունների՝ Եվրոպայում դաշնակից ընտրելու, Մերձավոր և

²²⁸ BD, Vol. I, pp. 333-334.

²²⁹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 172.

²³⁰ Бондаревский Г. Л., Английская политика и международные отношения в Бассейне Персидского залива, (конец XIX- начало XX в.), М., 1968, с. 353.

²³¹ Мультипли П., նշվ. աշխ., էջ 180-181:

²³² АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 251-260.

Միջին Արևելքը ազդեցության գոտիների բաժանելու, Պարսից ծոցում բրիտանական մենաշնորհը պահպանելու հիմնախնդիրները ընդհանուր առմամբ միահյուսվեցին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքական նոր ուղեգծի մշակման հետ, ուստի բրիտանական կառավարությունը չէր դադարում ջանքեր գործադրել՝ Ռուսաստանին բանակցային սեղանի մոտ բերելու ուղղությամբ:

Լոնդոնի ռուսական առաքելությունը, հարցի վերաբերյալ նշում էր, որ չնայած Ռուսաստանի համար ոչ ցանկալի անգլո-ճապոնական դաշինքին, Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական ասպարեզում Ռուսաստանի հետ մերձենալու միտումներն այնուամենայնիվ շարունակվում են: Ըստ այդ գեկույցներից մեկի՝ 1902 թ. Լորդերի պալատում, Իրանում բրիտանական քաղաքականությունն ակտիվացնելու մասին քննարկումների ժամանակ, լիբերալների տեսակետը ներկայացնող և հետագայում արդեն, անգլո-ռուսական մերձեցման ճարտարապետ Էդ. Գրեյը նշել էր, որ Անգլիան Իրանում Ռուսաստանի հետ մրցակցության տեսանկյունից կարող է հիմնվել երեք տարբեր քաղաքական կուրսերի վրա: Դրանցից առաջինը ոչ ցանկալի է և կայանում է նրանում, որ Անգլիայի համար ղփար է մշտապես հակադրել ռուսական ընդլայնման քաղաքականությանն Իրանում: Երկրորդը՝ Ռուսաստանի հետ ասիական հարցերի շուրջ ընդհանուր համաձայնության գալն է: Երրորդ տարբերակի հիմքում ընկած էր հարցի նկատմամբ «ինքնահոսի քաղաքականությունը» (drift policy), սակայն այս դրույթն, ըստ Գրեյի, անընդունելի էր հատկապես իրանական խնդրի տեսանկյունից. «Եթե այդ երկրում Ռուսաստանը պետք է ընդլայնվի, ապա դա տեղի կունենա միայն Անգլիայի համաձայնությամբ», - նշում էր ապագա արտգործնախարարը²³³:

Այս առումով ուշագրավ է նաև, գործող արտգործնախարարի խորհրդական՝ վիկոնտ Կրանֆորնի տեսակետը. «Անգլիայի քաղաքականությունն Ասիայում նախ և առաջ կապված է ստատուս-քվոյի պահպանման, այլ ոչ թե «ինքնահոսի» դիրքորոշման հետ: Թեև Ռուսաստանի հետ փոխշահավետ հարաբերությունները ցանկալի

²³³ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 264-265.

են, սակայն Անգլիան չի կարող «գլխարկը ձեռքին գնալ և համաձայնագիր խնդրել Ռուսաստանից: 1888 թ. Անգլիան և Ռուսաստանը փոխանակվել են նոտաներով, որոնցում պարտավորվում էին հարգել Իրանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը և մինչև հիմա գործել են այդ սկզբունքի համաձայն, սակայն անձեռնմխելիության քաղաքականությունն իր սահմաններն ունի: Նախ և առաջ պետք է պահպանվի ուժերի հավասարակշռության սկզբունքը, ուստի Անգլիան չի կարող զիջել իր առաջնային դիրքերը Պարսից ծոցում և հնդկական տիրույթներին հարող շրջաններում»²³⁴:

Թեև Մեծ Բրիտանիայում ընդհանուր առմամբ հետզհետե ավելի ակնհայտ էին դառնում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հետ հակագերմանական ճակատ ձևավորելու տրամադրությունները՝ պետք է նշել, որ բրիտանական իշխող վերնախավում Ռուսաստանի հետ փոխհամաձայնության գալու վերաբերյալ կարծիքները միատարր չէին: Քաղաքական-գաղափարական առումով անգլո-ռուսական համաձայնագրի որոշ առանցքային ձևակերպումներին դեմ էր հենց լիբերալների կուսակցության ձախ թևը, իսկ ռազմաքաղաքական և ֆինանսատնտեսական առումով՝ բրիտանական իշխանությունների «միջին-արևելյան» (անգլո-հնդկական) խմբավորումը²³⁵: Հայտնի է, որ XIX դ. վերջից Մեծ Բրիտանիայի մերձավորարևելյան գաղութային քաղաքականությունը հիմնականում պայմանավորված էր բրիտանական իշխող շրջանների այս ազդեցիկ ճամբարի դիրքորոշմամբ, որը տարբեր տնտեսական, ֆինանսական, քաղաքական դրդապատճառներից

²³⁴ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 4064, л. 266-267.

²³⁵ Միջինարևելյան խմբավորումը քաղաքական և տնտեսական առումով գերիշխող էր բրիտանական գաղութային իշխող շրջանների մյուս խմբավորումների (հարավ-աֆրիկյան և չինական) նկատմամբ: Այն հենվում էր անգլո-հնդկական վարչակարգի վրա, որոնց տրամադրության տակ էին ցամաքային և ծովային զինված ուժեր, սեփական զանձարան, լայնածավալ հետախուզական և հյուպատոսական համակարգ: Նրա կազմում էին գտնվում Իրանում խոշոր կապիտալներ ներդրած ձեռնարկատերերը: Իրանում բրիտանական առաքելության ծախսերը հոգում էին հնդկական իշխանությունները, ինչն էլ թույլ էր տալիս ազդել Իրանում բրիտանական առաքելության ղեկավարների ընտրության հարցի և Ֆորին օֆիսի իրանական քաղականության վրա: Бондаревский Г. Л., Английская политика и международные отношения, кн. 2, т. 2, 29-31:

ելնելով՝ շահագրգռված էր մերձավոր-միջինարևելյան տարածաշրջանում ակտիվ-հարձակվողական քաղաքականությամբ:

Չնայած Ռ. Մուլսբերիի կառավարությունը անգլո-ռուսական հակասությունները փորձում էր լուծել Ռուսաստանի հետ արևելյան հարցերի վերաբերյալ համաձայնության գալու ճանապարհով և չէր բացառում դեպի Օոց Ռուսաստանին «կոմերցիոն ելք» տրամադրելու հնարավորությունը, միջինարևելյան խմբավորումը Պարսից ծոցի ավազանում այլ պետության նկատմամբ զիջումների քաղաքականության դեմ էր արտահայտվում՝ Աֆղանստանն ու Իրանի հարավային շրջանները ցանկանալով տեսնել բացառապես անգլիական ազդեցության գոտում²³⁶: Խմբավորման հակառուսական տրամադրությունների առաջատարներից էր լորդ Ջ. Քերզոնը, ում «Պարսկաստանը և Պարսկական հարցը» հայտնի աշխատության հիմքում ընկած՝ Միջին Արևելք, մասնավորապես Պարսից ծոց Ռուսաստանի ներթափանցումը կանխելու հայեցակարգը դարձավ խմբավորման գաղափարական դրույթներից մեկը²³⁷: Իր քաղաքական գործունեության ողջ ընթացքում լորդ Քերզոնն իրանական հարցը դիտարկում էր գլխավորապես բրիտանական Հնդկաստանի պաշտպանության տեսանկյունից և գտնում էր, որ Արևելքում տիրապետություն հաստատելու համար Բրիտանիային խոչընդոտող ուժը ցարական Ռուսաստանն է²³⁸: Պարսից ծոց Ռուսաստանի հնարավոր ներթափանցումը, որի արդյունքում հարավային Իրանի որևէ շրջան կարող էր դառնալ ռուսական ազդեցության գոտի, անխուսափելիորեն հանդիպում էր հնդկական խմբավորման հակազդեցությանը²³⁹:

1900 թ.-ից «միջինարևելյան» խմբավորումն ակտիվացրեց իր գործունեությունը: Նրա ղեկավարները սուր դժգոհություններ էին

²³⁶ Hurewitz J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East; A Documentary Record, 1535-1956*, Ed. By Hurewitz J.C., Cambridge, Cambridge University Press, p. 220.

²³⁷ Curzon, G.N., *Persia and the Persian Question*, vol. II, L., 1966.

²³⁸ *British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Ed. by Hinsley F.H., L., N. York, Melbourne, 1977, pp. 135-139, Бондаревский Г. Л., *Английская политика и международные отношения*, նշվ. աշխ., էջ 32-34:

²³⁹ Жигалина О., նշվ. աշխ., էջ 138-141:

արտահայտում Պարսից ծոցում բրիտանական իշխանությունների ոչ հետևողական քաղաքականության նկատմամբ, ինչը հանգեցրել էր տարածաշրջանում ցարական և գերմանական քաղաքական և տնտեսական դիրքերի ուժեղացմանը: Վերջիններս կառավարությունից պահանջում էին դադարեցնել Աֆրիկայում ռազմական գործողությունները և հակահարձակման անցնել Միջին և Մերձավոր Արևելքում²⁴⁰:

Միջազգային դիրքերն ամրապնդելուն զուգընթաց Մեծ Բրիտանիան հրաժարվեց Պարսից ծոցի նկատմամբ իր «զգուշավոր» դիրքորոշումից: Լորդերի պալատում 1903 թ. մայիսի 5-ի իր ելույթում արտգործնախարար լորդ Գ. Լենսդաունը հայտարարեց, որ թեև Բրիտանիայի ջանքերն ուղղված չեն Պարսից ծոցում այլ երկրների առևտրային շահերի դեմ, սակայն օտարերկրյա որևիցե տերության կողմից ռազմածովային հենակետի հիմնումը կամ նավահանգստի ստեղծումը լուրջ վտանգ է ներկայացնում բրիտանական շահերին, որին պետք է հակազդել բոլոր հնարավոր միջոցներով: Այս հայտարարությունը ուղեկցվեց Ծոցում բրիտանական ռազմածովային ուժերի ցույցով²⁴¹:

Պարսից ծոցի մասին հուշագիրը ներկայացնելուց անմիջապես հետո Լենսդաունը հանդիպեց Լոնդոնում Ռուսաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ա. Բենկենդորֆին, նրան հայտնելով, որ բրիտանական կառավարությունը նպատակադրված է Ռուսաստանի հետ համաձայնության գալ Իրանի և Պարսից ծոցի խնդիրների վերաբերյալ: Փարիզի գործադրած ջանքերի շնորհիվ 1903 թ. ամառանը և աշնանը բրիտանական արտաքին գերատեսչության ներկայացուցիչների և ռուսական առաքելության ղեկավարի միջև տեղի ունեցան մի շարք հանդիպումներ: Հուլիսի 29-ին Լենսդաունը Բենկենդորֆին հետևյալ հայտարարությունն արեց. «Եթե Ռուսաստանը տեղե-

²⁴⁰ Фирюз Казем-Заде, Борьба за влияние Персии, Дипломатическое противостояние России и Англии, М., 2004, с. 362.

²⁴¹ Chirol Valentine, նշվ. աշխ., էջ 265, John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 62:

կացներ մեզ (Մեծ Բրիտանիային Ն.Ն.) իր հետագա ծրագրերի մասին և եթե ընդունեն, որ մեր կողմից յուրաքանչյուր զիջման դեպքում, մենք պետք է ակնկալենք համապատասխան զիջումներ նրա կողմից, ապա հուսով ենք, որ միասին կարող ենք վերջ դնել այս դժբախտ մրցակցությանը, որը այսքան երկար ժամանակ գերիշխում է մեր հարաբերություններում՝ Չինաստանում, Միջին Արևելքում և այլ վայրերում»²⁴²։ Թե ի՞նչ կարգի զիջումների մասին էր խոսքը՝ Ս. Պետերբուրգին պարզ դարձավ միայն 1904 թ. հունվարի 1-ին, երբ բրիտանական արտգործնախարարի և Բենկենդորֆի միջև բանակցությունները վերսկսվեցին։ Անգլիացիները ցանկանում էին, որ Ռուսաստանը բրիտանական ազդեցության գոտի ճանաչի Աֆղանստանը և Տիբեթը։ Փոխարենը՝ նրանք պատրաստ էին ճանաչել ռուսական գերակա շահերը Մանջուրիայում։ Ինչ վերաբերում էր Իրանին, ապա առաջարկվում էր այն բաժանել ազդեցության գոտիների, հյուսիսը՝ ռուսական, հարավը և հարավ-արևելքը (Սիսթանը)՝ բրիտանական։ Նման հարցադրումը տվյալ պահին ձեռնադրելու չէր Ռուսաստանին։ Փաստացի, զիջման չգնալով, քանի որ հյուսիսային Իրանը և Մանջուրիան արդեն ռուսական ազդեցության տակ էին, Մեծ Բրիտանիան հույս ուներ գերակայություն հաստատել Աֆղանստանում, ապա նաև իր ազդեցության ոլորտում ամբողջությամբ ներառել Պարսից ծոցն ու Տիբեթը²⁴³։

Ի պատասխան՝ ռուսական դեսպանը հայտարարել էր, որ իր կառավարությունը թեև ցանկանում է Անգլիայի հետ ջերմ հարաբերություններ հաստատել, սակայն կտրականապես դեմ է Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու բրիտանական առաջարկին՝ նշելով, որ Ռուսաստանը համաձայն է միայն Սիսթանը, Բելուջիսթանը դիտարկել, որպես բրիտանական ազդեցության գոտի։ Ինչ վերաբերում է Պարսից ծոցին, ապա Ռուսաստանը թեև ճանաչում է այստեղ բրիտանական գերակայությունը, սակայն պահպանելու է դեպի վերոնշյալ

²⁴² British Proposal to Russi, January 1, 1904, տե՛ս John Albert White, Appendix 1, նշվ. աշխ., էջ 300-301։

²⁴³ British Proposal to Russi, January 1, տե՛ս 1904, John Albert White, Appendix 1, նշվ. աշխ., էջ 300-301։

շրջաններ «կոմերցիոն էլք» ունենալու իր հնարավորությունը, մասնավորապես անդրիրանական երկաթգծի տարբերակով²⁴⁴:

Միննույն ժամանակ բրիտանական կառավարության հավաստիացումներն առ այն, որ Պարսից ծոցի ավազանում այլ երկրների առևտրատնտեսական շահերը չեն հանդիպի որևիցե հակազդեցության, Պետերբուրգը գնահատում էր ոչ իրատեսական: Ակնհայտ էր, որ Ռուսաստանի Մեծ Բրիտանիայի հետ Ծոցում մրցակցելու հնարավորությունները առանց ռազմաքաղաքական գործոնների առկայության (հյուպատոսություններ, ռազմածովային հենակետ, երկաթգիծ) սահմանափակվելու էին: Այդպիսով, անգլո-ռուսական բանակցային առաջին փուլը փակուղի մտավ:

Հնդիուպ մինչև 1905 թ. ռուսական կառավարող շրջանները գտնում էին, որ Իրանում ռուսական ազդեցությունը չափազանց ուժեղ է թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմաքաղաքական առումներով, ինչն էլ Մեծ Բրիտանիայի հետ Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին համաձայնագրի կնքումը դարձնում էր ոչ շահավետ: Վերը նշված 1904 թ. սեպտեմբերի 30-ի թվակիր Թեհրանում Ռուսաստանի նորանշանակ դեսպանորդ Ա.Ն. Շպեյերին Լամզդոթֆի հանձնարարականում նաև նշվում էր. «Իրանական հարցում Անգլիայի հետ բանակցություններ սկսելն անգամ մեծ հարված կարող է հասցնել ռուսական դիրքերին: Մենք պետք է ապացուցենք պարսիկներին և անգլիացիներին, որ իր շահերը պաշտպանելու Ռուսաստանի սկզբունքայնությունը չի թուլացել հեռավորարևելյան ճգնաժամի արդյունքում»²⁴⁵:

Հստ արտգործնախարարի՝ Իրանում ռուսական դիվանագիտության հիմնական նպատակը «անգլիացիների կողմից խրախուսվող պարսից գահի այլ հավակնորդների ձգտումներին հակազդելն է»: Ռուսաստանի համար ամենահարմար թեկնածուն թագաժառանգ

²⁴⁴ История внешней политики России конец XIX- начало XX века, т.24. м.2. էջ 128-129:

²⁴⁵ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 54.

Մոհամմադ Ալի միրզան էր: Թավրիզում նա ոչ միայն ապացուցել էր իր հավատարմությունը, այլև ռուսասիրական հակումներ էր դրսևորել:

Իրանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչները ջերմ հարաբերություններ էին հասցրել հաստատել վերջինիս հետ և ձեռնամուխ էին եղել, որ թագաժառանգը դառնա միայն Հաշվավարկային Բանկի հավատարիմ հաճախորդը: Վերջինիս հետ գաղտնի պայմանագիր էր կնքվել այն մասին որ. «եթե արտակարգ իրավիճակների պայմաններում նա ստիպված լինի թողնել Թավրիզը (նկատի ունի շահի Բացակայության ընթացքում երկիրը կառավարելու կամ գահը ժառանգելու նպատակով Ն.Ն.), նրան կտրամադրվի փոխառություն»²⁴⁶:

Ռուսական իշխանությունները մտավախություն ունեին, որ ծանր հիվանդությամբ տառապող Մոզաֆֆար էդ-Դին շահի մահվան դեպքում բրիտանական հովանավորությունից օգտվող նրա եղբայր Զիլ օս-Սալթանեն կարող է զբաղեցնել գահը²⁴⁷: «Բրիտանացիները հովանավորելով առանձին նահանգների կառավարիչներին և ազդեցիկ շեյխերին՝ փորձում են ամեն կերպ թուլացնել կենտրոնի և շրջանների կապը, - նշում էր Լամզդոբֆը, - սակայն Ռուսաստանը շահին սատարելով՝ հակազդում է այդ միտումներին»²⁴⁸:

Չնայած 1900-1905 թթ. Իրանում ռուսական ազդեցությունն ամրապնդելուն ուղղված մի շարք քայլերի՝ կայսրությունում ծագած հեղափոխական խմորումները, 1897-1903 թթ. ընթացքում կառուցվող Չինական արևելյան երկաթգծի հսկայածավալ շինարարությունը, այնուհետև 1904 թ. բռնկված ռուս-ճապոնական պատերազմը ջլատում էին կայսրության ֆինանսական համակարգը և խորացնում տնտեսական և ներքաղաքական ճգնաժամը:

Շուտով ռուսական կառավարությունը ստիպված էր վերանայել Իրանի նկատմամբ իրականացվող արտաքին քաղաքական ուղեգիծը, քանի որ այլևս ի գործու չէր տնտեսական լայնահուն ծրագրեր

²⁴⁶ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 27-30.

²⁴⁷ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 56.

²⁴⁸ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 161.

իրականացնել Իրանում: Նրա առջև ծառացավ նախկինում ձեռք բերվածը պահպանելու խնդիրը:

Պատահական չէ, որ 1903 թ. փետրվարին Նիկոլայ Բ-ը թեն թույլատրեց Հաշվավարկային բանկից կարճաժամկետ մի շարք վարկերի տրամադրումն Իրանին, սակայն հրահանգեց այսուհետև «չտրամադրել որևիցե դրամական հատկացում իրանական կառավարության կարիքների համար», մինչև չգումարվի Հատուկ խորհրդակցություն՝ «Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականության հետագա մոտեցումները քննելու» նպատակով:

Հատուկ խորհրդակցության գումարման անհրաժեշտությունն առաջ եկավ իրանական կառավարության ֆինանսական պահանջներին ուղղված ռուսական Պետական գանձարանի վրա ծանրացած պարտավորությունները թեթևացնելու հրամայականով²⁴⁹: Նորանշանակ ֆինանսների նախարար՝ Վ.Ն. Կոկովցովն առաջնահերթությունների օրակարգ մտցրեց շահական իշխող շրջաններին տրամադրվող ոչ արտադրողունակ տարատեսակ վարկերի հարցը: Նման վարկավորումները, ըստ նախարարի, հնարավոր էին միայն արտակարգ դեպքերում, քանի որ կայսրությունում առկա էին ֆինանսական հրատապության այլ խնդիրներ²⁵⁰:

Լամզդորֆի նախագահությամբ Հատուկ խորհրդակցությունը կայացավ 1904 թ. հունիսի 7-ին: Իր զեկույցում նախարարն արձանագրեց, որ 1900 թ. և 1902 թ. փոխառություններից հետո իրանական

²⁴⁹ 1902թ. ռուսական փոխառությունից հետո սնանկացման եզրին հայտնված իրանական գանձարանի ծախսերը մշտապես լրացվում էր Հաշվավարկային և Շահնշահական բանկերի կողմից բարձր տոկոսադրույթով (9-12%) կարճաժամկետ վարկերի հաշվին: Հաշվավարկային բանկը շահին, թագաժառանգ Մոհամմադ Ալին, ինչպես նաև կառավարության անդամներին և բարձրաստիճան հոգևորականներին նույնպես վարկեր էր տրամադրում:

²⁵⁰ 1903 թ. օգոստոսին Վիտտեն իր քաղաքական ընդդիմախոսների ճնշումների հետևանքով ստիպված էր թողնել նախարարի պաշտոնը: Ֆինանսների նախարարի պաշտոնում Վիտտեին փոխարինեց Է. Դ. Պլեսկեն, իսկ 1904 թ. փետրվարին Վ. Կոկովցովը: Шияшов А. В., Витте финансовый гений последних Романовых, Досье без ретуши, М., с. 308-311, Витте С. Ю., Воспоминания. Царствование Николая II, 2-е издание, т. 1., Л., 1924, с. 231-232.

կառավարությունը մշտապես դիմել է Ռուսաստանին՝ լրացուցիչ փոխառություններ տրամադրելու և կուտակված պարտքերի մարման ժամկետները երկարաձգելու խնդրանքով: Այդ դիմումների մեծ մասը քաղաքական շահերից ելնելով թեն բավարարվել են և Իրանի պարտքը Ռուսաստանին միայն կարճաժամկետ վարկերի դիմաց արդեն իսկ կազմում է 3 մլն ռուբլի, սակայն շահական կառավարության նկամամբ անհրաժեշտ է մշակել նոր մոտեցումներ»²⁵¹:

Խորհրդակցության որոշմամբ՝ Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունը այսուհետև պետք է խարսխվեր հետևյալ սկզբունքների վրա.

1) հնարավորինս խուսափել շահական կառավարությանը ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելուց,

2) վարկեր տրամադրել միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում՝ ելնելով քաղաքական և տնտեսական հատուկ հետաքրքրություններից, ընդ որում լուրջ երաշխիքների առկայության պարագայում,

3) ձեռք չբերել նոր մենաշնորհներ, եթե դրանք չեն արդարացվելու իրենց շահութաբերությամբ,

4) կատարելագործել և զարգացնել Իրանում արդեն գոյություն ունեցող ռուսական բանկային, ճանապարհաշինական, տրանսպորտային և այլ կառույցներն ու ձեռնարկությունները,

5) շարունակել հակազդել Իրանում երկաթուղային շինարարության ծավալմանը,

6) մասնակցել հեռագրական ցանցի ընդլայնման աշխատանքներին²⁵²:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ապացուցելով Իրանում հետագա ներդրումների արտադրողունակության կարևորությունը, ֆինանսների նախարարը գտնում էր, որ. «դրանք անհրաժեշտ է սահմանափակել Հյուսիսային Իրանով, Սպահան գծից հյուսիս, քանի որ դեպի հարավ օտարերկրյա այլ պետությունների, մասնա-

²⁵¹ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 67-68.

²⁵² АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 68-69, Журнал особого совещания по вопросу о финансово-экономической политики России и Персии, 7 июня 1904 г., «Красный архив», 1933, т. I (56), с. 49-55.

վորապես Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցությունը դժվարություններ է ստեղծում»²⁵³:

Չնայած հունիայան խորհրդակցության ընդունած որոշումներին՝ ռուսական կառավարությունը, թեև ավելի սահմանափակ ձևով, այնուամենայնիվ շարունակեց շահին և նրա շրջապատին ֆինանսավորելու գործընթացը²⁵⁴: Ցարական կառավարությունը հստակորեն գիտակցում էր, որ կտրուկ հետընթացը կնշանակեր Իրանում Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ համակերպման և զիջողականության դրսևորում:

Մինչև 1906 թ. Իրանում Ռուսաստանի ներդրումների ընդհանուր գումարը կազմում էր 72 մլն ռուբլի, որից իրանական կառավարության պարտքը համապատասխանաբար կազմում էր 29 մլն ռուբլի երկարաժամկետ և 3,2 մլն ռուբլի կարճաժամկետ պարտավորությունների դիմաց: Մինչդեռ Իրանի պարտքը Մեծ Բրիտանիային չէր անցնում 2 մլն ռուբլու սահմանը: Հաշվավարկային բանկին Մոհամմադ Ալիի պարտքը մինչև գահ բարձրանալը (1907 թ.) արդեն մոտավորապես կազմում էր 1,7 մլն ռուբլի²⁵⁵:

1905 թ. հունիսի վերջին Պետերբուրգում հայտնի դարձավ, որ իրանական կառավարությունը բանակի վերակառուցման համար պատրաստվում է հրավիրել ավստրիացի հրահանգիչների: Ռուս զինվորականներից բացի, օտարերկրյա այլ հրահանգիչներ չհրավիրելու ռուսական կառավարության պահանջը բավարարելու դիմաց Իրանի վարչապետը բանակի վերակառուցման համար խնդրեց տրամադրել 2 մլն թումանի (մոտավորապես 3,5 մլն ռուբլի) նոր փոխառություն²⁵⁶:

²⁵³ Журнал осособого совещания по вопросу о финансово-экономической политике России и Персии, 7 июня 1904 г., «Красный архив», 1933, т. 1 (56), с. 51-55.

²⁵⁴ 1904-1905 թթ. ընթացքում Հաշվավարկային բանկը շահական կառավարությանը տրամադրեց երեք կարճաժամկետ վարկ՝ 1904 թ. փետրվարին 1.200.000 թուման, 1905թ. մայիսին 500 000 թուման, 1905 թ. օգոստոսին 150 000 թուման: Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 86, Кулагина Л., Россия и Ирана (XIX- начало XX в.), նշվ. աշխ., էջ 154-155:

²⁵⁵ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 30, 218-219.

²⁵⁶ Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 99-104:

Բավական էր միայն իրանական բանակի վերակառուցման մասին բանակցություններն ավելի գործնական փուլ թևակոխելին, որպեսզի ակնհայտ դառնար, որ իրանական կառավարությունը լրջորեն հետաքրքրված է քաջառապես փոխառությամբ: Գումարն անհրաժեշտ էր Եվրոպա շահի հերթական ուղևորության ծախսերը հոգալու և թագաժառանգին՝ շահի բացակայության ընթացքում երկիրը կառավարելու համար²⁵⁷:

Իրանական կառավարությանը նոր փոխառություն տրամադրելու հարցում հատկապես մեծ ակտիվություն էր ցուցաբերում Ռուսաստանի արտգործնախարարը, ինչը արժանացավ Վ. Կոկովցովի սուր քննադատությանը: Նրա կարծիքով Մեծ Բրիտանիայի հետ նախկին տեմպերով մրցակցությունն Իրանում կարող էր հանգեցնել Պետական գանձարանի կատարյալ սնանկացմանը: Այսուհանդերձ, 1905 թ. մայիսի վերջին իրանական կառավարությանը տրամադրվեց 500 հազ. թումանի վարկ, սակայն ռուսական փոխառությունների դիմաց իրանական անհետաձգելի պարտքերի պատճառով վարկը գրեթե ամբողջությամբ մնաց Հաշվավարկային բանկում և իրանական կառավարությունն արդեն հունիսին նույն պայմաններով, վարկը կրկնակի ավելացնելու նոր առաջարկով դիմեց ռուսական կողմին²⁵⁸:

1905 թ. մայիսի սկզբին Նիկոլայ Բ-ի մոտ իրանական հարցերով հաշվետվությունից հետո, Լամզդորֆը Կոկովցովին առաջարկեց խնդրի լուծման այլընտրանքային տարբերակ, որը նախատեսում էր շահական կառավարության հետ դաշնակցային համաձայնագրի կնքում, ինչը ըստ արտգործնախարարի՝ կերաշխավորեր Ռուսաստանի գերակայությունն Իրանում և այդպիսով կբացառեր Մեծ Բրիտանիայի հետ հետագա ֆինանսական մրցակցության անհրաժեշտությունը: Կոկովցովը թերահավատորեն վերաբերվեց Իրանի հետ դաշինք կնքելու ԱԳՆ ծրագրին, ըստ նրա՝ Իրանի նման թույլ

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 104-105:

²⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 106-107:

պետության հետ յուրաքանչյուր դաշինք լրացուցիչ ծանրաբեռնվածություն էր ստեղծելու ռուսական գանձարանի համար: Նա կրկին պնդում էր, որ անհրաժեշտ է Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտն Իրանում նեղացնել մինչև Սպահան, իսկ ռուսական գործունեությունը Օոցում սահմանափակել բացառապես բնական ճանապարհով զարգացող մասնավոր նախաձեռնություններով»²⁵⁹:

1905 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած «Իրանում Ռուսաստանի հետագա քաղաքականության հարցերին վերաբերող» Հատուկ խորհրդակցության հիմնական նպատակը վերջնական ու փոխզիջումային մոտեցումների մշակումն էր՝ ռուս-իրանական կայանալիք բանակցությունների համար, որի առաջնային հարցը Իրանին ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելու խնդիրն էր²⁶⁰:

Ռուսաստանի իրանական քաղաքականությունը փակուղուց դուրս բերելու Վ. Լամզդորֆի վերջին փորձը անհաջողության մատնվեց: Ռուսական կառավարությունն ի վիճակի չէրավ վճարելու փոխառությունը: Իրանում ռուսական ազդեցությունն ընդլայնելու ծրագրերը խորը հակասության մեջ հայտնվեցին համընդհանուր այն ճգնաժամի հետ, որում հայտնվել էր ցարիզմը 1905 թ.: Իրանում ներդրումների պետական բնույթը, ինչպես նաև շահական կառավարությանը սատարելու սկզբունքը բարդ երկրնորանքի առաջ կանգնեցրին ռուսական կառավարությանը, որն իր քաղաքական նպատակների կենսագործման համար ստիպված էր հետևողականորեն պահպանել կազմալուծվող դաջարական վարչակարգը, քանզի վերջինիս անկումը սպառնալիքի տակ էր դնում ռուսական շահերը:

Թեև ռուս-իրանական առևտրատնտեսական բոլոր ոլորտներում ռուսական կապիտալը զբաղեցնում էր առաջնային դիրքեր, Իրանում բրիտանական գերակայության հաստատման համար ստեղծված պայմանները շատ ավելի արդյունավետ էին: Վերջինս այդ երկրում տիրապետում էր մաքսային, առևտրային, տրանսպորտային և տա-

²⁵⁹ Журнал особого совещания по вопросу о будущих отношениях России и Персии, 12 августа 1905 г., «Красный архив», 1933, т. I (56), с. 55-56.

²⁶⁰ Այս տեղում:

րանցիկի առավել համակարգված ենթակառուցվածքների, իսկ նրա զարգացած արդյունաբերությունը լիարժեք հիմքեր էր տալիս բոլոր չափանիշներով գերազանցելու Ռուսաստանին:

Թեհրանում ռուսական դեսպանատան առաջին քարտուղար Սոմովը ի մի բերելով Իրանում առաքելության արդյունքները՝ 1906 թ. մարտի 20-ի իր զեկույցում նշում էր, որ չնայած Ռուսաստանը ոչ մի այլ երկրում այդքան գումար և ջանք չէր ներդրել, որքան Իրանում, այնուամենայնիվ այստեղ հիմնված ռուսական տնտեսական, դիվանագիտական և ռազմական ինստիտուտների միջև համագործակցությունը չափազանց թույլ է կազմակերպված²⁶¹:

«Թեև Պարսկական կազակական բրիգադում Ռուսաստանի Պաշտպանության նախարարությունն ուներ հրահանգիչներ և սպաներ, նախարարության ենթակայության տակ էր գտնվում Թեհրանի Հաշվավարկային բանկը՝ նահանգային բազմաթիվ մասնաճյուղերով, այդ թվում նաև Էնգելի-Թեհրան-Համադան ճանապարհը և Էնգելիի նավահանգստի բարեկարգումը և տրանսպորտային ընկերությունները, Ծովագնացության նախարարությունն Ամուդե կղզում ուներ ռազմածովային կայան, իսկ Ներքին գործերի նախարարության ենթակայության տակ էր Ռուսաստանի կողմից կառուցված Սիսթանի հեռագրական գիծը, Այսրկովկասի նահանգապետին են ենթարկվում Գումբեթ-Քաբուսի կոմիսարը և Խորասանի հակաժանտախտային կայանի պահակազորի հրամանատարը, իսկ ռուսական «Կովկաս և Մերկուրի» շոգենավային և առևտրային ընկերությունը պարբերաբար ֆինանսավորվում է կառավարության կողմից, նույն պետության այս բոլոր ենթակառույցները գործում են առանց կապի և միասնականության, կարծես դրանք բոլորը պատկանում են տարբեր պետությունների»,- նշում էր դիվանագետը²⁶²:

Այս շրջանում Իրանում ռուսական դեսպանությունից, հյուպատոսություններից, Հաշվավարկային բանկի կառավարման գրասենյակից և այլ կառույցներից Ս. Պետերբուրգ հասցեագրված բազ-

²⁶¹ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 170:

²⁶² Նույն տեղում:

մաթիվ զեկուցագրերում լավագույնս արտացոլվել է ոչ միայն Իրանում ցարական կառավարության վարած քաղաքականության հակասականությունն ու ամորֆ վիճակը, այլև վերջինիս առջև ծառացած օրհասական խնդիրների խճանկարը, որոնք հրատապ կարգավորման կարիք ունեին:

Դրան գումարվեց նաև ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունը, որը հանգեցրեց կայսրության միջազգային կշռի շեշտակի անկմանը՝ նվազեցնելով Արևելքում ռազմաքաղաքական ծանրակշիռ գործոն լինելու նրա հնարավորությունները: Միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի համար ստեղծվում էր քաղաքական, ռազմավարական և տնտեսական բոլորովին նոր իրադրություն: Հատկապես, որ Գերմանիան հետևողականորեն իրագործում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի նկատմամբ մշակված ռազմաքաղաքական և տնտեսական իր ծրագրերը: Գերմանական դիվանագիտությունը ռուս-բրիտանական քաղաքական առճակատումը ծառայեցնելով սեփական շահերին և օգտվելով ռուս-ճապոնական պատերազմի ընթացքում Ռուսաստանի թուլացումից՝ փորձում էր դուրս մղել վերջինիս Մեջին Արևելքից: Այսպիսով, տարածաշրջանում ձևավորվող ուժային նոր հարաբերակցությունը ստիպում էր Ռուսաստանին վերսկսելու Մեծ Բրիտանիայի հետ իրանական հարցի շուրջ երկխոսությունը:

2. Իրանը 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրում. Ռուսական կայսրության իրանական քաղաքականության նոր ուղեգծի ձևավորումը

Ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո ռուսական կառավարությունը կանգնեց արտաքին քաղաքական նոր կողմնորոշման ընտրության առջև: Ինչպես հայտնի է, 1904 թ. ապրիլի 8-ին երկարատև բանակցություններից հետո Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան համաձայնագիր կնքեցին, որով լուծվեցին Մարոկկոյի, Եգիպտոսի և Միամի գաղութային խնդիրների հետ կապված երկու տերությունների միջև առկա հին տարաձայնությունները: Դրան հետևեցին անգլիական և

ֆրանսիական գլխավոր սպայակույտերի միջև բանակցությունները, որի արդյունքում ծնունդ առավ Գերմանիայի դեմ ուղղված անգլո-ֆրանսիական Անտանտը²⁶³:

Իր հերթին, օգտվելով Ռուսաստանի հեռավորարևելյան քաղաքականության անարդյունավետությունից, Բեռլինը փորձեց մեկուսացնել Ռուսաստանին Ֆրանսիայից: 1905 թ. հուլիսին Վիլհելմ Բ-ի և Նիկոլայ Բ-ի «բյորքյան հանդիպումն» այդ փորձերից էր, որը նպատակ ուներ խափանելու ռուս-ֆրանսիական դաշնակցային հարաբերությունները: Ռուսական կառավարությունը խուսափում էր խախտել Ֆրանսիայի հետ դաշինքը, որի արդյունքում կարող էր զրկվել երկիրը սնանկացումից փրկող ֆրանսիական դրամական շուկայի իրական մատակարարումներից, ուստի Բեռլինի փորձերը հաջողությամբ չպսակվեցին²⁶⁴: Ցարական կառավարությունն իր քաղաքական և տնտեսական դժվարությունները տվյալ փուլում դիտարկում էր իբրև ժամանակավոր երևույթ՝ հակվելով գերտերությունների միջև «դրական չեզոքություն» պահպանելու քաղաքականությանը:

Կայսրության առաջնային խնդիրը դարձավ ջլատված ռազմական համակարգի վերականգնման և երկրի ներսում ահագնացող հեղափոխական շարժումը կասեցնելու նպատակով արտաքին նոր փոխառության կնքման հարցը²⁶⁵: Միջազգային ֆինանսական տարբեր կենտրոնների հետ փոխառության վերաբերյալ ռուսական կառավարության դժվարին բանակցությունները սերտորեն շաղկապվեցին 1905 թ. օգոստոսին Պորտսմուտում ընթացող ռուս-ճապոնական հաշտության պայմանագրի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև ծագած

²⁶³ BD, Vol. III, The Testing of the Entente 1904-6, Appendix A, L., 1928, pp. 398-405, նշվ. աշխ., էջ 551-561:

²⁶⁴ Бестужев, И. В., նշվ. աշխ., 127-128:

²⁶⁵ 1906 թ. փոխառության պատմության մասին մանրամասն տե՛ս А. А. Афанасьев, Россия и Международный капитал, 1897-1914, Очерки истории финансовых отношений, Ленинград, 1970, Новые документы об Алжирской конференции и займе 1906 г., "Красный архив", М.-Л., 1931, т. 1 (44), с. 161-165, Crisp O., "The Russian Liberals and the 1906 Anglo-French Loan to Russia", (The Slavonic and European Review), 39 (1961), L., p. 497-511:

Մարոկկոյի ճգնաժամի (1905-1906 թթ.) և այդ կապակցությամբ հրավիրվող Ալիսեսիրասի կոնֆերանսի հետ (1906 թ. հունվար-ապրիլ): Այդ ճգնաժամում Ռուսաստանի հիմնական նպատակը, ռուսական ԱԳՆ բնորոշմամբ՝ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև հնարավոր բախման չեզոքացման խնդիրն էր և նրանցից յուրաքանչյուրի հետ նորմալ հարաբերությունների պահպանումը²⁶⁶: Սակայն, իր կամքին հակառակ, ֆրանս-գերմանական հակամարտությունում ռուսական կառավարությունն, արտաքին փոխառություն ստանալու համար, հարկադրված էր քաղաքական աջակցություն ցուցաբերել Փարիզին, որին սատարում էր նաև Բրիտանիան: Արդյունքում, բրիտանական կառավարության համար իրական հնարավորություն ստեղծվեց ռուսական կառավարության հետ վերսկսել արևելյան հարցերի շուրջ ընդհատված քննարկումները²⁶⁷:

Միջազգային ոչ բարենպաստ այս պայմաններում Ռուսաստանի համար թեև անցանկալի էր Գերմանիայի հետ հարաբերությունների բարդացումը, սակայն մյուս կողմից ռուսական իշխանությունները չէին կարող անտեսել Իրանում և Թուրքիայում օրեցօր աճող գերմանական ազդեցությունը:

Թեև Գերմանիայի մասնաբաժինն Իրանի հետ առևտրաշրջանառությունում կազմում էր ընդամենը 5%, ռուսական՝ 50%-ի և անգլիական՝ 25%-ի դիմաց, այնուամենայնիվ ռուսական առևտրաարդյունաբերական շրջաններին չափազանց անհանգստացնում էր գերմանական ապրանքների ներմուծման աճի տեմպերն Իրան, որը կարճ ժամանակահատվածում հասցրել էր երեք անգամ գերազանցել ռուսականին²⁶⁸: Ռուսաստանի համար իր արդյունաբերական ապրանքների ամենախոշոր շուկաներից մեկը կորցնելու իրական վտանգ

²⁶⁶ Игнатьева А., նշվ. աշխ., էջ 83:

²⁶⁷ BD, vol. III, pp. 400-402, John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 194-195:

²⁶⁸ Չնայած Ռուսաստանով Իրան տարանցիկի փակ լինելուն՝ Գերմանիան հաջողությամբ օգտվում էր միջազգային փոստային համաձայնագրի պայմաններից (Իրանը անդամակցեց 1903 թ.-ից), որի հիման վրա մինչև 5 կգ ծանրոցները մտնում էին արտոնյալ փոստային սակագների մեջ և կարող էին ուղարկվել միջազգային փոստային միության անդամ երկրներ: Павлович М., նշվ. աշխ., էջ 27:

էր ստեղծվում: Առավել անհանգստացնում էին գերմանական երկաթուղային ծրագրերը Մերձավոր և Միջին Արևելքում:

Բաղդադի երկաթուղին և դրա ճյուղավորումները դեպի Տրապիզոն և Թեհրան կրկնէին Ռուսաստանին Արևմտյան Եվրոպայից միջինարևելյան շուկաներ ապրանքներ մատակարարելու իր առավելությունից: Հատկապես խոսքը վերաբերում էր «Ղոյչե բանկ»-ի կողմից առաջ քաշված՝ Բաղդադի երկաթուղին դեպի Թեհրան շարունակելու նախագծին: Բացի այդ, ռուս-գերմանական հակասությունները աննախընթաց կերպով սրվում էին Թուրքիայում Գերմանիայի մեծացող ազդեցության պատճառով: Ամրապնդելով իր դիրքերը Նեղուցներում՝ Գերմանիան սպառնում էր լիովին փակել Ռուսաստանի համար այդ չափազանց կարևոր առևտրական և ռազմավարական ճանապարհը²⁶⁹:

Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում Գերմանիան ոչ միայն փորձել էր դուրս մղել Մեծ Բրիտանիային և Ռուսաստանին Թուրքիայից՝ այն վերածելով գերմանական ձեռնարկատերերի, բանկիրների և առևտրական կազմակերպությունների ակտիվ գործունեության ոլորտի, այլ նաև աշխատում էր Մեծ Բրիտանիայի դեմ քաղաքական շարժումներ հրահրել Պարսից ծոցի արաբական շեյխերի կառավարման տակ գտվող շրջաններում²⁷⁰:

Ի վերջո՝ XX դարասկզբին Գերմանիան բավականին ընդլայնելով իր ներկայությունն Իրանում և հղում անելով «բաց դռների և հավասար իրավունքների» քաղաքականության սկզբունքին՝ Իրանում ձևավորեց ազդեցիկ գերմանամետ քաղաքական գործիչների մի խմբավորում, որը Իրանի ապագա տեսլականը սկսեց կապել Գերմանիայի հետ²⁷¹:

²⁶⁹Batterfield P., նշվ. աշխ., էջ 17-19, Ն.Նավասարդյան, Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Մերձավոր Արևելք հոդվածների ժողովածու IV, Եր., 2007, էջ 92-96:

²⁷⁰ Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Եր., 1974, էջ 100:

²⁷¹ Lenczowski G., Russia and the West in Iran 1918-1948, A Study in Big-Power Rivalry, Greenwood Press, Publishers New York, 1968, p. 5:

1905 թ. ղեկտեմբերին Մեծ Բրիտանիայում իշխանության եկած լիբերալների Հ. Քեմպբելլ-Բաններմանի կառավարության տեսանկյունից ցարիզմի տնտեսական թուլացումը և Գերմանիայի ակտիվ ներթափանցումը Մերձավոր և Միջին Արևելք կարող էին ստիպել Ռուսաստանին մի շարք զիջումների գնալ վերը նշված համաձայնագրի հարցում և հնարավորություն կընձեռեին, անգլո-ֆրանսիական միության կազմում ի դեմս Ռուսաստանի, ձեռք բերել ուժեղ դաշնակից՝ Կայսերական Գերմանիայի դեմ: Այսպիսով, բրիտանական նոր կառավարությունում արտգործնախարարի պաշտոնում նշանակված Է. Գրեյի կարևորագույն արտաքին քաղաքական խնդիրներից դարձավ ցարական կառավարության հետ ասիական հարցերի շուրջ վերջնական փոխհամաձայնության գալը²⁷²:

Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցը նոր կաբինետի ձևավորման պահից ի վեր անընդհատ բարձրացվում էր և՛ պաշտոնական, և՛ դիվանագիտական տարբեր խողովակների միջոցով:

Միայն ռուս-բրիտանական շարունակվող մրցակցությունը և Ճապոնիայի հետ պատերազմում կրած պարտությունը չէին կարող ստիպել Ռուսաստանին հրաժարվել իր վարած քաղաքականությունից և ավանդական խնդիրներից Իրանում: Իրանում բռնկված Սահմանադրական հեղափոխությունը և գերմանական վտանգը այն կարևորագույն գործոններն էին, որոնց արդյունքում Ռուսաստանը գնաց բնակցությունների: Պատահական չէ, որ Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ անգլո-ռուսական բանակցությունների երկրորդ փուլը սկսվեց 1906 թ. սեպտեմբերին, հենց այն ժամանակ, երբ Թավրիզում հեղափոխական պայքարի արդյունքում ստեղծվել էին էնջումեններ, իսկ Թեհրանում շահը հարկադրված էր թույլատրել մեջլիսի ընտրություններ²⁷³:

²⁷² Sweet D.W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey, pp. 133-134.

²⁷³ A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", by Edward G. Browne, L. 1909, pp. 15-22.

Բանակցային գործընթացի առաջնային հարցերից էր Իրանին համատեղ անգլո-ռուսական փոխառություն հատկացումը, գերմանական հնարավոր փոխառությունը կանխելու նպատակով²⁷⁴։ Դեռևս 1905 թ. գերմանական կառավարությունը Իրանին առաջարկեց 25 մլն մարկ արժողությամբ փոխառություն՝ փոխարենը պահանջելով նավահանգիստ տրամադրել Պարսից ծոցում և Բաղդադից դեպի Համադան կամ Քերմանշահ ճանապարհի կառուցելու մենաշնորհային իրավունք²⁷⁵։

1906 թ. զարնանից ռուսական կառավարության որդեգրած գերտերությունների միջև չեզոքության պահպանման արտաքին քաղաքական հայեցակարգը սկսեց տեղի տալ։ Մարտի 12-ին Վ. Լամզոդրֆը ցարին ներկայացրեց Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆի համար պատրաստված հանձնարարականի նախագիծը, որով ռուսական կառավարությունը պատրաստ էր «մերձեցման» գնալ Անգլիայի հետ և քննարկել որոշակի հարցեր։ Միաժամանակ Իրանում նորանշանակ դեսպանորդ, մինչ այդ ԱԳՆ-ի Արևելյան դեսպարտամենտի ղեկավար, Ն. Գարտվիզին հրահանգվեց սերտորեն համագործակցել Թեհրանում անգլիական դեսպանորդի հետ²⁷⁶։

Դեռևս 1906 թ. առաջին ամիսներին ցարական և անգլիական կառավարությունների միջև իրանական հարցում արդեն ձեռք էին բերվել որոշակի պայմանավորվածություններ. մասնավորապես իրանաաֆղանական սահմանում ստատուս-քվոյի պահպանման և շահական կառավարությանը ֆինանսավորելու հարցում²⁷⁷։ Այս փուլում իրանական կառավարությունը հերթական անգամ փոխառության հարցով դիմելով Լոնդոնին և Պետերբուրգին՝ ստացավ անգլիական կառավարության մերժումը։ Այդ որոշման մասին Գրեյը

²⁷⁴ K.Neilson, Britain and Last Tsar, British policy and Russia, 1894-1917, Oxford, 1995, pp. 271-272.

²⁷⁵ Sweet D.W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey, p. 238, Иванов М., Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, с. 207.

²⁷⁶ «Красный архив», К истории англи-русского соглашения 1907 г., 1935, т. 2-3 (69-70), с. 3-39.

²⁷⁷ Նույն տեղում։

հաղորդեց Լոնդոնում ռուսական դեսպան Ա. Բենկենդորֆին և պատրաստականություն հայտնեց իրանական կառավարությանը ֆինանսավորելու հարցը կապել ռուսական կառավարության հետագա որոշումների հետ, ինչը մեծ կարևորություն ունեցավ ցարական կառավարության համար: Շահին ֆինանսավորելու շուրջ ռուս-բրիտանական շարունակվող մրցապայքարը ծանրաբեռնում էր ռուսական բյուջեն և ճգնաժամային ամբողջ 1905 թ. ընթացքում հարկադրում էր կառավարությանը շարունակել այդ արատավոր» ֆինանսավորումը²⁷⁸:

1906 թ. նոր արտգործնախարար Ա. Իզվոլսկին ԱԳՆ եկավ արտաքին քաղաքական որոշակի ծրագրով: Կշռադատելով ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը՝ ռուսական իշխող վերնախավը վերանայեց երկրի արտաքին քաղաքական ուղեգիծը՝ իր ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունների օրակարգ մտցնելով միջինարևելյան, մասնավորապես իրանական խնդիրների շուրջ Մեծ Բրիտանիայի հետ փոխզիջումային մոտեցումներ մշակելու հնարավորությունը:

Անգլո-ռուսական համաձայնագիրը Ռուսաստանին հնարավորություն կտար ժամանակավորապես ձեռնպահ մնալ ակտիվ արտաքին քաղաքականությունից և ուշադրությունը կենտրոնացնել ներքաղաքական ճգնաժամի, սեփական ռազմական և տնտեսական ներուժը համախմբելու հիմնահարցերին: Հեռանկարում Ռուսաստանը նպատակ ուներ համաձայնագիրը ծառայեցնել պատմական խնդիրների իրագործմանը՝ Բալկանների և Սևծովյան նեղուցների հարցերը հոգուտ իրեն լուծելու համար: Դրանք հարցեր էին, որոնք պատմական զարգացման բավական տևական ժամանակահատվածում մշտապես բխվում էին Մեծ Բրիտանիայի անզիջում հակադեցությամբ²⁷⁹: Ա. Իզվոլսկին գտնում էր, որ Ռուսաստանի արտաքին

²⁷⁸ Նույն տեղում:

²⁷⁹ Անգլո-ռուսական համաձայնագրի համատեքստում Նեղուցների բանակցային գործընթացի մասին մանրամասն տե՛ս Бондаревский Г. Л., Англо-русское соглашение 1907 г., Проблема проливов, Россия и Персидский Залив, Спец. Бюлетень, N

քաղաքականությունն առաջվա պես պետք է հիմնվի Ֆրանսիայի հետ անսասան դաշինքի սկզբունքի վրա, սակայն այն անհրաժեշտ է ամրագրել և ընդլայնել Մեծ Բրիտանիայի և Ճապոնիայի հետ համաձայնագրերով²⁸⁰։ Այս ամենով հանդերձ, նա սկզբունքային էր համարում եվրոպական հարցերում ծանրակշիռ ազդեցություն ունեցող Գերմանիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանումը²⁸¹։

Լոնդոնի հետ բանակցություններն ավելի գործնական հունի մեջ դնելու համար Ա. Իզվոլսկուն հարկավոր էր հաղթահարել մի շարք ներքին խոչըդոտներ. նախ՝ ռուս-բրիտանական մերձեցման հարցում առկա հասարակական կարծիքի երկփեղկվածությունը, այնուհետև իշխող շրջաններում ձևավորված տարաձայնությունները։ Նախարարին աջակցում էին հիմնականում բուրժուազիան, ազնվականության մի մասը, կադետների ու օկտյաբրիստների կուսակցությունները և «չափավոր աջերը»²⁸²։ Մեծ Բրիտանիայի հետ մերձեցմանը դեմ էին դիվանագիտական կորպուսի պահպանողական մի շարք ծառայողներ, գերմանամետ արքունական որոշ շրջաններ և ազնվականության մի մասը։ Մրանք հիմնականում կոդմ էին Գերմանիայի հետ հարաբերությունների սերտացմանը²⁸³։ Պատահական չէ, որ այդ շրջանում երկրի գերմանամետ խմբավորման ներսում լայն տարածում ստացավ «Երեք կայսրերի դաշինքի» վերականգնման գաղափարը, ինչը հակադրվում էր Մեծ Բրիտանիայի հետ մերձե-

44, ч. 3, М., 1964, с. 150-252, Игнатьев А., Внешняя политика России в 1905-1907 гг., с. 184-190, Beryl Williams, նշվ. աշխ., էջ 146-147։

²⁸⁰Извольский А. П., Воспоминания, М., 1989, с. 42-44.

²⁸¹ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 209-212, Остальцева А., նշվ. աշխ., էջ 179-180, Астафьев И., Русско-германские дипломатические отношения (от Портсмутского мира до Подсдамского соглашения), М., 1976, с. 60։

²⁸² Նույն տեղում, էջ 50։

²⁸³ Հատկանշական է, որ 1907 թ. ռուսական դիվանագիտական կորպուսի գրեթե կեսը գերմանամետ էր, որոնք սերտ կապերի մեջ էին արքունական պահպանողական շրջանների հետ։ Ռուսական իշխող շրջանների արտաքին քաղական կողմնորոշման հարցի հետ կապված մանրամասն տե՛ս Бестужев И. В., նշվ. աշխ., էջ 63, 34-127։

նալու արտաքին գերատեսչության ղեկավարի ձգտմանը: Հատկապես իրարամերժ էին արտաքին գերատեսչության և ռազմական նախարարության մոտեցումները: Ռազմական շրջանները խնդիրը դիտարկում էին ռազմավարական տեսանկյունից: Պաշտպանության նախարար Ա. Ռեդիգերը, գլխավոր շտաբի պետ Ֆ. Պալիցինը և զինվորական վերնախավի այլ գործիչներ հատկապես դեմ էին Իրանի հարավ-արևելյան Սիսթան նահանգի անգլիական ազդեցության գոտի ճանաչելու իրողությանը, որտեղ արդեն իսկ բավականին ամրակայված էր ռուսական ազդեցությունը: Մտավախություն կար նաև, որ համաձայնագիրը միարժեքորեն չի դիտվի Գերմանիայի կողմից: Նիկոլայ Բ-ը, ընդհանուր առմամբ, կիսում էր Իզվոլսկու տեսակետը, սակայն մեծապես շահագրգռված էր պահպանել Գերմանիայի հետ նորմալ հարաբերություններ և ցանկանում էր չեզոքություն պահպանել անգլո-գերմանական հավանական բախման դեպքում: Այս տեսակետին էր նաև նախարարների խորհրդի նախագահի պաշտոնում նշանակված Պ. Ստոլիպինը, ով ցարիզմի դիրքերն ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր համարում Ռուսաստանի համար ապահովել քսան տարվա արտաքին և ներքին հանգստության ժամանակաշրջանը²⁸⁴:

Անգլիական կառավարությունը սկզբում նախատեսում էր քննարկման դնել չորս հարց՝ Բաղդադի երկաթուղու, Տիրեթի, Իրանի և Աֆղանստանի խնդիրները²⁸⁵: 1906 թ. մայիսի 11-ին Է. Գրեյը ռուսական դեսպանորդ Բենկենդորֆի հետ իր առանձնազրույցում առաջարկեց անգլո-ֆրանս-ռուսական համատեղ գործողություններ ձեռնարկել Բաղդադի երկաթուղու հարցում՝ ցանկանալով զրկել Գերմանիային իր մենաշնորհային կարգավիճակից և այդ համատեքստում հնարավորություն տալ Ռուսաստանին իրականացնելու դեպի

²⁸⁴ Бестужев И. В., *ibid.*, т. 2, с. 132-133:

²⁸⁵ Բայբուրդյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XI, Եր., 1982, էջ 27:

Պարսից ծոց երկաթուղային ճանապարհի կառուցումը²⁸⁶: Գրեյի առաջարկը հստակ մատնանշում էր, որ Պարսից ծոցի ավազանում Մեծ Բրիտանիան Գերմանիայի դեմ մտադիր է պայքարել Ռուսաստանի միջոցով: Սակայն գերմանական կառավարությունը պատրաստ էր Փարիզի, Լոնդոնի և Պետերբուրգի հետ բանակցություններ վարել առանձին-առանձին, ինչը բացարձակապես ընդունելի չէր անգլիական կողմի համար: Ստեղծված իրավիճակում կողմերի համաձայնությամբ, Բաղդադի երկաթուղու խնդիրը առժամանակ դուրս եկավ համաձայնագրի բանակցային գործընթացից, և օրակարգում մնացին Տիբեթի, Աֆղանստանի և Իրանի խնդիրները²⁸⁷: Այդ հարցերի վերաբերյալ բանակցությունները ձգվեցին տասնհինգ ամիս՝ 1906 թ. մայիսի 29-ից մինչև 1907 թ. օգոստոսի 31-ը / պայմանագրի ստորագրման օրը/:

Իրանական խնդիրը համաձայնագրի բանակցային գործընթացի թերևս ամենակարևոր և կենտրոնական հարցն էր, որտեղ ի տարբերություն Տիբեթի և Աֆղանստանի, բախվում էին ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլև երկու տերությունների տնտեսական շահերը²⁸⁸: Իրանական խնդրի քննարկումը սկսելու գործուն խթան հանդիսացավ 1906 թ. օգոստոսին շահական կառավարության կողմից կրկին փոխառություն տրամադրելու մասին հնչեցրած խնդրանքները: Երկու տերությունները նպատակադրված էին պայմանավորվածություններ ձեռք բերել նաև իրանական հեղափոխության կանխարգելման և շահական գահի ժառանգականության հարցերում²⁸⁹:

1906 թ. օգոստոսին դեսպան Ն. Գարսվիլը Թեհրանից անընդմեջ հեռագրում էր այդ փոխառության անհրաժեշտության մասին. «Թեհրանում, - գրում էր դեսպանը, - իշխող շրջանների միջև հարցի վերաբերյալ դիրքորոշումը տարբեր է: Ոմանք կողմնակից են Գեր-

²⁸⁶ B.D. vol. IV, N 329.

²⁸⁷ Остальцева А., Англо-русское соглашение 1907 года. Влияние русско-японской войны и революции 1905-1907 годов на внешнею политику царизма и на перегруппировку европейских держав, Саратов., 1977, с. 184.

²⁸⁸ Sweet D.W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, նշվ. աշխ., էջ 237-238:

²⁸⁹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 4453, л. 102.

մանիայից անհրաժեշտ գումարը ստանալ, ոմանք Անգլիայից, սակայն Ջ. Նաուսի ջանքերի շնորհիվ շահը այժմ հակված է Ռուսաստանի կողմը»։ Գարտվիզը, ով մինչ այդ զբաղեցրել էր ԱԳՆ-ի Արևելյան դեպարտամենտի տնօրենի պաշտոնը և հայտնի էր ռուսական արքունական ու բարձրաստիճան զինվորական շրջանների հետ իր մտերիմ հարաբերություններով, աչքի էր ընկնում կայսերապաշտական հայացքներով։ Նա այդքան էլ ոգեշնչված չէր ռուս-անգլիական մերձեցմամբ և գտնում էր, որ Ռուսաստանն ամեն կերպ պետք է շարունակի սատարել շահին²⁹⁰։ Սակայն շահին միակողմանի փոխառություն տրամադրելու ուղղությամբ դեսպանորդի բոլոր ջանքերը նախ բախվում էին ֆինանսների նախարար Կոկովցովի ընդդիմությանը, ով գտնում էր, որ եթե նախկինում շահին ֆինանսավորելու հարցը կարևոր էր Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցության տեսանկյունից, ապա այժմ ձեռք բերված պայմանավորվածության արդյունքում, հարկավոր է վերջ դնել իրանական կողմի շահարկումներին²⁹¹։ Անգամ համատեղ փոխառության դեպքում նախարարը ցանկանում էր, որ պետքի դրա ռուսական մասնաբաժինը ևս տրամադրի Մեծ Բրիտանիան, իսկ ռուսական կառավարությունը միայն երաշխավորի այն²⁹²։

Սեպտեմբերին Գարտվիզը հեռագրում էր, որ Իրանի վերաբերյալ անգլո-ռուսական բանակցություններն անհանգստության տեղիք են տալիս իրանական կառավարությանը. «Կասկածից վեր է, որ պարսիկներին անսահման տհաճ է ռուս-անգլիական հակամարտության հավանական լուծումը, որից նրանք շահեր էին քաղում։ Ուստի հնարավոր է, որ Անգլիայի հետ համաձայնությունը ստիպի նրանց ընդառաջ գնալու երրորդ պետության առաջարկներին, և շահը մի քանի անգամ արդեն ակնարկել է, որ մտադիր է պայմանավորվող մրցակիցներին ստիպել զիջումների գնալ»²⁹³։ Գարտվիզը նշում էր նաև, որ շահը տարակուսում է և Ռուսաստանից զրավոր պարտավորություններ է խնդրում հետևյալ խնդիրների առնչությամբ.

²⁹⁰ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, л. 4453, л. 98.

²⁹¹ Остальцева А., նշվ. աշխ., էջ 193:

²⁹² Նույն տեղում:

²⁹³ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, л. 4453, л. 121-122.

1) Շահական կառավարությունը մենաշնորհներ տրամադրելու հարցով մշտապես ճնշումների ենթարկվելով օտարերկրյա այլ տերությունների կողմից՝ ցանկանում է իմանալ, թե որքանով Իրանը կարող է հավակնել Ռուսաստանի աջակցությանը՝ այլ երկրներին մենաշնորհներ տրամադրելու մասին առաջարկները համապատասխանաբար մերժելու համար:

2) Կարո՞ղ է արդյոք շահական կառավարությունը վստահ լինել Ռուսաստանի կողմից ռազմական օգնության տրամադրման հարցում, եթե Մեծ Բրիտանիայի փորձի որևէ բռնագավթում իրականացվի Օոցում:

3) Չի նշանակում արդյո՞ք, որ անգլո-ռուսական համաձայնագրի կնքումով Ռուսաստանը բախտի քմահաճությին է թողնում Իրանը՝ հրաժարվելով նրա նկատմամբ իր հովանավորչական քաղաքականությունից:

4) Եթե Ռուսաստանը փոխի իր դիրքորոշումն Իրանի նկատմամբ, ապա նրա կառավարությունը ստիպված կլինի պաշտպանություն փնտրել այլ վայրում»²⁹⁴:

Գարսովիզին ուղղված պատասխան նամակում Ա. Իզվոլսկին առհասարակ հրաժարվեց Իրանի հետ ռազմական դաշինք հաստատելու գաղափարից: Առավել ևս այն պարագայում, որ Իրանը փոխադարձ ոչ մի էական պարտավորություն չէր ստանձնելու, բացի այն «լղոզված» խոստումներից, որ պատրաստ է ամեն ինչ անել Ռուսաստանի շահերին համապատասխան: Ինչ վերաբերում է օտարերկրացիներին մենաշնորհային զիջումներ անելու հարցին, ապա նախարարը խնդրում էր շահին հաղորդել, որ դրանք արդեն իսկ արվում են և հակադրվում են Իրանի կողմից նախկինում ստանձնած պարտավորություններին: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում էր՝ դեռևս նախորդ տարի բանկ հիմնելու՝ գերմանացիներին ընձեռած թույլտվությանը և նրանցից փոխառություն վերցնելու մասին տեղեկություններին²⁹⁵: Այնուհետև, նախարարը նշում էր. «Իրանին ձեռնտու չէ Անգլիայի հետ Ռուսաստանի մերձեցումը, ինչը խանգարում էր

²⁹⁴ Նույն տեղում:

²⁹⁵ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, л. 4453, л. 130-131.

նրան իր հաշվարկները կառուցելու այդ տերությունների միջև մրցակցության վրա: Սակայն այդ հանգամանքն ամեննին էլ չէր կարող ազդել Մեծ Բրիտանիայի հետ փոխհամաձայնության գալու Ռուսաստանի ձգտման վրա»: Նախարարը հրաժարվում էր գրավոր պատասխան տալ շահին և ծայրահեղ դեպքում, դեսպանտրդին առաջարկվում էր հետևյալ բովանդակությամբ գրություն հանձնել, որ. «ցարը այժմ էլ բարյացակամորեն է տրամադրված Իրանի հանդեպ, որի տարածքային ամբողջականությունը և անձեռնմխելիությունը, ինչպես նախկինում, շարունակում է մնալ ռուսական քաղաքականության հիմնական նպատակը: Ինչ վերաբերում է Անգլիայի հետ հնարավոր համաձայնագրին, ապա այն միայն կարող է ծառայել այդ նպատակին և ապահովել Իրանի խաղաղ զարգացումը»²⁹⁶: Այսպիսով, ռուսական ԱԳՆ-ն ածանցելով իրանական խնդիրը՝ այն ընդհանուր առմամբ սկսեց դիտարկվել համաեվրոպական քաղաքականության համատեքստում:

Փոխառության հարցի հետ մեկտեղ անգլիացիները օրակարգ մտցրեցին նաև Իրանի ազդեցության ոլորտների հարցը: Բրիտանական կառավարությունը պատրաստ էր իր վրա վերցնել իրանական փոխառության ռուսական մասնաբաժինը և փոխարենը ցանկանում, որ Իրանի Բիրջան-Բանդար-Աբբաս գծից հարավ-արևելք ընկած տարածքը ճանաչվի որպես բրիտանական ազդեցության ոլորտ, որտեղ իրանական կառավարությունը պարտավորվելու էր առանց Մեծ Բրիտանիայի համաձայնության օտարերկրյա այլ պետության չտրամադրել երկաթուղային, խճուղային և հեռագրային մենաշնորհներ և փոխառության 5 մլն ֆրանկ արժողության բրիտանական մասնաբաժինը կերաշխավորեր Պարսից ծոցի մաքսակետերից ստացվող եկամուտներով²⁹⁷:

Ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ բանակցությունները սուր քննարկումների արժանացան միջինարևելյան խմբա-

²⁹⁶ Նույն տեղում:

²⁹⁷ Аняныч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 142:

վորման ներսում, որն ակտիվ քարոզարշավ սկսեց կառավարության դեմ²⁹⁸։ Նրանք դեմ էին անգլո-ռուսական համաձայնության որոշ առանցքային դրույթներին, մասնավորապես՝ Ռուսաստանին «Պարսից ծոց կոմերցիոն ելք տրամադրելուն»։ Եվ ինչպես ստորև կներկայացվի, վերջինս համավ անգլո-ռուսական համաձայնագրի կարևոր կետերի էական փոփոխմանը։ Հատկապես՝ համաձայնագրում տեղ գտած «չեզոք» գոտու պայմանի հետ կապված, որի հիմնական նպատակն էր թույլ չտալու Ռուսաստանի ծավալումը դեպի Պարսից ծոց։

Պետերբուրգում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ միջգերատեսչական առաջին քննարկումը տեղի ունեցավ 1906 թ. սեպտեմբերի 7-ին Ա. Իզվոլսկու նախագահությամբ հրավիրված Հատուկ խորհրդակցության ժամանակ²⁹⁹։ Ֆինանսների նախարարն Իրանում ռուսական հետագա ընդլայնումը կրկին անընդունելի էր համարում։ Նա նշում էր. «Անթույլատրելի է թաքցնել փաստերը և ստիպված ենք ընդունել այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանի քաղաքական կշիռը նվազել է, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է վերանայել արևելյան քաղաքականության նկատմամբ մեր տեսակետները, որոնցում թույլ ենք տվել այն արմատական սխալը, որ պետության տրամադրության տակ եղած միջոցները չենք համապատասխանացրել մեր առջև դրված նպատակներին»³⁰⁰։

Այս խորհրդակցությանը նախարարը, կարելի է ասել, հանդես եկավ Իրանում ռուսական ազդեցության գոտու վերաբերյալ փորձնական տարբերակով՝ Ռուսաստանի բնական շահերի սահմանն Իրանում ներկայացնելով՝ Ղասրե-Շիրին-Համադան-Թեհրան-Մեշհեդ գծից հյուսիս՝ նախկինում առաջարկվող Սպահանից այն նկատելի շեղելով դեպի հյուսիս³⁰¹։ Նշված խորհրդակցության ընթացքում վերջնական համաձայնության չգալով՝ ռուսական կառավարության

²⁹⁸ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 276, Beryl Williams, նշվ. աշխ., էջ 145-148, Бондаревский Г. Л., Английская политика и международные отношения, նշվ. աշխ., էջ 506։

²⁹⁹ Журнал осособого совещания по вопросу о будущих отношениях России и Персии, 12 августа 1905 г., «Красный архив», 1933, т. 1 (56), с. 60.

³⁰⁰ Նույն տեղում։

³⁰¹ Նույն տեղում։

խորհրդակցությունից անմիջապես հետո մշակեց միայն իրանական կառավարությունն անգլո-ռուսական համատեղ փոխառություն տրամադրելու մասին նախագիծ, որով Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան պարտավորվում էին շահին տրամադրել փոխառության 1/2-ը (5 մլն ֆրանկ)³⁰²:

Անգլո-ռուսական մերձեցման նկատմամբ ստեղծված ներքաղաքական լարվածության արդյունքում Ա. Իզվոլսկու առջև կրկին ծառացավ Գերմանիայի հետ հարաբերությունների խնդրի կարևորությունը: Նա փորձեց Իրանում ռուսական շահերը պաշտպանել Գերմանիայի հետ անմիջական բանակցությունների միջոցով և միաժամանակ հարթել անգլո-ռուսական համաձայնագրի դեմ ուղղված Բեռլինի բացասական տրամադրությունները³⁰³: 1906 թ. հոկտեմբերին Իզվոլսկին մեկնեց Բեռլին, որտեղ առաջարկեց Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ կնքել ռուս-գերմանական առանձին համաձայնագիր: Ռուսաստանը պատրաստ էր խոչընդոտ չհանդիսանալ շինարարությանը և ընդունում էր այդ ձեռնարկում Գերմանիայի գերակայությունը, եթե գերմանական կողմը հավաստիացներ, որ դրա ճյուղավորումները չեն տարածվի դեպի Իրանի ռուսական ազդեցության գոտի³⁰⁴: Իր հերթին՝ գերմանական կառավարությունը հավաստիացրեց, որ Իրանում հետապնդում է լուրջ առևտրական շահեր և չվիճարկելով Իրանում երկաթուղիներ կառուցելու վերաբերյալ ռուս-իրանական «ստերիլիզացնող համաձայնագիրը»՝ համաձայնվեց Բաղդադի երկաթուղու ճյուղավորումները չկառուցել դեպի Իրան՝ մեկ նախապայմանով, որ հետագայում, երբ կկառուցվի իրանական երկաթուղային ցանցը, այն կմիանա Բաղդադի երկաթուղուն³⁰⁵:

Փորձելով թույլ չտալ ռուս-գերմանական հետագա ավելի սերտ համագործակցության հնարավորությունը՝ նոյեմբերին բրիտանա-

³⁰² Анапич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 144:

³⁰³ Бестужев И. В., նշվ. աշխ., էջ 131-137:

³⁰⁴ Իզվոլսկու բեռլինյան առաքելության մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Բայբուրդյան, Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., էջ 34-36: Остальева А., նշվ. աշխ., էջ 19-208, Игнатьев А., նշվ. աշխ., էջ 138-147, Бондаревский Г., Персидский Залив и англо-иранское соглашение 1907 г., Проблема проливов, նշվ. աշխ., էջ 135-141:

³⁰⁵ Նույն տեղում:

կան ԱԳՆ-ը ռուսական կառավարությանը ներկայացրեց համաձայնագրի իր նախագիծը, որում առաջարկվում էր Իրանը բաժանել ոչ թե երկու, այլ երեք գոտիների³⁰⁶։ Չեզոք գոտու գաղափարն առաջին անգամ հայտնվեց 1906 թ. սեպտեմբերի վերջին՝ Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու մասին բրիտանական բանաձևի տեքստում, որտեղ ասվում է. «Եթե մենք (Մեծ Բրիտանիան-Ն.Ն.) անգլիական ազդեցության գոտի համարենք Բիրջան-Բանդար-Աբբաս եռանկյունին, ապա չենք կարող Ռուսաստանին՝ որպես իր ազդեցության գոտի հանձնել Իրանի մնացյալ տարածքը։ Պետք է լինի եւս մեկ ոլորտ, որը բաց կլինի բոլոր պետությունների առևտրային գործունեության համար»³⁰⁷։

Այլ կերպ ասած, չեզոք գոտու առկայությունը կկանխեր Ռուսաստանի անմիջական հարևանությունը բրիտանական ազդեցության շրջանում։ Բրիտանական համաձայնագրի նախագծում երրորդ՝ չեզոք գոտու ավելացումը փոխզիջումային տարբերակ էր, ինչը արևելյան խմբավորման և ռուսական ռազմական շրջանների հակազդեցությունը հարթելու նպատակ ուներ³⁰⁸։ Այսպիսով, նախագծով ռուսական կողմի համար տարանջատվում էին նրան սահմանակից Իրանի հյուսիսային նահանգները, իսկ Մեծ Բրիտանիայի համար՝ Աֆղանստանին և Բելուջիսթանին սահմանակից նահանգները։ Միաժամանակ կողմերը փոխադարձաբար պարտավորվելու էին միմյանց տալ գործունեության լիարժեք ազատություն սեփական ոլորտում և չորոնել քաղաքական և տնտեսական բնույթի մենաշնորհներ հակառակ կողմի ոլորտում։ Բրիտանական ազդեցության գոտին սկսվում էր աֆղանական սահմանից և անցնելու էր Գազիկ, Բիրջան, Քերման, Բանդար-Աբբաս գծով³⁰⁹։

1907 թ. փետրվարի 1-ին Իրանում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ Անգլիայի հետ բանակցությունները շարունակելու առն-

³⁰⁶ Бондаревский Г., Персидский Залив и англо-иранское соглашение 1907 г., Проблема проливов, նշվ. աշխ., էջ 119-121։

³⁰⁷ Նույն տեղում։

³⁰⁸ Նույն տեղում։

³⁰⁹ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 249։

չությամբ հրավիրվեց երկրորդ Հատուկ խորհրդակցությունը, որի ընթացքում համաձայնագրի անգլիական նախագծում տեղ գտած բրիտանական ազդեցության գոտու առաջարկի վերաբերյալ մասնակիցների կողմից առարկություններ չեղան³¹⁰: Ինչ վերաբերում է ռուսական ազդեցության գոտուն, ապա այն շեղվեց դեպի հարավ՝ Ղասրե-Շիրինից՝ Սպահան, ներառյալ Քերմանշահը, այնուհետև Յազդով դեպի Խաքք, ապա դեպի աֆղանական սահմանում գտնվող Քուսան վայրը³¹¹:

Ազդեցության գոտիների վերաբերյալ ռուսական տարբերակը անգլիական կողմը ընդունեց դրանում մի շարք փոփոխություններ մտցնելուց հետո միայն. ռասնավորապես պահանջելով, որ ռուսական ազդեցության գոտուց դուրս գա իրանաաֆղանական սահմանի հատվածը և այն վերջանա ավելի հարավ՝ Աֆղանստանի հյուսիսում գտնվող Զուլֆաղարում: Այնուհետև կողմերը պետք է պարտավորվեին իրենց ազդեցության գոտիներում թողնել նախկինում այդտեղ հիմնված ձեռնարկությունները /համապատասխանաբար անգլիական ազդեցության ոլորտում մնում էին ռուսականները և հակառակը/³¹²:

Կողմերը փոխադարձ պարտավորություններ էին ստանձնում չխոչընդոտելու չեզոք գոտում միմյանց՝ մենաշնորհներ ձեռք բերելու հարցում: Իր հերթին՝ ռուսական կառավարությունը չհամաձայնվեց մաքսային հարցի անգլիական ձևակերպման հետ: Խոսքը Հաշվարկային բանկի վճարումները երաշխավորող բրիտանական ազդեցու-

³¹⁰ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, л. 4142, л. 12-13, Красный архив”, К истории англи-русского соглашения 1907 г., 1935, т. 2-3 (69-70), с. 19.

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 24:

³¹² Օրինակ՝ Թեհրանից չէր հեռացվելու Շահնշահական բանկը, որի փոխարեն անգլիական կողմը պարտավորվում էր պահպանել Սիսթանի Հաշվավարկային բանկի մասնաճյուղը: Հարկ է հավելել, որ, Սիսթանի հետ կապված հետագա բանակցությունները այնուհետև հիմնականում ընթացան արդեն հեռագրային գծերի հետ կապված հարցերի շուրջ և անգլիական կողմի պնդմամբ, անգլիական գոտում առկա մենաշնորհի պահպանման սկզբունքը չտարածվեց Սիսթան-Մեշհեդ հեռագրային գծի վրա: Այն Մեծ Բրիտանիայի վերահսկողության տակ էր անցնելու համաձայնագրը ստորագրելուց հետո, որին իր համաձայնությունը Ռուսաստանը տվել էր օգոստոսի 24-ին: John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 277, Игнатьев А., նշվ. աշխ., էջ 183:

թյան գոտում գտնվող մաքսակետերի վրա հարկ եղած դեպքում բրիտանական վերահսկողություն սահմանելու մասին էր: Հայտնելով, որ դա միջամտություն է ռուսական և իրանական կառավարությունների հարաբերություններին՝ ռուսական կողմն առաջարկեց բավարարվել միայն պարտավորություններով, որ անհրաժեշտության դեպքում այս հարցում կողմերը կարող են նախապես համաձայնեցնել իրենց գործողությունները³¹³: Սրանք հիմնականում այն դրույթներն էին, որոնք տեղ գտան նաև վերջնական համաձայնագրի տեքստում:

Իրանի շուրջ բանակցային գործընթացը խթանելու նպատակով Լոնդոնն ընդլայնեց քննարկվող հարցերի շրջանակը՝ դրանցում ներառելով նաև Նեղուցների կարգավիճակի փոփոխման խնդիրը, որը թեև չամրագրվեց համաձայնագրում, սակայն էապես բեկեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ուղեգիծը: Դիվանագիտական կանխավճարի գնալով Նեղուցների հիմնախնդրում՝ Մեծ Բրիտանիան ակնկալում էր Ռուսաստանից համապատասխան զիջումներ ստանալ Իրանում, մասնավորապես հարավարևելյան և Պարսից ծոցի, իսկ հետագայում նաև չեզոք գոտում գտնվող նավթաշատ կենտրոնական շրջաններում³¹⁴:

Թեև 1907 թ. ամռանը ռուսական և բրիտանական արտաքին գերատեսչությունների կողմից իրանական հարցի հետ կապված համաձայնագրի վերջնական բովանդակությունը և հիմնական կետերը գրեթե ամբողջությամբ հաստատվել էին, սակայն Պարսից ծոց յուրաքանչյուր այլ պետություն թողնելու ուղղությամբ միջինարևելյան խմբավորման շարունակական ճնշումները՝ ստիպեցին Գրեյին որոշում կայացնել համաձայնագրի նախաբանում Պարսից ծոցի վերաբերյալ հատուկ բաժին ներառել, ըստ որի՝ ռուսական կողմը կընդուներ Մեծ Բրիտանիայի հատուկ շահերը և կպահպանվեր Ծոցի

³¹³ Остальцева А., նշվ. աշխ., էջ 216-218:

³¹⁴ Անգլո-ռուսական համաձայնագրի համատեքստում Նեղուցների բանակցային գործընթացի մասին մանրամասն տե՛ս Игнатъев А., նշվ. աշխ., էջ 184-190, Бондаревский Г., Персидский Залив и англо-иранское соглашение 1907 г., Проблема проливов, նշվ. աշխ., էջ 150-152, Beryl Williams, նշվ. աշխ., էջ 146-147:

ստատուս քվոն³¹⁵: Գրեյի առաջարկը գրեթե ամբողջությամբ փոխում էր համաձայնագրի բովանդակությունը: Այն հղի էր միջազգային բնույթի նոր բարդություններով ու հետևանքներով և առաջին հերթին ուղղակիորեն արծարծում էր Բաղդադի երկաթուղու կնճռոտ խնդիրը, ուստի ռուսական ԱԳՆ-ը կտրականապես մերժեց անգլիական կողմի պահանջը: 1907 թ. հունիսի 23-ին Ա.Ա. Նիկոլսոնի՝ Ա. Իզվոլսկուն հանձնած Պարսից ծոցում Մեծ Բրիտանիայի հատուկ շահերը ճանաչելու մասին հռչակագրին ի պատասխան՝ հաջորդեց հունիսի 27-ի ռուսական արտգործնախարարի պատասխան հռչակագիրը, որում հատուկ ընդգծվում էր, որ նման միջոցառումն անգլո-ռուսական պայմանագիրը խոցելի կդարձնի ինչպես Ռուսաստանի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, որ Պարսից ծոցի առափնյա շրջանների մի մասը պատկանում է ոչ թե Իրանին, այլ Օսմանյան կայսրությանը, որի վրա համաձայնագիրը չի տարածվում: Միաժամանակ ցարական կառավարությունը չվիճարկելով Մեծ Բրիտանիայի հատուկ շահերը Օոցում՝ պատրաստ էր խնդիրը հետազայում առանձին բանակցությունների առարկա դարձնել³¹⁶:

Հանդիպելով ռուսական կողմի անգիջում ընդդիմությանը, որն ի վերջո կարող էր հարվածի տակ դնել ամբողջ համաձայնագիրը, Լոնդոնը որոշում կայացրեց Պարսից ծոցի նկատմամբ իր հավակնությունների մասին հայտարարել 1903 թ. Լենսդաունի հռչակագրի նման օրինակով³¹⁷: Այդ հայտարարությունը հրապարակվեց անգլո-ռուսական համաձայնագրի հետ միասին: Փաստաթուղթը մասնավորապես հռչակում էր. «... համաձայնագրի բանակցային գործընթացում ռուսական կառավարությունը հստակորեն հայտարարել է, որ չի վիճարկում Մեծ Բրիտանիայի հատուկ շահերը և ստատուս քվոյի պահպանումը Պարսից Օոցում, ինչը պաշտոնապես ի գիտություն է առնված բրիտանական կառավարության կողմից, որն

³¹⁵ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 276-278, Beryl Williams, նշվ. աշխ., էջ 145-146:

³¹⁶ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 276-278, Beryl Williams, նշվ. աշխ., էջ 145-146:

³¹⁷ “Признание нами специальных интересов Англии в Персидском Заливе”, АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 4087, л. 43-48, B.D., vol. IV, N 448; N 455:

այսուհետև էլ շարունակելու է ուղղորդել իր ողջ ջանքերը Օոցում ստատուս-քվոյի և բրիտանական առևտրական շահերի պահպանման ուղղությամբ...»³¹⁸:

1907 թ. օգոստոսի 31-ին Ս. Պետերբուրգում Ա. Իզվոլսկին և Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր նախարար Ա. Նիկոլսոնը ստորագրեցին Միջին Արևելքում ազդեցության գոտիների բաժանման մասին անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, որով Իրանը բաժանվեց ազդեցության երեք ոլորտների՝ հյուսիսային՝ ռուսական, հարավային կամ հարավարևելյան՝ անգլիական և չեզոք գոտիների³¹⁹: Ճանաչվում էր յուրաքանչյուր կողմի հատուկ շահերն իրեն հարող կամ սահմանակից իրանական նահանգներում: Միաժամանակ կողմերը պարտավորվում էին չորունել երկաթուղային, բանկային, հեռագրային, տրանսպորտային, ճանապարհաշինական, ապահովագրական և այլ տեսակի մենաշնորհային իրավունքներ և չխոչընդոտել դրանց ձեռք բերմանը հակառակ կողմի ազդեցության գոտում³²⁰: Չեզոք գոտուն (մոտավորապես 500 հազ. քառ. կմ) վերաբերող III հոդվածով յուրաքանչյուրը պարտավորվում էր չխոչընդոտել /եթե չի համաձայնեցրել նախապես/ համապատասխան երկրի հպատակների համար մենաշնորհների ձեռքբերման գործին:

Հատկանշական է, որ Իրանին վերաբերող փաստաթղթի նախաբանում երկու կողմերը պարտավորվում էին հարգել այդ երկրի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը և վստահեց-

³¹⁸ Նույն տեղում:

³¹⁹ Treaty N° XXI, Convention between Great Britain and Russia regarding the zones of influence in Persia, Afghanistan and Tibet, dated 31st August, 1907, Arrangement concerning Persia, pp.120-121, Collection of Treaties, Engagements and Sanads: Relating to India and Neighbouring Countries, by C.U. Aitchison, Vol. XIII, Calcutta: Government of India, 1933, pp.119-124: Պայմագրի տեքստը տե՛ս աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 4. աղբյուրը՝ «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 4087, л. 28-48:

³²⁰ Մեծ Բրիտանիայի համար այդ սահմանափակումը լինելու էր Ղարե-Շիրին, Սպաֆահանով, Յեզդ, Խաքք դեպի իրանական սահմանում գտնվող Զուլֆադար (ռուս-աֆղանական սահմանագծում) գծից հյուսիս ընկած հատվածը, 790 հազար քառ. կմ. տարածքով (հողվ. I): Ռուսաստանը իր հերթին ճանաչում էր Աֆղանական սահմանից Գազինով, Բիրդժան, Քերման, Բանդար-Աբբաս գծից հարավ ընկած 355 հազար քառ. կմ. տարածք ունեցող անգլիական ազդեցության գոտին (հողվ. II):

նում, որ Իրանում բոլոր երկրներն ունեին տնտեսական հավասար հնարավորություններ, ինչը բացահայտորեն հակասում էր ազդեցության գոտիների բաժանման սկզբունքին:

Համաձայնագրի IV և V հոդվածներով երաշխավորվում էին Իրանի Հաշվավարկային և Շահնշահական բանկերից վերցրած իրանական կառավարության փոխառությունների վարձավճարների մաքսային եկամուտները: Իրանական կառավարության կողմից դրանց վճարման հարցում խնդիր հարուցելու պարագայում՝ երկու երկրները նախապես մտքերի փոխանակման հիման վրա՝ համապատասխանաբար կարող էին վերահսկողություն սահմանել հակառակ կողմի ազդեցության գոտում գտնվող սեփական եկամուտները երաշխավորող աղբյուրների վրա:

Մեյստեմբերին Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան փոխանակեցին համաձայնագիրը վավերացնող փաստաթղթերը և հրապարակեցին դրանք: Համաձայնագիրը տևական ժամանակ քննադատությունների արժանացավ ռուսական և բրիտանական հասարակական և քաղաքական որոշ շրջաններում³²¹:

Ինչ վերաբերում է Իրանին, ապա երբ համաձայնագրի պատճենը հանձնվեց Իրանի արտգործնախարարին, մեջլիսի և հասարակական կարծիքի սուր դժգոհության ազդեցության տակ՝ կառավարությունը հրաժարվեց ճանաչել համաձայնագիրը: Դեռևս 1905 թ.

³²¹ Մեր ուսումնասիրությունը սահմանափակվում է միայն Իրանի ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին հարցի քննությամբ: Վերոնշյալ պայմանագրի կնքման հետ կապված անգլո-ռուսական բանակցությունների փուլերի, ընթացքի և դրա վերաբերյալ անգլիական ու ռուսական իշխող շրջաններում, մամուլում և հասարակական-քաղաքական շրջաններում տեղ գտած քննարկումները համակողմանի ուսումնասիրվել են խորհրդային և արևմտյան մի շարք հեղինակների կողմից, ինչը թույլ է տալիս կենտրոնանալ համաձայնագրի իրանական գործոնի վրա և այդ համատեքստում անդրադառնալ Իրանում Ռուսաստանի հետագա քաղաքականության վրա ունեցած հետևանքների քննությանը: Մանրամասն տե՛ս The Cambridge History of British Empire, vol.III, London, Cambridge, 1959, pp. 251-550, Churchill R., The Anglo-Russian Convention of 1907, Iowa, 1939, Hurewitz J.C. The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record, vol. I, European Expansion, 1535-1914, New Haven & L., 1975

ռուս-իրանական անհաջող բանակցություններից հետո իրանական կառավարությունում անգլո-ռուսական հնարավոր մերձեցման վերաբերյալ լուրջ կասկածներ էին ի հայտ եկել, սակայն այդ պահից ի վեր և մինչև դժբա կնքումը շահական կառավարությունը գրեթե ամբողջությամբ անտեղյակ մնաց Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև ընթացող բանակցությունների արդյունքներից: Իրանական կողմի յուրաքանչյուր պաշտոնական հարցադրմանն անմիջապես հետևում էին երկու երկրների դիվանագետների բացատրությունները, որ նմանատիպ համաձայնության պարագայում անպայման կպահպանվի Իրանի ամբողջականությունը և անկախությունը:

Փաստենք, որ Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան համաձայնագիրը տարբեր կերպ էին մեկնաբանում: Եթե Մեծ Բրիտանիայի համար այն հիմնականում հակազերմանական ուղղվածություն ուներ և սահմանափակելու էր ռուսական ընդլայնումը դեպի Պարսից ծոց, ապա Պետերբուրգում սկզբնական շրջանում համաձայնագիրը դիտվում էր մյուս տերությունների՝ Ճապոնիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի հետ առանձին համաձայնագրերի ենթատեքստում: Ռուսաստանն արմատապես փոխելով իր քաղաքականությունը Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ՝ բնավ չէր ցանկանում վերջինիս հետ հաստատել սերտ ռազմաքաղաքական դաշինք: Ռուսական իշխանությունները համաձայնագրին հակազերմանական նշանակություն սկսեցին տալ ավելի ուշ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին: Դրան նպաստեց անգլո-ֆրանսիական բանկերից խորացող կախվածությունը, երկրի ռազմական ուժերի արդիականացման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև բալկանյան խնդրում ռուսավստրիական, ռուս-գերմանական հակասությունների սրումը:

1907թ. օգոստոսի 31-ին կնքված Իրանը, Տիբեթը և Աֆղանստանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու մասին անգլո-ռուսական համաձայնագիրը սահմանագիծ դարձավ XX դարասկզբի միջազգային հարաբերություններում: Ինչպես հայտնի է, այն Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ ընդլայնեց անգլո-ֆրանսիական միութ-

յունը (Անտանտը), որի արդյունքում կազմվեց հայտնի Եռյակ համաձայնությունը:

Համաձայնագիրը թեև մեղմացրեց իրանական հարցում այդ երկրների միջև ձևավորված հարուրամյա հակամարտությունը և հնարավորություն ընձեռեց որոշակիորեն սահմանափակել Գերմանիայի աճող ներգրավվածությունն Իրանում, սակայն Իրանի ներքաղաքական անկայունության պայմաններում այն այլ բնույթի նախադրյալներ ձևավորեց՝ մրցակցությունը շարունակելու համար: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ անգլո-ռուսական համաձայնագիրը կարևոր էր ոչ այնքան ազդեցության ուղորտների առումով (համաձայնագրի հողվածները հիմնականում արտացոլում էին Իրանում ձեռք բերված այդ տերությունների ուժային իրական հարաբերակցությունը), որքան Իրանի ներքաղաքական միջավայրի և մասնավորապես կենտրոնական կառավարության վրա ռուսական ազդեցության թուլացման գործոնով: Բանակցային գործընթացում թեև նախատեսվում էր, որ Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև համագործակցության եզրեր կմշակվեն ծավալվող իրանական հեղափոխության կանխարգելման գործում, սակայն Իրանի ներքին խնդիրներին չմիջամտելու համաձայնագրի առանցքային դրույթով Մեծ Բրիտանիան հնարավորություն ստացավ հեղափոխական զարգացումները շեղել իր հետաքրքրությունների ուղեծիր՝ սահմանափակելով շահական արքունիքում Ռուսաստանի ազդեցությունը:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄԻՋԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905-1911 ԹԹ. ԻՐԱՆԻ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆԸ

1. Սահմանադրական շարժման ծավալումը. ռուսական գործոնն
Իրանի ներքաղաքական զարգացումներում

Սահմանադրական շարժումն Իրանում XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին երկրում տասնամյակներ շարունակ ձևավորված քաղաքական ճգնաժամի, տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական համակարգային խնդիրների արդյունք էր³²²: Ղաջարական կառավարության դեմ ընդվզող հասարակական պայքարի ձևավորմանն առաջին հերթին նպաստում էին Իրանում և արտերկրում բնակվող մտավորականության գործունեությունը, արտասահմանում կրթություն ստացած իրանցիների ստվար զանգվածը և ազգայնական ոգով հրատարակվող թերթերն ու ամսագրերը³²³:

1905 թ. ռուսական հեղափոխության ալիքն Իրան հասավ Այսրկովկաս արտագնա աշխատանքների մեկնած իրանցիների, Ռուսաստանի համալսարաններում կրթվող ուսանողների, Իրանի հետ գործարար կապեր ունեցող մարդկանց, ինչպես նաև Իրան փոխադրվող քարոզչական գրականության, բազմաթիվ կովկասցի հեղափոխականների միջոցով, որոնք փախել էին ռուսական իշխանությունների հետապնդումներից³²⁴: Այսրկովկասը համակաժ

³²² Մահբաբասն տե՛ս Cottam W., Nationalism in Iran, University of Iran, L., pp. 11-17; Keddie N., Religion and rebellion in Iran: the tobacco protest of 1891-1892, L., 1966; Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, pp. 66-67, Lambton A., Qajar Persia, նշվ. աշխ., էջ 223-276, Bonakdarian Mansour, Britain and Iranian Constitutional Revolution 1906-1911; Foreign Policy, Imperialism and Dissent, N. York, 2006, p. 13-17: احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، یا پیشگفتاری از رحیم رضازاده ملیگ، چاپ سوم، تهران، ص. ۷۹-۶۸

³²³ Browne E., The Press and Poetry of Modern Persia, Cambridge University Press, 1914, p. 27-166.

³²⁴ John Foran, Social Trasformation in Iran from 1500 to the Revolution, San Francisco-Oxford, 1984, p. 127.

սոցիալիստական գաղափարախոսությունը XX դարասկզբին սկսեց թափանցել Իրան: Հեղափոխության տարիներին Իրանը, հատկապես Ատրպատականը, վերածվեցին այդ գաղափարախոսությամբ տոգորված վերագգային, այդ թվում՝ հայկական, հեղափոխական տարբեր ուժերի համագործակցության ճակատի, որի առաջնային նպատակներից էր Իրանում ռուսական տիրապետության դեմ պայքարը:

XX դարի առաջին տասնամյակում Բաքվի նավթաշխարհի բանվորների 50%-ն իրանցիներ էին: Այսրկովկասում գոյություն ունեին սոցիալ-դեմոկրատական ուղղվածության իրանական մի շարք հեղափոխական կազմակերպություններ, որոնց անդամակցում էին բազմաթիվ իրանցի աշխատավորներ և մտավորականներ: Բաքվում էր հիմնադրվել իրանական ազդեցիկ՝ «Շքեմայուն-ե ամյուն» սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Իրանում սկսեցին ձևավորել քաղաքական ձախ կողմնորոշմամբ հոսանքներ:

Թուրքիայում և Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական խմորումները չափազանց մեծ ազդեցություն ունեցան Ատրպատականում հրատարակվող մամուլի, հասարակության քաղաքականացման վրա: Սահմանակից Կովկասի և Թուրքիայի հետ լեզվամշակութային ընդհանրությունները Թավրիզը վերածեցին սահմանադրական շարժումը սնող քաղաքական ազդեցիկ կենտրոնի: Երկրի հյուսիսում և մայրաքաղաքում սկսեցին ընդհատակից դուրս գալ քաղաքական գաղտնի կազմակերպությունները և ձևավորվել հեղափոխական կոմիտեներ՝ «էնջումեններ»³²⁵:

Իրանում սկիզբ առած գործընթացներում առանցքային դարձավ բարձրաստիճան շիա հոգևորականության շարժմանը սատարելու իրողությունը: XIX դ. վերջին հոգևորականության բարձր և միջին դասերը հիմնականում սկսեցին համալրել առևտրաարդյունաբերական շերտի ներկայացուցիչները: Ճիշտ է, Սահմանադրական հեղափոխությունը գաղափարական առումով մեծապես պատ-

³²⁵ St' u Lambton A., Qajar Persia, p. 301-319; Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, p. 74-80:

րաստվել էր լիբերալ-բուրժուազիայի և մտավորականության կողմից, սակայն նրա սկզբնական փուլում այն ղեկավարեց շիա հոգևորականությունը՝ «իսլամի և շարիաթի վերածնունդ» կարգախոսի ներքո: Շիական հոգևոր վերնախավի զգալի մասը ազգակցական-ամուսնական կեպերով կապված էր ավատական, խոշոր առևտրային բուրժուազիայի ներկայացուցիչների հետ: Շահից և պետությունից անկախ՝ եկամտային աղբյուրների տիրապետող ուլեմները նախանձախնդրորեն պահպանում էին իրենց տնտեսական և իրավական անկախությունը³²⁶: Դրան նպաստում էր նաև «աթաբաթ»-ը կամ Իրանի սահմաններից դուրս գտնվող շիական սրբազան գլխավոր կենտրոնները (Նեջեֆ, Քերբալա, Քազիմեյն և Սամարրա (Իրաք)), որտեղի այաթոլլանների հրահանգները պարտադիր էին ինչպես Իրանի հոգևոր հեղինակությունների, այնպես էլ ողջ շիական համայնքի համար³²⁷:

Այսուհանդերձ, իրանական առաջին հեղափոխությունը աշխարհիկ բնույթ էր կրում, քանի որ նրա հիմքում ընկավ երկրի կառավարման արևմտյան օրինակին անցնելու սկզբունքը: Շարժումն աննախադեպ էր նաև այն առումով, որ առաջին անգամ բախվում էին իսլամական ավանդական հոգևոր արժեքներն ու արևմտյան առաջադեմ միտքը: Ու չնայած մտավորականության, բուրժուազիայի, լիբերալ հողատերերի, ուլեմների աշխարհայացքի և պետական կառավարման ձևերի ընկալումների տարբերությանը, նրանք իրենց բողոքն ուղղեցին միևնույն թիրախին՝ դաջարական իշխանության դեմ, որն իր արտահայտությունը գտավ՝ ազատական կարգեր, սահմանադրության հաստատման և ներկայացուցչական մարմին հիմնելու շարժման կարգախոսներում:

1905-1908 թթ. ընթացքում ցարական կառավարության իրականացրած բռնությունների հետևանքով մեծացավ նաև Կովկասից

³²⁶ Keddie R. Nikki, նշվ. աշխ., էջ 209-210:

³²⁷ Дорошенко Е., Шинтское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., М., 1998, с. 34-38.

ռուսական հեղափոխական տարրերի հոսքն Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններ, որտեղ հեղափոխական գործունեությունը շարունակելու պայմանները շատ ավելի դյուրին էին: Ցարական իշխանությունների վերահսկողությունից դուրս եկած կովկասյան հեղափոխական ռազմաքաղաքական ուժերի մասնակցությունն իրանական շարժմանը ու զինված երկարատև պայքարում նրանց ներգրավվածությունը վերածվեց լուրջ գործոնի, որը ցարական կառավարությունը սկսեց դիտարկել, որպես իր երկրի հեղափոխության շարունակություն, և այն պատճառներից մեկն էր, որն ի վերջո հանգեցրեց Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության ճնշման հարցում Ռուսաստանի սկզբում քաղաքական, այնուհետև՝ ռազմական միջամտությանը:

Իրանում սահմանադրական շարժման սկիզբ է համարվում 1905 թ. դեկտեմբերը: Երկրում խորը տնտեսական ճգնաժամից անմիջապես հետո պայթեցին մի շարք հասարակական բողոքներ մեկը մյուսից ավելի հուժկու: Մինչև 1906 թ. գարնանը հեղափոխական շարունակման մեծ թափ հավաքեց³²⁸:

Հուլիսին բարձրաստիճան հոգևորականությունը՝ որպես բողոքի ակցիա, լքեց Թեհրանը՝ հաստատվելով սրբազան Ղում քաղաքում, որին հետևեց սահմանադրականների հուլիսյան հայտնի բեստը³²⁹՝ Թեհրանի բրիտանական դեսպանատան այգում³³⁰:

Հուլիսի 29-ին ահաբեկված շահը գնաց որոշ զիջումների, անգամ վարչապետի պաշտոնում նշանակեց լիբերալ Մոշիր Էդ-Ղուլուէին³³¹: Սակայն բրիտանական այգում հավաքված ժողովուրդը

328. دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۸۵۵-۸۵۶.

Abrahamian Er., A History of Modern Iran, նշվ. աշխ., էջ 42; Niikkie Keddie, Iran, Religion, Politics & Society, նշվ. աշխ., էջ 72-73:

329. Բեստը (բաստ) բողոքի ձև է: Բեստ նստում էին սրբավայրերում, օտարերկրյա դեսպանություններում, հյուպատոսություններում՝ ի պատասխան իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնությունների և հալածանքների: Թույլ չէր տրվում բեստ նստածին բռնի կերպով դուրս հանել ապաստանից կամ ձեռքակալել:

330. احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیجان، ص. ۱۲۶-۱۶۶.

Browne Edward G., ناظم الاسلام كرماتی، تاریخ بیداری ایرانیان، بخش اول چاپ پنجم، تهران، ص. ۵۹۰. The Persian Revolution of 1905-1911, L., 1910, p. 118-119:

عبدالحسین زرین گوب، روزگار، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۸۵۷.

առաջ քաշեց Սահմանադրության և ներկայացուցչական մարմնի՝ Մեջլիս հիմնելու մասին նոր պահանջը³³²։ Սահմանադրական կարգերը պաշտպանելու նպատակով սկզբում Կոնկասում, այնուհետև Ատրպատականում կազմակերպվեցին մոջահեդների (մարտիկներ սրբազան գործի համար) և ֆիդայիների հեղափոխական կամավորական զադունի միություններ և զինված ջոկատներ³³³։ Մոջահեդները և ֆիդայիներն ազգային-հեղափոխական, ռազմական այն ուժն էին, որի վրա հենվում էին էնջումենները և գործող հեղափոխական կազմակերպությունները։

Հեղափոխական զարգացումներն իրենց արտահայտությունը գտան իրանական Սահմանադրության հաստատման մեջ, որի արդյունքում Իրանը բացարձակ միապետությունից վերածվեց սահմանափակ միապետության։

1906 թ. օգոստոսի 5-ին մահամերձ Մոզաֆֆար էդ-Դին շահը հասարակական ճնշման ներքո հրապարակեց Իրանում սահմանադրական կարգեր և ազգային ժողով (մեջլիս) հիմնելու մասին հրովարտակ³³⁴։ 1906 թ. հոկտեմբերի 7-ին իր գործունեությունը սկսած Առաջին մեջլիսի ջանքերը հիմնականում ուղղված էին բանակի վերակառուցման, բյուջեի կայունացման և շահի իշխանությունը սահմանափակելու վերաբերյալ օրենսդրության մշակմանը։ Առանց մեջլիսի համաձայնության կառավարությունն իրավասու չէր որևէ օտարերկրյա կազմակերպության մենաշնորհներ տրամադրել, արտաքին պետական փոխառություններ վերցնել³³⁵, ինչն օրենսդրոնն ամրագրվեց դեկտեմբերի 30-ին՝ մահամերձ շահի հաստատած

³³² احمد كسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۱۷۱-۱۷۶

³³³ Afary J., Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolution Social Movements in Iran, Social movements, Protest and contention, vol. 2, ed. J. Foran, Minneapolis, 1994, p. 29, احمد كسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۱۸۰-۱۴۲

³³⁴ ۶۰۸-۶۰۱، نظام الاسلام كرماني، تاریخ بیداری ایرانیان، ص. ۶۰۱-۶۰۸, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of feminism, New York, 1996, p. 64-73; The Royal Proclamation of August 5, 1906, Constitution, Electoral Laws, of the State in the Near and Middle East, Helen Miller Davis, Durham, 1947, p. 67-68.

³³⁵ The Fundamental Law of December 30, 1906, Art. 23; 24; 25, A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Ed. Brown, L., 1909, p.80.

Մահմանադրության առաջին մասի «Հիմնական օրենք»-ի հոդվածներում³³⁶:

Մրանից ելնելով՝ 1906 թ. նոյեմբերին Ազգային բանկ հիմնելու նախագծով հանդես եկող մեջլիսի ընդդիմադիր թնի կողմից մերժվեց նաև իրանական կառավարությանն առաջարկված 10 մլն արժողությամբ անգլո-ռուսական համատեղ փոխառությունը³³⁷:

1907 թ. հունվարի 8-ին Մոզաֆֆար էդ-Ղին շահի մահվանից հետո նոր շահ հռչակվեց նրա որդին Ատրպատականի կառավարիչ Մոհամմադ Ալին, ում իշխանության գալուց հետո Իրանի զարգացումը խաղաղ չընթացավ: Հակահեղափոխական դիրքորոշման արդյունքում նրա և սահմանադրականների միջև երկար և անզիջում պայքար ծավալվեց: Շահի առաջին քայլը՝ 1907թ. մայիսին Եվրոպա արտաքսված Ամին օս-Մալթանեին վարչապետի պաշտոնում վերականգնելն էր³³⁸:

Հասարակական բողոքի դրսևորումները նոր թափ հավաքեցին, որոնք միտված էին մեջլիսի դիրքերն ամրապնդելուն: Երբ մեջլիսի պատգամավորների շարքերը համալրեցին Ատրպատականի ծայրահեղական ներկայացուցիչները, մշակվեց «Հիմնական օրենքի» «Հավելումների» նախագիծը: Սպառնալիքի տակ շահից և կառավարությունից պահանջվեց ընդունել Մահմանադրության «Հավելումները» և վերջնականապես պահպանել սահմանադրական միա-

³³⁶ The Fundamental Laws of December 30, 1906, Constitution, Electoral Laws, of the State in the Near and Middle East, նշվ. աշխ., էջ 69-78.

³³⁷ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 231.

³³⁸ Դերևս 1903 թ. վարչապետը հասարակության պահանջով հեռացվել էր պաշտոնից: Վերջինս ուժեղ ավտորիտար կառավարության կողմնակից էր և հայտնի էր իր պահպանողական հայացքներով: Ժողովրդի շրջանում պետական այս այրը անձնավորում էր Նասր էդ-Ղին և Մոզաֆֆար էդ-Ղին շահերի օրոք օտարեկրպակների տրամադրված մենաշնորհներն ու ամենակարևորը՝ ռուսական 1900, 1902 թթ. փոխառությունները: Պաշտոնում վերականգնվելով՝ նա, առանց Մեջլիսի թույլտվության, կրկին սկսեց ջանքեր գործադրել Ռուսաստանից և մեծ Բրիտանիայից նոր փոխառություն ստանալու և սահմանադրական շարժման կենտրոնները Ատրպատականում արմատախիլ անելու ուղղությամբ: ۸۵۷-۸۵۵ ص. اغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۲۸۹-۲۴۴.

Реза Годс, М., нэж. Азш., 15 54-55:

պետության կառավարման ձևը: Որոշվեց նախարարներին հաշվետու դարձնել մեջլիսի և ոչ թե շահի առաջ, արգելել օտարազգիների նախարարական պաշտոններ զբաղեցնելը, ընդունել նահանգային էնջումենների իրավունքները³³⁹:

Առաջին մեջլիսը, որը երկրի կառավարման հարցերում լայն լիազորություններ ձեռք բերեց, իր գործունեության սկզբնավորման պահից ներ խիստ հակառուսական դիրքորոշում զրավեց: Բողոքներն ուղղված էին հատկապես Իրանում Կազակական բրիգադի, շահի ուսուցիչ և խորհրդատու Շապշալի և մաքսային ոլորտի ղեկավար Ջ. Նաուսի գործունեության դեմ³⁴⁰: Մեջլիսի կողմից առաջարկվող յուրաքանչյուր բարեփոխման օրինագիծ առաջ էր բերում Մոհամմադ Ալիի հակազդեցությունը³⁴¹: Ռուսամետ շահի և սահմանադրականների հակամարտությունն ավելի կատաղի բնույթ ձեռք բերեց, երբ հայտնի դարձավ Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ անգլո-ռուսական համաձայնագրի կնքման մասին: Համաձայնագրի կնքման օրը Թավրիզի ահաբեկչական ազգայնական կոմիտեի անդամ մոջահեդ Աբբաս-ադայի կողմից սպանվեց վարչապետ Ամին օս-Սալթանեն³⁴²:

Տևական ժամանակ թե՛ ռուս, թե՛ բրիտանացի ներկայացուցիչներն Իրանում ծագած յուրաքանչյուր հասարակական բողոքի ակցիա միմյանց դեմ էի ուղղում: Այս անգամ էլ փորձելով սահմանափակել ռուսական ազդեցությունը դաջարական արքունիքում՝ բրիտանական առաքելության ներկայացուցիչները շարժման հենց սկզբում բացահայտորեն աջակցում էին սահմանադրական շարժման առաջնորդներին³⁴³: Անգլո-ռուսական պայմանագրի շուրջ բանակցություններ սկսելով՝ թեև Է. Գրեյն Իրանում անգլիական դիվանագիտական անձնակազմին հանձնարարել էր խուսափել երկրի ներքա-

³³⁹ Նույն տեղում:

³⁴⁰ Նույն տեղում:

³⁴¹ Firuz Kazemzadeh, եզվ. աշխ., էջ 497:

³⁴² احمد كسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۲۸۱.

³⁴³ Նույն տեղում, էջ 138-167:

ղաքական գործընթացներին մասնակցելուց, այսուհանդերձ հեղափոխական ճգնաժամի խորացման պայմաններում, բրիտանացիները չկարողացան անհաղորդ մնալ իրադարձություններին: Հաշվի առնելով նաև այն, որ անգլո-ռուսական համաձայնագիրը դեռևս բանակցային փուլում էր՝ Գրեյը մինչև համաձայնագրի կնքումը, ժամանակավորապես պահպանեց իրանական ընդդիմության հետ հաղորդակցվելու հնարավորությունը³⁴⁴: Այդ է պատճառը, որ 1906 թ. ամռանը, երբ իրանական ազգայնականները ապաստարան խնդրեցին բրիտանական դեսպանության այգում, առաքելության գործերի հավատարմատար Գրանտ Դաֆֆը չմերժեց նրանց: Սակայն երբ ստորագրվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, Թեհրանի բրիտանական առաքելությունը աշխատում էր բացահայտորեն չաջակցել սահմանադրականներին³⁴⁵:

Դեռևս 1906 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրի բանակցային փուլում Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն Իրանում ծավալվող սահմանադրական շարժման հարցում մշակեցին համատեղ գործողությունների ծրագիր, որով պետք է առաջնորդվեին Թեհրանում նրանց առաքելությունների ղեկավարները: Որոշվեց.

1. չմիջամտել Իրանի ներքին խնդիրներին և չսատարել հակամարտող կողմերից ոչ մեկին,

2. միասնաբար հանդես գալ Իրանում ստատուս-քվոյի պահպանման հայեցակարգային դիրքերից,

3. իշխանափոխության պարագայում՝ շահին ընդունել առաքելություններից որևիցե մեկում և հանձնել նրան գործող կառավարությանը, եթե կտրամադրվեն բավականաչափ երաշխիքներ, որ նրա կյանքին վտանգ չի սպառնում³⁴⁶:

³⁴⁴ British influence in Persia, 1900-1921, Great Britain, Encyclopedia Iranica, iv, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-iv>

³⁴⁵ Рева Голд, *Изд.* 56, Bonakdarian Mansour, *Изд.* 50, 77-78, Lenczowski J., *The Middle East in World Affairs, Fourth Edition*, Ithaca and London, 1980, p. 50:

³⁴⁶ Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск I, С. Петербург, Военная типография, 1911, (այսուհետև՝ Сборник дип. док.), с. 55.

Երկու տերությունները համաձայնություն էին ձեռք բերել նաև Մոհամմադ Ալի շահի ավագ որդուն՝ սուլթան Ահմադ Միրզային, ճանաչել որպես վալիահեյ (թագաժառանգ)³⁴⁷:

Այն օրերին, երբ իրանական հասարակությունը շարունակում էր ցնցվել, Թեհրանում ռուսական և բրիտանական առաքելությունների ղեկավարների դիրքորոշումներում շարունակվում էր նկատվել ավանդաբար ձևավորված երկվությունը:

Թեև անգլո-ռուսական համաձայնագիրը դիտվում էր որպես իրանական խնդրի կարգավորման առավել արդյունավետ տարբերակ և ենթադրում էր Իրանում նրանց խաղաղ համակեցությունը՝ փոխադարձ զիջումների քաղաքականության կիրառելիությամբ, սակայն թե՛ Մեծ Բրիտանիան, թե՛ Ռուսաստանն աշխատում էին պահպանել իրենց դիրքերն Իրանում՝ հետագայում բարենպաստ իրավիճակի պայմաններում դրանք ի հաշիվ հակառակ կողմի ուժեղացնելու նպատակով:

2. Մահմանադրական շարժմանը ռուսական ռազմական միջամտության նախադրյալները

1907 թ. հոկտեմբերի 7-ին նորընձա շահը Մեջլիսի և էնջումենների ճնշման տակ ստիպված էր հաստատել Մահմանադրության Հիմնական օրենքի «Հավելումների»³⁴⁸: Հիմնական օրենքի «Հավելումների» հոդվածներով, նահանգային էնջումենները, բացի տեղական ընտրական մարմնի գործառույթներից, ձեռք բերեցին ավելի լայն խորհրդատվական, վարչական, ինքնակառավարման մարմնի արտոնություններ և իրավունքներ, որոնք հզորացնելով իրենց քաղաքական իշխանության հիմքերը, շարժման ծավալմանը զուգընթաց, ձեռք բերեցին հարաճուն հեղինակություն՝ դառնալով շահական վարչակարգի ամենակոշտ ընդդիմախոսը³⁴⁹:

³⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 8:

³⁴⁸ The Supplementary Fundamental Laws of October 7, 1907, Art. A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Ed. Brown, L., 1909, p. 87-101.

³⁴⁹ The Supplementary Fundamental Laws, Art. 90; 91; 92; 93, p. 99.

1907 թ. դեկտեմբերին Մոհամմադ Ալին փորձեց պետական հեղաշրջում իրականացնել, որին միջամտեցին հեղափոխական էնջումենները³⁵⁰:

Պետերբուրգ ուղարկված իր հաղորդագրություններում ռուսական դեսպանորդ Ն. Գարտվիգը հորդորում էր քննարկման դնել Ռուսաստանի կողմից շարժման նկատմամբ ռազմական միջամտություն կիրառելու հարցը³⁵¹: Սակայն նոյեմբերի 30-ին հրավիրված Հատուկ խորհրդակցությանը Ա. Իզվոլսկին, Վ. Կոկովցովը և Պ. Ստոլիպինը դեմ եղան Ռուսաստանի միակողմանի ռազմական միջամտությանը՝ առաջարկելով «հարցը քննել Մեծ Բրիտանիայի հետ համաձայնության շրջանակներում»: Այդ դիրքորոշմանը հակառակ՝ պաշտպանության նախարարը և ռուսական սպայակոյտի պետը ռազմական միջամտությունը հիմնավորում էին նրանով, որ Ռուսաստանն Իրանում «պետք է հանդես գա քաղաքական և տնտեսական իր շահերի պաշտպանի դիրքերից և անհրաժեշտության դեպքում հաշվի առնի իրանական սահմանը ռուսական ռազմական ուժերի կողմից հատելու հնարավորությունը», քանի որ շարժումը հիմնականում ծավալվում էր Իրանի հյուսիսային շրջաններում, որտեղ կենտրոնացած էին ռուսական շահերը: Այն նաև սպառնում էր վերահսկողությունից դուրս բերել հեղափոխական տրամադրությունների տակ ցնցվող Այսրկովկասը³⁵²:

Երկար քննարկումներից հետո, սակայն, որոշում կայացվեց առայժմ զերծ մնալ բաց ռազմական գործողություններից՝ սահմանափակվելով Իրանում ռուսական հյուպատոսությունների և մաքսակետերի պաշտպանությունն ուժեղացնելով: Որոշվեց ռուս-իրանական սահմանին ռազմական միավորներ չկենտրոնացնելով՝ Կովկասում մարտական կարգավիճակում պահել մի քանի հարյուր կազակների³⁵³:

³⁵⁰ Сборник дип. док, вып. 1, с. 43-44, 57-58.

³⁵¹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 2293, л. 89-90.

³⁵² АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 2293, л. 84-85.

³⁵³ Նույն տեղում:

Մեծ Բրիտանիան դեմ էր ռուսական ռազմական միջամտությանը: Վերջինս մտավախություն ուներ, որ ի վերջո այն կրկին կարող է բերել շահական արքունիքում ռուսական դիրքերի ուժեղացմանը, այդ իսկ պատճառով փորձում էր ամեն կերպ զսպել ռուսական իշխող շրջաններում պարբերաբար առաջացող իրանական հեղափոխությունը ռազմական միջամտությամբ ճնշելու գաղափարները³⁵⁴: Բրիտանական կառավարությունը հարցի լուծումը տեսնում էր ավելի ճկուն միջոցների՝ իրանական քաղաքական դաշտում բրիտանամետ «չափավորների» խմբակցությանն աջակցություն ցուցաբերելու մեջ:

Երբ սահմանադրորեն սահմանափակվեց շահի իշխանությունը, հաստատվեց մասնավոր սեփականության, կյանքի, գույքի անձեռնմխելիության իրավունքը, հոգևորականության և օտարերկրյա կապիտալի հետ կապված խոշոր բուրժուազիայի, հողատերերի խմբակցությունները երկփեղկվեցին, և նրանց զգալի մասը հարեց մեջլիսի լիբերալ «չափավորների» խմբակցությանը: Վերջիններս սկսեցին խոչընդոտել շարժման ժողովրդավարական հունով ծավալվելուն և դաշինք կնքեցին արքունական հետադիմության հետ, որն էլ իր հերթին ուղղվեց ծայրահեղ ազգայնականների (ձախերի) դեմ, որոնց կողմից իրավական, կրթական ոլորտներում աշխարհիկ բարենորոգումներ անցկացնելու փորձերը առաջ բերեցին հոգևորականության դժգոհությունը: Վերջիններս մեղադրեցին ձախերին իսլամի չափորոշիչներից շեղվելու մեջ³⁵⁵:

Հակակառավարական շարժումներից շատ չանցած, շահը ստիպված եղավ նահանջել, որից հետո ժողովրդավարական ուժերը, հատկապես Թավրիզի էնջումները, նրանից «պահանջեցին հեռանալ երկրի կառավարման գործերից»³⁵⁶: Նրանք զգալի ճնշումներ էին գործադրում նաև մեջլիսի «չափավորների» ճամբարի վրա: Չնայած ձախերի

³⁵⁴ Зиновьев И., նշվ. աշխ., էջ 48-50:

³⁵⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Niikkie Keddie, Iran, Religion, Politics & Society, նշվ. աշխ., էջ 60-79, Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 92-94; Bayat Mongol, Mysticisrm and Dissent: Socioreligious Thought in Qajar Iran, N. York, 1982, p. 161-162.

³⁵⁶ ٣١٩-٣١٤.ص. تاريخ مشروطه ايران، احمد كسروي، Сборник дип. док. вып. I, с. 52.

հակազդեցությանը՝ 1907 թ. դեկտեմբերի 9-ին մեջլիսի նիստի ժամանակ, հայտարարվեց շահի և մեջլիսի փոխհամաձայնության մասին, որն ամրապնդվեց Ղուրանի վրա երկու կողմերի երդումով³⁵⁷:

Ձախ ազգայնական առաջնորդները շահի և չափավորների միջև գործարքը համարելով արտաքին ուժերի և մեջլիսի պահպանողական խմբակցության դավադրության արդյունք՝ շարունակեցին իրենց պայքարը: Ձախերի ընդդիմադիր ճակատը սկսեց համալրվել մոջահիդների, ֆիդայիների նորանոր ուժերով: Այս հողի վրա նահանգներում և մայրաքաղաքում ժողովրդական հուզումները նոր թափ սկսեցին հավաքել³⁵⁸:

Համատարած ամենաթողության պայմաններում ակտիվացան քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի ավազակային հարձակումները: Իզվոլսկին հանձնարարեց Գարսովիզին իրանական կառավարության ուշադրությունը կենտրոնացնել Ատրպատականում տեղի ունեցող «անկարգությունների» վրա³⁵⁹:

Թեև այս փուլում բրիտանական ճնշումների արդյունքում իրանական ճգնաժամին ռուսական ռազմական միջամտությունը կանխվեց, սակայն այն չբացառեց ռուս-իրանական սահմանում տեղային բնույթի պատժամիջոցները: Դրան նպաստում էին Իրանում ռուսական հյուպատոսների հաղորդագրությունները, որոնք պարբերաբար հորդորում էին կառավարությանը զորք ուղարկել ռուսահպատակների և ռուսական հաստատությունների անվտանգությունն ապահովելու համար: Արդեն 1908 թ. կեսերից ռուսական կառավարությունը փոքրաթիվ պատժիչ ջոկատներ սկսեց ուղարկել Իրան: Ամրացվում էր ռուսական հյուպատոսությունների և այլ հաստատությունների պաշտպանությունը³⁶⁰:

1908 թ. ապրիլին Կովկասի փոխարքայի կողմից 400 հոգանոց պատժիչ ռազմախումբ ուղարկվեց Իրան³⁶¹: Ռուսական զորքերի

357 ۸۶۱-۸۶۰. دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص.

358 Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 95:

359 Сборник дип. док. вып. 1, с. 90-94.

360 АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 2293, л. 67.

361 Сборник дип. док. вып. 1, с. 131-140.

հրամանատար Ի. Մնարսկին նախագգուշացնում էր, որ եթե վերջ չդրվեն ցեղերի ավազակային հարձակումներին և անօրինականություններին, որոնք վնաս էին հասցնում առևտրական ճանապարհների գործունեությանը, ապա ռուսական զորքերը պատժիչ գործողություններ կձեռնարկեն մեղավորների դեմ³⁶²:

1908 թ. փետրվարի 15-ին ազգայնականների կողմից Մոհամմադ Ալի շահի դեմ կազմակերպված անհաջող մահափորձից հետո պահպանողական և ժողովրդավարական ուժերի միջև առճակատումն ավելի խորացավ³⁶³: Չնայած պաշտոնական Լոնդոնի և Պետերբուրգի համատեղ գործողություններին, որոնք հիմնված էին իշխանությունների և ընդդիմության միջև երկխոսության հնարավորությունների սպառված չլինելու սկզբունքի վրա, շահը մտադիր էր շարունակել հակասահմանադրական պայքարը: Չկարողանալով փոխհամաձայնության գալ սահմանադրականների հետ՝ 1908 թ. հունիսի 4-ին շահը Պարսկական կազակական բրիգադի ուղեկցությամբ թողեց Թեհրանը և իր զորքով մեկնեց մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող Բաղեշահ վայրը: Այստեղից հունիսի 10-ին նա պահանջեց ձերբակալել և երկրից արտաքսել մի շարք ձախ մտավորականների և ընդդիմադիր թերթերի խմբագիրների³⁶⁴:

Ատրպատականում նահանգապետ նշանակվեց Այն օդ-Դոուլեն, ով 1905 թ. շարժման սկզբնավորման փուլում, հասարակական ճնշմամբ, հեռացվել էր վարչապետի պաշտոնից: 1908 թ. հունիսի 22-ին Թեհրանում հայտարարվեց ռազմական դրություն, և ՊԿԲ-ի հրամանատար, գնդապետ Վ. Լյախովը նշանակվեց Թեհրանի ռազմական նահանգապետ, ում ենթակայության տակ անցան շահական զինվորական բոլոր ստորաբաժանումները: Հունիսի 23-ին ՊԿԲ-ի աջակցությամբ Մոհամմադ Ալի շահը պետական հեղաշրջում իրականացրեց: Ռմբակոծվեց մեջլիսի շենքը և հարևանությամբ գտնվող Սեփա-

³⁶² Նույն տեղում, էջ 153, 162, 177-178.

³⁶³ Сборник дип. док., вып. I, с. 116-117, Реза Голс, նշվ. աշխ., էջ 56, ناظم الاسلام گرمائی، تاریخ پیداری ایرانین، بخش دوم، ص. ۱۳۸-۱۳۶

³⁶⁴ РГБ, ф. 2000, оп. 1, л. 1022 (2), л. 147, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 140-142:

հաալար մզկիթը, որտեղ կենտրոնացել էին էնջումենների ռազմական ջոկատները: Հայտարարվեց, որ մեջլիսն ու էնջումենները ցրվում են: Սպանվեցին, ձերբակալվեցին և երկրից արտաքսվեցին սահմանադրական շարժման բազմաթիվ առաջնորդներ³⁶⁵:

Հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ատրպատականի ազգայնականների մի խումբ, հեղափոխական հայտնի գործիչ Հասան Թադիգադեի գլխավորությամբ, շտապեց բեստ նստել Թեհրանի բրիտանական առաքելությունում: Լյախովի հրամանով կազակները շրջապատեցին դեսպանատունը, իսկ Գարսովիզը ուղղակի մեղադրանքներ ներկայացրեց բրիտանական դեսպանորդին, որ վերջինս շրջանցելով ձեռք բերված պայմանավորվածությունը՝ սատարել է ազգայնականներին³⁶⁶: Սակայն Մեծ Բրիտանիայից հնչող ուղիղ ակնարկների ազդեցության տակ, որ բրիտանական կառավարությունը կարող է հակադարձել և զբաղեցնել Պարսից ծոցի կղզիներից որևէ մեկը³⁶⁷, ռուսական կառավարությունը պահանջեց հարթել իրավիճակը և շահի հրամանով կազակները հանեցին դեսպանատան շրջափակումը³⁶⁸:

Այդ շրջանում Բալկաններում բրիտանական աջակցությունն ակնկալող Իզվոլսկին աշխատում էր զգուշություն ցուցաբերել՝ կոչ անելով հավատարիմ մնալ անգլո-ռուսական համաձայնագրի դրույթներին³⁶⁹:

Իր հերթին Լոնդոնը ևս խուսափելով ավելորդ լարվածությունից՝ սահմանափակվեց շահին ուղղված պաշտոնական բողոքներով: Համայնքների պալատում իրանական հարցերով իր ելույթի ժամանակ է. Գրեյը հայտարարեց, որ «Լյախովը ծառայում է նախ և առաջ շահին և կատարում է նրա հրամանները, իսկ նրա ղեկավարած կառույցն իրանական է և ոչ թե ռուսական և նման դեպքե-

³⁶⁵ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

³⁶⁶ РГВИ, ф. 2000, оп. 1, д. 1022 (2), л. 147.

³⁶⁷ РГВИ, ф. 2000, оп. 1, д. 1022 (2), л. 178-181.

³⁶⁸ Նույն տեղում:

³⁶⁹ РГВИ, ф. 2000, оп. 1, д. 1022 (2), л. 183-242, Сборник дип. док. вып. 1, с. 184, 188-189.

րում, այլ տերությունների սպաները, այդ թվում նաև՝ անգլիական, նման կերպ են վարվել»³⁷⁰:

Այսպիսով, հեղափոխության ճնշման հարցում ՊԿԲ-ի մասնակցությունը չէր կարող ընկալվել որպես արտաքին միջամտություն: Սակայն միանգամայն ակնհայտ է, որ ՊԿԲ-ը աջակցելով Ռուսաստանի ստատուս-քվոյին ու իրականացրած քաղաքականությանն Իրանում, մասնակցելով շահի կողմից շարժումն ուղղակիորեն ճնշելու դիրքերից՝ բացասաբար հանդես եկավ Իրանի ազատական տարրերի դեմ: Հեղաշրջումից հետո Իրանում նոր քաղաքական իրավիճակ ստեղծվեց: Հեղափոխական շարժումը տեղափոխվեց երկրի հյուսիսային շրջաններ, մասնավորապես՝ Ատրպատական և Գիլյան: Չնայած նրան, որ Լյախովը և նրա կազակները պաշտպանական օդակի մեջ էին առել Թեհրանը, Մոհամմադ Ալին այդպես էլ չկարողացավ իրեն ենթարկել հյուսիսային և կենտրոնական նահանգները: Հեղափոխականների իշխանության տակ անցավ գրեթե ողջ Ատրպատականը: Կովկասից իրանցի գաղափարակիցներին օգնության եկան հայերից, վրացիներից, ազերիներից կազմված զինյալ խմբեր, որոնք իրենց հետ բերում էին զենք, զինամթերք, քարոզչական գրականություն³⁷¹:

1908 թ. Թավրիզի նահանգային խորհուրդը (Էնջուման-ե Իյալաթի-ե Ազարբայջան կամ Թավրիզի Էնջումներ), սոցիալ-դեմոկրատների էջթեմայունե ամյուն կուսակցության³⁷² Թավրիզի գաղտնի

³⁷⁰ Մեջբերումը՝ Иванов М., նշվ. աշխ., էջ 285, ըստ՝ "Parliamentary Debates", 1908, v. CXCI, p. 88-89, 956-95, v. CXCII p. 63-65, 606, 1086.

³⁷¹ Նավասարդյան Ն., 1905-1911 թթ. Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հոդվածների ժողովածու, հ. XXVIII, Եր., 2011, էջ 130-132, Afary J., Armenian Social Democrats, the Democrat Party of Iran, and Iran-e Naw: a Secret Camaraderie, Iran and Iranian Studies, p. 239, <http://www.janetafary.com/wp-content/uploads/docs/afary-article-armeniansocial.pdf>:

³⁷² Այս կուսակցությունը հիմնվել էր Բաքվում 1905 թ.: Մերս համագործակցել է սոցիալ-դեմոկրատական Հեմմաթ (անդամակցում էին իսլամադավաններ) կուսակցության և ռուսական Սոցիալ-դեմոկրատական Բանվորական կուսակցության (ՌՄԴԲԿ) Բաքվի և Թիֆլիսի մասնաճյուղերի հետ: Իրանում կուսակցու-

կենտրոնը (Մարքյագ-ե դայբի), և մոջահեդների խմբերը ձևավորեցին Թավրիզի հեղափոխական բանակը՝ Մաթթար և Բադիր խաների հրամանատարության ներքո, որը հաստատեց էնջումենների հեղափոխական իշխանությունը և իր ձեռքում կենտրոնացրեց քաղաքի կառավարման բոլոր ոլորտները: Հունիսյան հեղաշրջումից հետո Թավրիզի ազգայնականները հրաժարվեցին ճանաչել Մոհամմադ Ալիին որպես երկրի օրինական ղեկավար և զինված պայքարի մեջ մտան շահական հետադիմության հետ՝ հանուն սահմանադրական կարգերի և մեջլիսի վերահաստատման: Իր հերթին՝ Թավրիզում շահը կենտրոնացրեց շահսենյան և այլ ցեղերի զինված ջոկատներ և հետադիմական ճամբարի ուժերը: Սակայն շահական զորքերի հրամանատար նշանակված Վալի-խան Սեփահդարը և Այն էդ-Դուլուն չկարողանալով քաղաք մտնել և շրջափակման մեջ առնելով՝ փակեցին քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները, պաշարման մեջ պահելով այն շուրջ ինը ամիս³⁷³:

1908 թ. հուլիսին սկսվեց Թավրիզի ինքնապաշտպանությունը³⁷⁴: Չնայած ռուս-իրանական սահմանի խիստ վերահսկողությանը՝ հեղափոխականները զարտուղի ճանապարհով կարողանում էին իրականացնել զենք-զինամթերքի մատակարարումը Ատրպատականին: Ռուսական հեղափոխության բռնկում անցած կովկասյան հեղափոխականների փորձառությունը թույլ էր տալիս սահմանադրականներին ինքնապաշտպանությանը ավելի կազմակերպված ընթացք հաղորդել: 1908 թ. հոկտեմբերի 8-ին Գարսովիզը հեռագրում էր. «Այն

թյունը սկսեց մասնաճյուղեր հիմնել 1906 թ. (Թավրիզ, Ռաշտ, Էնզելի): Կազմակերպության Թավրիզի մարմինը (Մարքյագ-ե դայբի) համագործակցում էր Թավրիզի էնջումանի հետ, ուներ կամավոր մոջահիդների (մարտիկներ սրբազան գործի համար) մարտական խումբ, որը մեջլիսի ամենաեռանդուն պաշտպանն էր: Կուսակցության գաղափարախոսությունը սոցիալիզմի և լիբերալ-ազգայնականության սինթեզ էր, ներկայացնում էր տարաբնույթ անդամակցություն, ներառյալ նաև հայազգի հեղափոխական ներկայացուցիչների:

³⁷³ Թավրիզի ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 211-227; նշվ. աշխ., էջ 305-362; Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

³⁷⁴ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 97-100; Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 211-212:

ինչ տեղի է ունենում Ատրպատականում, առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում Ռուսաստանի համար և անմիջականորեն շոշափում է նրա շահերը Կովկասում և ռուս-իրանական սահմանի անվտանգությունը»³⁷⁵:

Հեղափոխական խմբումները տարածվել էին նաև Իրանի հարավային շրջաններում: Իրանի կենտրոնական շրջաններում սկիզբ առած բողոքի շարժման արդյունքում Սպահանի սահմանադրականները կապեր էին հաստատել բախթիարների խան Սամսամ օս-Սալթանեի հետ, որին շահը գրկել էր բախթիարական իլխանի կոչումից: Որպես պատասխան քայլ՝ բախթիար առաջնորդները հրաժարվեցին միանալ Թավրիզ արշավող շահական զորքերին և իրենց զինված խմբերով անցան Սպահանի սահմանադրականների կողմը³⁷⁶:

1909 թ. անգլիացիների ազդեցության գոտում՝ Բուշեհրում, Բանդար-Աբբասում, Լինգեյում հեղափոխական էնջումենները բուռն գործունեություն էին ծավալել: Բենդար-Աբբասում և Բուշեհրում սահմանադրականներն ըմբոստացան՝ գրավելով նահանգապետերի նստավայրերը, մաքսատները: Թեև հարավում տեղի ունեցող շարժումները, ի տարբերություն հյուսիսային շրջանների, կազմակերպված զինված պայքարի բնույթ չէին կրում, սակայն 1908 թ. ապրիլին Բուշեհրի բրիտանական հյուպատոսի միջնորդությամբ անգլիական երկու հրետանավ և մեկ ռազմական հաժանավ ժամանեցին Պարսից ծոց: Ափերը կատարած բրիտանական դեսանտը շտապեց գրավել հեղափոխականների ձեռքն անցած մաքսակետերը և այլ կարևոր հաստատություններ³⁷⁷:

Իրավիճակը կայունացնելու ուղղությամբ շահական կառավարության կողմից ձեռնարկվող միջոցառումները, ռազմական ուժի սղության պատճառով, անհաջողության էին մատնվում: Ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով շահին չէր հաջողվում համախմբել իր կողմնակիցների ուժերը: Հեղաշրջումից երկու շաբաթ

³⁷⁵ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 4087, л. 49-50.

³⁷⁶ أحمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیان، تهران، ۱۳۷۹، ص. ۱۲-۱۳.

³⁷⁷ Fraser D., Persia and Turkey in Revolt, L., 1910, p. 235-236.

անց շահը Մեծ Բրիտանիայից և Ռուսաստանից փոխառություն էր խնդրել, որի վերաբերյալ բանակցությունները շարունակվեցին մինչև 1909 թ. աշուն³⁷⁸:

1908 թ. օգոստոսի 21-ին Պետերբուրգում անգլիական դեսպան Ա. Նիկոլսոնը դիմեց ռուսական արտգործնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ն. Չարիկովին, որպեսզի Թեհրանում ռուսական և բրիտանական ներկայացուցիչները, Թավրիզում ստեղծված իրավիճակը հարթելու նպատակով, հայտարարություն անեն շահին, որ վերջինս պարտավորվի վերականգնել սահմանադրական կարգերը և մինչև նոյեմբերի 1-ը կրկին մեջլիս գումարի³⁷⁹:

Գրեյը ձգտում էր հնարավորինս շուտ հարթել իրանական ճգնաժամը: Արտգործնախարարի վրա հատկապես ճնշումներ էր գործադրում Լոնդոնում հիմնված այսպես կոչված «Պարսկական կոմիտեն», որը Գրեյից պահանջում էր հասնել Սահմանադրության և մեջլիսի ամբողջական վերականգնմանը: Հունիսյան հեղաշրջումից հետո մի շարք հեղափոխական գործիչներ, մեջլիսի պատգամավորներ քաղաքական ապաստան գտնելով Լոնդոնում, շարունակեցին պայքարը: Մեծ Բրիտանիայում այդ ժամանակ գործում էր Գրեյի իրանական քաղաքականությանը ընդդիմադիր ճամբար, որը գտնում էր, որ անգլո-ռուսական համաձայնագրի պայմանները բացարձակապես չեն համապատասխանում բրիտանական շահերին, հատկապես անգլիական ազդեցության ոլորտից դուրս մնացած Իրանի հարավ-արևմտյան (չեզոք գոտու) շրջանները, որտեղ կենտրոնացած էին անգլո-հնդկական տնտեսական շահերը:

Մանսուր Բունեկդարյանը ընդդիմադիր այս ճամբարին անվանում է «բրիտանական արտաքին քաղաքականության այլախոհներ», որոնց կողմից 1908 թ. հոկտեմբերին ստեղծվել էր Լոնդոնի «Պարսկական կոմիտեն»: Այն ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդեց Գրեյի իրանական քաղաքականության ընդդիմախոսների պայ-

³⁷⁸ Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 138-155:

³⁷⁹ Сборник дип. док, вып. 1, с. 205-252.

քարին: Կոմիտեի հիմնական նպատակն էր՝ խթանել բրիտանական հասարակական կարծիքի աջակցությունը իրանական հեղափոխությանը: Կոմիտեին անդամակցում էին իրանական ծայրահեղ ազգայնականների բարեկամ և «Իրանի սահմանադրական հեղափոխությունը» լայնածավալ աշխատության հեղինակ Է. Բրոուներ, ինչպես նաև Իրանում տնտեսական կարևոր լծակներ ունեցող անգլիացի մի շարք ազդեցիկ ձեռնարկատերեր, այդ թվում նաև՝ անգլո-ռուսական համաձայնագրի արդյունքում տնտեսական կորուստներ կրած Լինչ եղբայրները, պահպանողականների ճամբարից մի շարք գործիչներ³⁸⁰: Օրինաչափ է, որ նման ճնշումների տակ բրիտանական արտգործ նախարարը իր ռուս գործընկերներին փորձելու էր համոզել, որ նրանք ազդեն շահի վրա և պարտադրեն նրան չտապալալել սահմանադրական կարգը:

Օգոստոսի 26-ին անգլո-ռուսական համատեղ հայտարարությունը հանձնվեց շահին: Սահմանադրությունը վերականգնելու և կրկին մեջլիս հրավիրելու շահի պարտավորության դիմաց Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու նպատակով իրանական կառավարությանը խոստացան փոխառություն տրամադրել³⁸¹: Սակայն սեպտեմբերի 4-ին շահական արտգործնախարարի պատասխան նոտայում ասվում էր, որ թեև շահը հեղաշրջումից հետո իր ժողովրդին և երկու տերությունների ներկայացուցիչներին խոստացել էր շարիաթի և երկրի օրենքներին համապատասխան մեջլիս հրավիրել, ստեղծված պայմաններում մեջլիսը կարող է գումարվել Ատրպատականում կատարյալ կարգուկանոն հաստատվելուց հետո միայն³⁸²:

Կարծելով, որ գործընկերային հարթության վրա դրված ռուս-անգլիական հարաբերությունները թույլ կտան կարգավորել ներիրա-

³⁸⁰ St' u Bonakdarian Mansour, նշվ. աշխ., էջ 354-356, 178-186:

³⁸¹ Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 138-155:

³⁸² Сборник дип. док., вып. 1, с. 284, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 224-225, Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 99:

նական ճգնաժամը և պահպանել ռուսական ազդեցությունը դաջարական արքունիքում, Ռուսաստանը սկզբում թերագնահատեց հեղափոխության գործընթացները: 1908 թ. դեկտեմբերի 17-ին և 19-ին վարչապետ Պ. Ստոլիպինի նախագահությամբ կայացած Հատուկ խորհրդակցության մատյանում, որին ներկա էին ցարական կառավարության ֆինանսների, պաշտպանության և ԱԳՆ ղեկավարները, ասվում էր. «Ռուսաստանին անհրաժեշտ է որոշել Իրանում հետագա քաղաքական առաջնահերթությունների շրջանակը: Մեր քաղաքականության սկզբունքը՝ Իրանի ներքին խնդիրներին չմիջամտելն ու Անգլիայի հետ 1907 թ. համաձայնագրին հետևելն է: Այնուամենայնիվ, Պարսկաստանի ներքաղաքական իրադարձությունները հարվածի տակ են դնում մեր շահերը և, անկախ մեր կամքից կարող են հանգեցնել մեզ համար այդքան անցանկալի միջամտությանը, քանի որ շահը զիջումների չգնալով փորձում է ներքաշել մեզ Անգլիայի դեմ ուղղված միակողմանի գործողությունների մեջ... Շահին սատարելով՝ Ռուսաստանը մեծ ռիսկերի է գնում, առաջին հերթին հարվածի տակ դնելով Անգլիայի հետ ձեռք բերված պայմանավորվածությունները, երկրորդ հերթին՝ Ռուսաստանի դեմ բացասաբար տրամադրելով հեղափոխական շարժման մեջ ներգրավված ազատական ուժերին»³⁸³: Կարևորելով Իրանում գործող վարչակարգի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի հետ փոխհամաձայնեցված գործողությունների հստակեցման հարցը, նշելով երկրում կայունություն հաստատելու (կլինի դա լիբերալ, թե պահպանողական իշխանություն), տնտեսական և իրավական բարենորոգումներ անցկացնելու անհրաժեշտության մասին՝ ռուսական արտգործնախարարությունը 1909 թ. հունվարի 3-ին բրիտանական կառավարությանը հանձնեց վերոնշյալ խորհրդակցության քննարկումների արդյունքում մշակված մի հուշագիր, որն ըստ էության՝ Իրանի ներքաղաքական ճգնաժամի հաղթահարման «ճանապարհային քարտեզ» էր³⁸⁴: Սակայն 1909 թ. հունվարի 21-ի պատասխան հուշագրում բրիտանական կառավարությունը հայտնեց,

³⁸³ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 2293, л. 90-92.

³⁸⁴ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 2293, л. 52-53, Kazemzadeh F., նշվ. աշխ., էջ 539:

որ նախընտրում է «չեզոքություն պահպանել Իրանի ներքին խնդիրների նկատմամբ» և պատրաստ է փոխառություն տրամադրել միայն պայմանով եթե. «այն չօգտագործվի սահմանադրության տապալման նպատակի համար: Հակառակը՝ այն պետք է տրամադրվի այն ձևաչափով, որը կսատարի սահմանադրական կարգերի վերահաստատմանը», քանի որ շահի միանձնյա կառավարումը մեծացնում էր դրամական միջոցների ոչ արդյունավետ օգտագործման հավանականությունը³⁸⁵: Փաստորեն, Լոնդոնը մերժեց Ռուսաստանի առաջարկը և սպասում էր երկրում առավել կայուն քաղաքական տարրի գերակայության հաստատմանը:

Մինչև 1909 թ. գարուն շահի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ընթացող բանակցություններն էական արդյունք չտվեցին: Միաժամանակ 1908 թ. հունվարից հեղափոխական խմբորումներ սկսվեցին նաև Գիլյանի կենտրոն՝ Ռեշտում, որտեղ նույնպես կենտրոնացել էին մեծ թվով կովկասցի հեղափոխականներ: Այստեղ եռանդուն հեղափոխական գործունեություն էր ծավալել սահմանադրական շարժմանը զինվորագրված հայազգի Եփրեմ խան Դավթյանը: Նրա կազմակերպած հեղափոխական ջոկատները փետրվարի 9-ին գրավեցին Ռեշտը և իրենց վերահսկողության տակ առան քաղաքի զինանոցը³⁸⁶: Շուտով հեղափոխականների իշխանությունը տարածվեց ողջ նահանգի վրա, նրանց ենթակայության տակ անցավ նաև Էնգելիի նավահանգիստը: Ռեշտի և Էնգելիի գրավումից հետո 1909 թ. ապրիլին Գիլյանի հեղափոխական բանակը Եփրեմ խանի հրամանատարության ներքո Ռեշտից շարժվեց դեպի Ղազվին՝ մայրաքաղաք արշավելու նպատակով: Ռեշտի էնջումենը Գիլյանի «ձևական» նահանգապետ կարգեց նույն այն Վալի-խան Սեփահդարին, ով Թավրիզի ինքնապաշտպանության սկզբում պայքարում էր սահմանադրականների դեմ: Թեև պետական այս այրը հայտնի էր իր պահպանողական հայացքներով, սակայն նահանգից վերջինիս հեռացնելու

³⁸⁵ Նույն տեղում:

³⁸⁶ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 525:

նպատակով՝ հեղափոխականները ստիպեցին նրան իր գորքով միանալ դեպի Թեհրան պատրաստվող արշավանքին³⁸⁷:

1908-1909 թթ. ցարական կառավարությունը միշտ չէ, որ ուշադրության կենտրոնում էր պահում Իրանը՝ բավարարվելով շահի և ազգայնականների միջև որոշակի հավասարակշռություն պահպանելու ուղղությամբ անգլիական կողմի հետ համատեղ ելույթներով: Նոյեմբերին Գարտվիզը լքեց Իրանը: Նա «Ժամանակավորապես» ետ էր կանչվել Պետերբուրգ, և ռուսական ԱԳՆ-ը կես տարուց ավել պաշտոնապես չէր մեկնաբանում ոչ նրա հնարավոր վերադարձը Թեհրան, ոչ էլ Իրանում նոր դեսպանորդի նշանակման հարցը³⁸⁸:

Մինչ Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆի և Իզվոլսկու ջանքերով Թեհրանում դեսպանորդ կնշանակվեր Լոնդոնում ռուսական դեսպանության խորհրդական Ս. Պոկլևսկի-Կոզեկը³⁸⁹, Իրանում առաքելության պարտականությունները կատարում էր գործերի հավատարմատար Ե. Սաբինը, ով ամբողջովին հետևում էր Իզվոլսկու ցուցումներին և հակված էր համագործակցելու բրիտանական նոր դեսպանորդ Ջ. Բարկլիի հետ:

Մեծ Բրիտանիայի հետ ձևավորված համագործակցությունը պահպանելու նպատակով և Իրանի ներքաղաքական ճգնաժամի կարգավորման ուղղությամբ վերջնական և որոշիչ համաձայնության չգալու արդյունքում՝ Ռուսաստանի իրանական քաղաքականությունը 1908 թ. հոկտեմբերից մինչև 1909 թ. ապրիլ աչքի էր ընկնում անվճարականությամբ: Ջորջ ուղարկելու հրամաններին հետևում էին դրանց ընթացքը կասեցնելու և սպասողական դիրքորոշում զբաղեցնելու հրամանները, շահին հեղափոխականների դեմ սատարելու

387 احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله اندریجان، ص. ۱۷.

388 St u Пикатова Н., Русская пресса о деятельности посланника Российской империи в Персии Н.Г. Гартвига в период революции 1905-1911 гг., Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, N 146, 2012, с.19:

389 Վիտտեն իր հուշերում Պակլևսկու մասին գրել է, որ նա եղել է Էդուարդ II-ի ֆավորիտը և Իզվոլսկու ընտանիքի մտերիմ ընկերը: Граф Витте С., նշվ. աշխ., էջ 395:

որոշմանը հետևում էր այս կամ այն քաղաքական խմբավորման վրա հենվելու հաշվարկները³⁹⁰:

1909 թ. փետրվարին անցկացված մի շարք Հատուկ խորհրդակցությունների մատյաններում ակնհայտորեն ուրվագծվում են իրանական հարցում ռուսական կառավարությունում առկա իրարամերժ մոտեցումներն ու տարակարծությունները հիմնախնդրի մարտավարության վերաբերյալ: Օրինակ, երբ 1909 թ. փետրվարի 9-ին Հատուկ խորհրդակցության ընթացքում պաշտպանության նախարար Ա. Ռոդիգերը, Իրանում իշխանափոխություն թույլ չտալու հարցի հետ կապված, առաջարկեց ռուսական շահերն Իրանում պաշտպանել ՊԿԲ-ի միջոցով. «Կազակական բրիգադի ռուս սպաները սատարում են շահին, այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրա գործողությունները չեն հակասում ռուսական շահերին», Իզվոլսկին չհամաձայնվելով նախարարի այդ դիրքորոշմանը՝ նշել էր, որ «շահի իշխանությունը ռուսական սվիններով պահելու անհրաժեշտություն չկա»³⁹¹:

Փետրվարի 16-ի խորհրդակցության Իզվոլսկին Իրանում իրավիճակը կայունացնելու նպատակով առաջարկեց մի ծրագիր, ըստ որի՝ շահին ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելու հարցում բրիտանական կողմի հրաժարվելու դեպքում, շահական կառավարության տրամադրության տակ կարող էին դրվել ռուսական փոխառությունները երաշխավորող մաքսային եկամուտները՝ որպես նոր փոխառության կանխավճար, որին Կոկովցովը կտրականապես դեմ էր: Կոկովցովն առաջարկում էր գրավել հյուսիսային մաքսակետերը՝ փոխառությունները երաշխավորող եկամուտները ապահովելու համար և փոքրաթիվ ռազմական միավորներ ուղարկել Իրան³⁹²: 1909 թ. փետրվարի 27-ի Հատուկ խորհրդակցության ընթացքում պետական գործիչների մի մասը՝ Կոկովցովի և Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովի գլխավորությամբ Իրանում ռազմական միջամտություն կիրառելու կողմ էին արտահայտվում, մյուս մասը՝ Իզ-

³⁹⁰ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 52.

³⁹¹ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 56.

³⁹² АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 78-79.

վոլսկու հետ միասին, գտնում էին, որ ռուսական զորքերն Իրան ուղարկելը միարժեքորեն չի ընկալվի Լոնդոնի կողմից: Որոշ վերապահումներով միջամտությանը կողմ էր նաև նախարարների խորհրդի նախագահ Պ. Մտոլիպինը, որը գտնում էր, որ թեև միջամտությունը ցանկալի կլինի իրականացնել Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությամբ, սակայն հակառակ դեպքում. «եթե Անգլիան ի վերջո հրաժարվի շահին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելուց, ապա Ռուսաստանին, իր հիմնական սկզբունքները չխախտելու նպատակով՝ հարկավոր է հանգամանորեն վերլուծել Իրանի նկատմամբ հետագա քաղաքականությունը»³⁹³: Որոշ տվյալների համաձայն՝ ռազմական միջամտությանը կողմ էր արտահայտվում նաև Նիկոլայ Բ-ն³⁹⁴:

3. Ռուսական կայսրության ռազմական առաջին ներխուժումն Իրան

Նյութական վնասներից զատ՝ իրանական հեղափոխությունն օրակարգային դարձրեց նաև ռուսական սահմանների անվտանգության հարցը՝ պայմանավորված Ատրպատականի նկատմամբ թուրքական զավթողական ծրագրերով: Դեռևս 1905 թ. սկսված ոգեշնչված Գերմանիայի հետ իր սերտ համագործակցությամբ՝ Աբդուլ Համիդ Բ-ն իրանական սահմանին մեծաքանակ զորք կենտրոնացնելով՝ նպատակ ուներ Օսմանյան կայսրությանը բռնակցել Իրանական Քրդստանի և Ատրպատականի տարածքները³⁹⁵: Ստամբուլի ջանքերն ուղղված էին նաև՝ սահմանափակելու Իրանի հյուսիսային շրջաններում կենտրոնացած ակտիվ գործունեություն ծավալող հայ զինված հեղափոխական խմբերի ներթափանցումն Արևմտյան Հայաստան: 1908 թ. Աբդուլ Համիդի վարչակարգի տապալումը զուգադիպեց Իրանում ծավալվող հեղափոխական բուռն իրադարձություններին: Իշխանության եկած երիտթուրքական կառավարությունը շարունակեց Ատրպատականի և Իրանական Քրդստանի նկատմամբ մեծապե-

³⁹³ АВПРИ, “Персидский стол”, ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 57.

³⁹⁴ Бестужев., նշվ. աշխ., 313:

³⁹⁵ XX դ. սկզբի թուրք-իրանական հարաբերություններին է նվիրված Վ. Բայբուրդյանի արխիվային փաստաթղթերի հենքի վրա գրված համակողմանի ուսումնասիրությունը: Մանրամասն տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Եր., 1974.

տական-զավթողական իրենց նախորդների ծրագրերը³⁹⁶։ Բնական է, որ ստեղծված իրավիճակում Ռուսաստանը չէր կարող անմասն մնալ Թուրքիայի և Իրանի միջև ընթացող զարգացումներից³⁹⁷։ Դրան գումարվում էին նաև կայսրության համար ոչ պակաս կարևոր Բալկանյան խնդրի շուրջ ռուսական կառավարությունում ձևավորված սուր հակասությունները³⁹⁸։

1908-1909 թթ. Բալկանյան խնդրում Իզվոլսկու դիվանագիտական անհաջողությունը էլ ավելի ուժեղացրեց ռուսական գերմանամետ շրջանների հակաանգլիական տրամադրությունները և նրանց ակտիվ ճնշումները կառավարության վրա։ Այն հիմնորեն օգտագործվեց գերմանամետ աջերի կողմից՝ առաջնահերթությունների օրակարգ հանելով դեպի Գերմանիա կողմնորոշվելու և այդ կապակցությամբ արտգործնախարարի փոփոխման հարցերը³⁹⁹։ Ստեղծված իրավիճակում Պետերբուրգում գնալով ավելի էին հակվում իրանական հեղափոխությանը ռազմական միջամտության կիրառման գաղափարին⁴⁰⁰։

1909 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ռուսական կառավարությունը շարունակեց ռազմական փոքրաթիվ միավորներ ուղարկել Իրան։ Մարտի 20-ի Հատուկ խորհրդակցությունը որոշեց մի ռազմանավ ուղարկել Էնզելի և Ղազվինի հյուպատոսության ծառայողների անվտանգությունն ապահովելու համար, այնտեղ գործուղել 50 զինծառայող, իսկ հենակետերի պաշտպանության համար ևս տասական զինվոր։ Մարտի 15-ին որոշվեց Մեշհեդի հյուպատոսական պահակազորը ամրացնել 75 ռուս զինվորով և համապատասխան սպայական անձնակազմով⁴⁰¹։

³⁹⁶ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), նշվ. աշխ., էջ 156-174։

³⁹⁷ նշվ. աշխ., էջ 74-99, 112։

³⁹⁸ Մանրամասն տե՛ս Եփրեմով Ս., Внешняя политика России 1907-1914, М., 1961, с. 79-100, Аветян А., Русско-германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны, 1910-1914, М., 1985, с. 34-36, Marian Kent, Constantinople and Asiatic Turkey 1905-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey, նշվ. աշխ., էջ 156-157։

³⁹⁹ Бестужев И., նշվ. աշխ., էջ 314-317, Игнатьев А., Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1914 гг.), М., 1962, с. 95-96

⁴⁰⁰ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 52.

⁴⁰¹ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 71-93.

Մեծ Բրիտանիան ևս սկսեց ռազմական միավորներ ուղարկել Իրան: Մարտի վերջին Բուշեհրում քոչվորների զինյալ խմբերի կողմից իրականացվող հարձակումների պատճառով այստեղ էր ժամանել անգլիական «Ֆորս» ռազմանավը: Ապրիլին այն ամի իջեցրեց 100 հոգանոց զորախումբ և 4 հրանոթ՝ անգլո-հնդկական առևտրական հեռահաղորդակցության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով⁴⁰²:

Ապրիլի 8-ին Ա. Իզվոլսկու և Պետերբուրգում անգլիայի դեսպան Ա. Նիկոլսոնի միջև ի վերջո համաձայնություն ձեռք բերվեց, որով կողմերը համատեղ խորհուրդ պետք է տային շահին.

1. պետական գործերից հեռացնել հետադիմական գործիչներին,
2. վերականգնել Սահմանադրությունը,
3. նոր կառավարություն ձևավորել, որի կազմում կընդգրկվեն Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտական առաքելությունների կողմից ներկայացված ցուցակում զետեղված ներկայացուցիչները,
4. համաներում շնորհել շահի հակառակորդներին,
5. սահմանել մեջլիսի նոր ընտրությունների ժամկետը:

Եթե շահը կատարեր երկու պետությունների պահանջները, ապա Ռուսաստանից կստանար 2,5 հազար ֆրանկ արժողությամբ փոխառություն, իսկ Մեծ Բրիտանիան համարժեք գումարը կտրամադրեր՝ նորընտիր մեջլիսի կողմից այն հաստատելուց հետո: Շահին հանձնված հուշագրում միաժամանակ նշվում էր, որ վերջինս բազմիցս խախտել է իր խոստումները և եթե այս անգամ էլ չընդունի առաջարկվող ծրագիրը, ապա կողմերը ձեռնպահ կմնան⁴⁰³:

Չնայած սրան, ռուսական օգնությունն ակնկալող շահը շարունակեց Թավրիզը պաշարման մեջ պահելու հուսահատ փորձերը՝ քաղաքի ավելի քան 200 հազարանոց ազգաբնակչությունը մատնելով սովի: Մարտի վերջին շահական զորքերին ի վերջո հաջողվեց

⁴⁰² British influence in Persia 1900-1921, Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-iv>.

⁴⁰³ СБОРНИК дип. док, вып. 2, с. 128-131.

գրավել իրանական Ջուլֆան (Ջուղա), որով իրենց ձեռքը վերցրին Կովկասը Թավրիզին կապող կարևոր ճանապարհը: Իրանական կառավարությունը հրաժարվեց բաց անել ճանապարհները: Ստեղծված պայմաններում Իզմիլսկին Ե. Սաբլինին հրահանգեց վերջնագիր ներկայացնել շահին, որ եթե շահական գորքերի հրամանատարը շարունակի թույլ չտալ պարենի ներմուծումը Թավրիզ, ապա խաղաղ բնակչությանը մթերքով ապահովելու, օտար հպատակների կյանքի և գույքի, հյուպատոսությունների պաշտպանության նպատակով՝ ռուսական կառավարությունը ստիպված կլինի ռազմական ուժի միջոցով բաց անել ճանապարհները⁴⁰⁴:

Պաշարումը հանելու՝ շահին ուղղված ռուս-բրիտանական կոչերն արդյունք չուվեցին: Այն օդ-Դոուլեն պատճառաբանեց, որ չի ստացել 6 օրով պաշարումը հանելու շահական հրամանը և անտեսեց հյուպատոսներ՝ Ա. Միլլերի (ռուսական) և Ա. Վարտիսլավի (բրիտանական) համատեղ պահանջները⁴⁰⁵:

Մինչ Թավրիզում և Թեհրանում ռուս և բրիտանացի դիվանագետները բանակցություններ էին վարում հեղափոխական իշխանության և շահական ներկայացուցիչների հետ՝ ռուսական կառավարությունում Իրան լայնածավալ ռազմական ներխուժում սկսելու մասին որոշումն արդեն կայացվել էր: Ապրիլի 20-ին Գլխավոր շտաբ հասցեագրված գաղտնի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ Կովկասի ռազմական շրջանի գլխավոր հրամանատար Վորոնցով-Դաշկովին ապրիլի 7-ի հեռագրով Նիկոլայ Բ-ն (Նախարարների խորհրդի Հատուկ խորհրդակցության կայացրած որոշման հիման վրա) հրահանգել էր ռուսական և օտարերկրյա հյուպատոսությունների, ձեռնարկությունների անվտանգությունը, մթերքի մատակարարումը ապահովելու, ինչպես նաև Ջուլֆա-Թավրիզ հեռահաղորդակցությունը վերականգնելու նպատակով՝ անհրաժեշտ քանակությամբ գորք ուղարկել

⁴⁰⁴ Сборник дип. док, вып. 2, с. 115-116, 128-131.

⁴⁰⁵ Сборник дип. док, вып. 2, с. 135-138.

Թավրիզ⁴⁰⁶։ Այդ են փաստում նաև գործերի հավատարմատար Ե. Սաբ-լինին և հյուպատոս Ա. Միլլերին հասցեագրված Իզվոլսկու հեռագրերը⁴⁰⁷։ Ապրիլի կեսին գեներալ-մայոր Ի. Սնարսկու հրամանատարության տակ գործ ուղարկվեց Ջուլֆա (Ջուղա), որի կազմում կար՝ 2 գումար-տակ՝ կովկասյան առաջին հրաձգային բրիգադից, 2 հարյուրյակ՝ Տերի կովկասյան գործերից, 2 հարյուրյակ՝ Կովկասյան կազակական գործից, 3 թնդանոթային մարտկոց և 1 ականագերծող վաշտ⁴⁰⁸։

1909 թ. ապրիլի 25-ին ռուսական գործերն անցան սահմանը։ Նույն օրը շահը ստիպված ընկրկեց և հրամայեց հանել Թավրիզի պաշարումը, սակայն արդեն ուշ էր։ Ռուսական գործերի մուտքն Ատրպատական անկասելի էր։ Ռուսական արտաքին գերատեսչու-թյան հրամանով թավրիզցիներին օգնության եկած բոլոր ռուսա-հպատակ հեղափոխականները պետք է զինաթափվեին և արտաքս-վեին Իրանից⁴⁰⁹։

Ռուսական գործի ներխուժումն Իրան նպատակ ուներ նաև խափանել Ատրպատականի զավթման թուրք-գերմանական ծրագ-րերը։ Թուրքական նվաճողականությունը սպառնալիքի տակ էր դնում Ռուսաստանի ռազմավարական դիրքերն ինչպես Իրանում, այնպես էլ Այսրկովկասում։ Ատրպատականն ապագայում կարող էր օգտագործվել որպես ռազմական հենակետ՝ Ռուսաստանի վրա հարձակվելու համար։

Ռուսական գործերի ժամանումով թեև Թավրիզում ռազմա-կան գործողությունները դադարեցին և շահական զորամիավորում-ները ստիպված էին թողնել քաղաքը, սակայն մյուս նահանգներում հեղափոխական ակտիվությունը շարունակվում էր։ 1909 թ. ապրիլի 21-ին Գիլյանի հեղափոխականները գրավեցին Ղազվինը (հեռավո-րությունը Թեհրանից՝ 90 մղոն) և սկսեցին պատրաստվել դեպի

⁴⁰⁶ Стрелянов (Калабухов), სვლ. աշխ., էջ 23, ըստ՝ Донесения об отправке русских войск в Персию 1909-1914 гг., РГВИА, ф. 2000, д. 973 (1), л. 105.

⁴⁰⁷ Сборник дип. док, вып. 2, с. 134-135.

⁴⁰⁸ Նույն տեղում։

⁴⁰⁹ ۴۱-۴۰ ص. تاريخ هيجده ساله اذربايجان, Сборник дип. док, вып. 2, с. 150.

մայրաքաղաք արշավանքի⁴¹⁰։ Ղազվինը բացառիկ նշանակություն ուներ ռուսների համար։ Այստեղ խաչվում էին երկու կարևոր՝ Ռուսաստանից Ռեշտով և Թավրիզով դեպի Թեհրան տանող ճանապարհները, ուստի ապրիլի 25-ի ռուսական կառավարության Հատուկ խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց անհապաղ Բաքվում կենտրոնացնել կովկասյան կազակական գնդերից 400 հոգանոց զորախումբ՝ անհրաժեշտության դեպքում, ծովով Էնզելի և Ռեշտ ուղարկելու նպատակով։ Այն ապահովելու էր ինչպես հյուպատոսությունների, այնպես էլ Էնզելի-Ղազվին ճանապարհի անվտանգությունը։ Որպեսզի վերոնշյալ ճանապարհը չարժանանար Զուլֆա-Թավրիզ ճանապարհի ճակատագրին, Վ. Կոկովցովը առաջարկում էր, որ ռուսական զորքերը՝ առանց մայրաքաղաքը զրավելու, զբաղեցնեն Էնզելի-Թեհրան ճանապարհը⁴¹¹։ Հուլիսի 3-ի Հատուկ խորհրդակցությունը վերջնականապես որոշեց Բաքվից Էնզելի ուղարկել մի զորախումբ, որը բաղկացած էր լինելու կազակական մեկ գնդից, հետևակային գումարտակից և մարտկոցից։ Այդ զորախումբը պետք է ապահովեր Ղազվին-Կասպից ծով հաղորդակցությունը։ Ռուսական զորամիավորման առաջխաղացումը կախված էր լինելու իրադարձությունների հետագա զարգացումներից և իրականացվելու էր Թեհրանի ռուսական առաքելության հրահանգով⁴¹²։

Հունիսի 10-ին շահը Սահմանադրության վերականգնման և մեջլիսի վերաբացման մասին հրովարտակ հրապարակեց։ Մեկ այլ հրովարտակով համաներում էր շնորհվում բոլոր նրանց, ովքեր հեղափոխական գործունեության պատճառով դատապարտվել կամ հետապնդվում էին իշխանությունների կողմից։ Հայրենիք կարող էին վերադառնալ նաև քաղաքական գործունեության պատճառով արտաքսված գործիչները⁴¹³։ Կազմվեց նոր կառավարություն։ Այդ կապակցությամբ ռուսական կառավարությունը վերսկսեց կանխավճար տրա-

⁴¹⁰ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیجان، ص. ۳۲-۳۹.

⁴¹¹ АВРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 2295, л. 177-178.

⁴¹² Сборник дип. док, вып. 2, с. 227-228, 231.

⁴¹³ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیجان، ص. ۲۶-۲۵.

մադրելու մասին իրանական կառավարության հետ բանակցությունները, սակայն բրիտանական կառավարությունը հրաժարվեց մասնակցել կանխավճարի տրամադրմանը՝ «մինչև նորընտիր մեջլիսը չհաստատի այն»։ Ենթադրվում էր, որ շահին կտրամադրվի կանխավճարի ռուսական մասնաբաժինը։ Սակայն արդեն հունիսի վերջին պարզ դարձավ, որ գործարքն անհնարին է։ Հեղափոխական ճգնաժամի արդյունքում շահի կարգավիճակը խիստ անկայուն դարձավ, իսկ իրանական կառավարությունը հրաժարական տվեց։ Զորքերին վճարելու նպատակով՝ շահը ստիպված էր 500 հազ. թուման վերցնել Հաշվավարկային բանկից՝ ոսկյա իրերի գրավադրման դիմաց⁴¹⁴։

Ղազվինի հեղափոխական բանակի հետ միաժամանակ Սպահանից բախթիարական առաջնորդ Սամսամ օս-Մալթանեն նույնպես պատրաստվում էր արշավել Թեհրան և սպասում էր Եվրոպա մեկնած իր եղբոր՝ Սարդար Ասադի վերադարձին⁴¹⁵։ Վերադառնալով սահմանադրական շարժմանը բախթիարական ուժերի մասնակցության հարցին՝ անհրաժեշտ է նշել, որ ռուսամետ Մոհամմադ Ալի շահի դեմ հանդես գալուն բախթիարներին հրահրում էին բրիտանացիները։ Սարդար Ասադը Եվրոպայում հասցրել էր սերտ կապեր հաստատել Իրանից արտաքսված ազգայնականների և Լոնդոնի «Պարսկական կոմիտեի» գործիչների հետ։ Վերջիններս դրամական և զինամթերքի լուրջ օժանդակություն էին ցուցաբերել բախթիարներին՝ Թեհրան նախապատրաստվող արշավանքի համար։ Թեև 1907 թ. Լոնդոնը իրանական ճգնաժամի կարգավորմանն ուղղված իր քայլերը պարբերաբար համաձայնեցնում էր ռուսական կառավարության հետ, այնուամենայնիվ է. Գրեյը և բրիտանական արտաքին գերատեսչության մի շարք աշխատակիցներ, «այլախոհների ճամբարի» գործադրած ջանքերի շնորհիվ ժամանակ առ ժամանակ անձնական հանդիպումներ էին ունենում իրանական ընդդիմադիր դաշտի չափավոր գործիչների հետ⁴¹⁶։

⁴¹⁴ Сборник дип. док., вып. 2, с. 244.

⁴¹⁵ ٢٠ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله اذربایجان، ص.

⁴¹⁶ Bonakdarian Mansour, նշվ. աշխ., էջ 187-208:

Մարդար Ասադի՝ Սպահան ժամանելուց շուրջ մեկ ամիս հետո՝ հունիսի 17-ին, բախթիարները նրա առաջնորդությամբ շարժվեցին դեպի Թեհրան⁴¹⁷:

Հունիսի 23-ին հեղափոխական բանակը Ղազվինից նույնպես վերսկսեց իր արշավանքը դեպի Թեհրան⁴¹⁸: Հունիսի 26-ին Թեհրանի մոտ Գիլյանի և բախթիարական առաջնորդների զորքերը միավորվեցին, որոնք շահական անկանոն բանակի, այդ թվում ՊԿԲ-ի հետ Թեհրանի մատույցներում երկօրյա մարտերից հետո շրջանցեցին վերջիններիս պաշտպանությունը և հունիսի 30-ին մուտք գործեցին մայրաքաղաք՝ զբաղեցնելով մեջլիսի շենքը⁴¹⁹: Այսպիսով, Իրանը կրկին կանգնեց պետական հեղաշրջման փաստի առաջ:

Ստեղծված իրավիճակում անգլիական և ռուսական ԱԳՆ-ները միմյանց հետ սկսեցին բանակցել Թեհրանում իրենց առաքելություններից մեկում Մոհամմադ Ալի շահին ապաստան տրամադրելու վերաբերյալ⁴²⁰: Ի վերջո, շահը ընտանիքով, կազակների և բրիտանական սեպահների ուղեկցությամբ, ապաստանեց մայրաքաղաքից մի քանի մղոն հյուսիս գտնվող Զիրգյանդեի ռուսական առաքելության ամառային նստավայրում⁴²¹: Մյուս օրը նա հարկադրված հրաժարվեց գահից⁴²²:

Մեջլիսում գումարված «Արտակարգ գերագույն խորհուրդը», որի 500 հոգանոց կազմում ընդգրկվեցին մոջահիդներ և բախթիարական առաջնորդներ, մի շարք ուլեմներ, իշխանագուհներ, առևտրական խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, Առաջին մեջլիսի պատգամավորներ, վերահաստատեց 1906-1907 թթ. Սահմանադրությունը, Մոհամմադ Ալի շահին գահընկեց հայտարարեց և շահ հռչակեց նրա տասներկուամյա որդուն՝ Ահմադին⁴²³: Անչափահաս շահի (1909-1925 թթ.) խնամակալ (ռեգենտ) նշանակվեց դաջարական տոհմի իշ-

⁴¹⁷ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 251:

⁴¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 252, Сборник дип. док., вып. 2, с. 232-233:

⁴¹⁹ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله اذربایجان، ص. ۶۰-۵۹:

⁴²⁰ Նոյն տեղում:

⁴²¹ Сборник дип. док., вып. 2, с. 255.

⁴²² Смирнов К., Записки воспитателя персидского шаха, 1907-1914 годы, (с приложениями), Тель-Авив, 2002, с. 127.

⁴²³ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله اذربایجان، تهران، ص. ۶۷-۶۱:

խանագուն Ագուղ օլ-Մուլը⁴²⁴։ Կազմվեց ժամանակավոր կառավարություն, որի փաստացի ղեկավարությունն անցավ Մեփահդարի (վարչապետ և ռազմական նախարար) և Սարդար Ասադի (ներքին գործերի նախարար) ձեռքը⁴²⁵։ Օգոստոսի 17-ին Գերագույն խորհուրդը վերակազմավորվեց և վերածվեց Դիրեկտորիայի (Հայ'աթ-ե Մուլի-րահ-ե Մովաքքաթի), որի կազմում ընդգրկվեցին տասներկու նշանավոր սահմանադրականներ, ովքեր պետք է վերահսկեին կառավարության շխատանքը մինչև Երկրոդ մեջլիսի գումարումը⁴²⁶։

Դիրեկտորիայի օրակարգում դրված առավել կարևոր հարցերից էին՝ մի շարք հակասահմանադրականների դատավարությունների կազմակերպումը, Մոհամմադ Ալի շահի արտաքսումը, ֆինանսների հայթայթումը, նոր մեջլիսի ընտրությունները, ինչպես նաև ՊԿԲ-ի լուծարման և հարավային առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը ապահովելու նպատակով ռուսիկանական միավորումների ստեղծման հարցերը⁴²⁷։

Ռուսաստանի ազդեցությունն արքունիքում սահմանափակելու նպատակով՝ սահմանադրական իշխանությունների առաջին թիրախը դարձավ ՊԿԲ-ն։ Բնական է, որ Լյախովին և ռուս կազակներին ծառայությունից հեռացնելու որոշումը արժանացավ ռուսական առաքելության սուր դժգոհությանը։ Ռուսական առաքելության գործերի հավատարմատար Ե. Սաբլինը կտրուկ պահանջներով դիմեց իրանական նոր կառավարությանը, որի հետ բանակցությունների ժամանակ ռուսական առաքելության ներկայացուցիչը պահանջեց, որ բրիգադը մնա ռուս գնդապետի հրամանատարության տակ, իսկ շահին պաշտպանող ռուս բոլոր սպաներին և շարքային ծառայողներին ներում չնորհվի։ Գործադրած ճնշումների և սպառնալիքների արդյունքում նա գրավոր պարտավորություն ստացավ, որ ՊԿԲ-ն

⁴²⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 526; Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁴²⁵ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁴²⁶ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 258:

⁴²⁷ Նույն տեղում:

Ժամանակավորապես կշարունակի մնալ Լյախովի հրամատարության ներքո⁴²⁸՝ պայմանով, որ ամբողջությամբ կանցնի ռազմական նախարարի ենթակայության տակ⁴²⁹:

Նոր շահին ռուսական ազդեցությունից մեկուսացնելու նպատակով սահմանադրականները փորձեցին նաև արքունիքից հեռացնել ռուս բժիշկ Ա. Սադովսկուն և անչափահաս շահի դաստիարակ Կ. Սմիրնովին: Հայտարարվեց, որ շահի դաստիարակությամբ պետք է զբաղվեն միայն պարսիկ ուսուցիչները⁴³⁰: Սաբիին հետ երկար բանակցություններից հետո, հարցը վերջապես հաջողվեց կարգավորել միայն սեպտեմբերին՝ Թեհրան ժամանած նոր դեսպանորդ Ս. Պոկլյսկի-Կոզելլին⁴³¹, ում խիստ առարկությունների շնորհիվ, թեև Սմիրնովի մենաշնորհային կարգավիճակը չպահպանվեց, այնուամենայնիվ նա մնաց արքունիքում որպես պատանի շահի ուսուցիչներից մեկը⁴³²:

Ռուսական և անգլիական առաքելությունները նոր իշխանությունների հետ անհապաղ սկսեցին բանակցել նաև Մոհամմադ Ալիի հետագա ճակատագրի առնչությամբ: Բանակցությունները տևեցին ավելի քան երկու ամիս և ավարտվեցին օգոստոսի 25-ին: Ըստ կողմերի միջև ձեռք բերված համաձայնության՝ նախկին շահը չէր ենթարկվելու իրավական պատասխանատվության: Նրա համար սահմանվեց տարեկան 100 հազ. թուման ցմահ թոշակ և շահը պետք է լքեր Իրանը՝ համաձայնագիրը կնքելու պահից 48 ժամվա ընթացքում: Կառավարությունը իրավասու էր դադարեցնել թոշակի վճարումը, եթե նախկին շահը քաղաքական քարոզչություն սկսեր վարել իրական կառավարության դեմ, իսկ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտա-

⁴²⁸ Սեպտեմբերի 21-ի Լյախովին ՊԿԲ-ի հրամանատարի պաշտոնում փոխարինեց Վադրովսկին: Сборник дип. док., вып. 3, с. 5.

⁴²⁹ Сборник дип. док., вып. 3, с. 7.

⁴³⁰ Смирнов К., նշվ. աշխ., էջ 129-130:

⁴³¹ Սաբիին Պետերբուրգից հատուկ ցուցում էր ստացել, ձգձգել գործը մինչև առաքելության նոր ղեկավարի ժամանումը: Смирнов К., նշվ. աշխ., էջ 136:

⁴³² Сборник дип. док., вып. 3, с. 1, 129, 138, 184-185.

նիայի ներկայացուցիչներն ընդունելով այս դրույթը՝ երաշխավորում և պարտավորվում էին, որ հարկ եղած դեպքում կկանխեն նմանատիպ քարոզչությունը: Շահը պետությանն էր հանձնում արքունական հարստությունը, որոնք ի դեպ դուրս էին բերվել արքունիքից բժիշկ Սադովսկու ջանքերով, և իր անձնական հողատարածքներն ու գույքը, փոխարենը կառավարությունն իր վրա էր վերցնում շահի բոլոր պարտքերի վճարումն օտարերկրյա բանկերին: Երկու օր հետո Մոհամմադ Ալին լքեց մայրաքաղաքը և էնզելիով մեկնեց իր նոր բնակության վայրը՝ Օդեսա⁴³³:

1909 թ. օգոստոսի 30-ին Դիրեկտորիան պարզեցվեց և վերածվեց խորհրդակցական մարմնի⁴³⁴: Սեպտեմբերի վերջին, այն բանից հետո, երբ Լոնդոնում տարագրության մեջ գտնվող նախկին վարչապետ բրիտանամետ Նասր օլ-Մուլքը, ում նախատեսվում էր նշանակել վարչապետի և արտգործնախարարի պաշտոնում, հրաժարվեց վերադառնալ Թեհրան, կառավարության ղեկավարի պաշտոնը զբաղեցրեց Մեփահդարը⁴³⁵: Կենտրոնական կառավարությունում պաշտոնները հիմնականում զբաղեցրին ավատատիրական ազնվականության ներկայացուցիչները և շահական նախկին վարչակարգի հետ կապված մի շարք բարձրաստիճան պետծառայողներ:

Նույն թվականի նոյեմբերին իր աշխատանքները մեկնարկեց Երկրորդ մեջլիսը: Ձևավորվեցին քաղաքական հիմնական խմբակցությունները: Խորհրդարանական մեծամասնություն կազմեցին աջերը (53 պատգամավոր)՝ «չափավորները»: Այս խմբակցությունը ներկայացնում էին ավատական ազնվականության, ավանդական կլանային, խոշոր առևտրային բուրժուազիայի շրջանները, ովքեր ցանկանում էին պահպանել գոյություն ունեցող կառավարման համակարգը՝ սահմանադրական միապետությունը և շահազրգոված չէին երկրի պետական կարգում և սոցիալ-տնտեսական կյանքում

⁴³³ ۷۳- ۷۰. تاريخ هجده ساله از راجان، احمد كسروی، Сборник дип. док, вып. 3, с. 21-23, Смирнов К., նշվ. աշխ., էջ 132-133, 153-155.

⁴³⁴ Сборник дип. док, вып. 3, с. 68.

⁴³⁵ Сборник дип. док, вып. 3, с. 142.

խորքային բարեփոխումների իրականացմամբ⁴³⁶։ Չափավորների ճամբարում պատկառելի թիվ էին կազմում բարձրաստիճան հոգևորականները։ Խմբակցության պատգամավորների մեծ մասը սերտորեն կապված էր անգլիական և ռուսական ֆինանսատնտեսական շրջանակների հետ, ինչը շատ հաճախ ի ցույց էր դնում նաև արտաքին քաղաքական բնագավառում նրանց հարմարվողական դիրքորոշումը։

Ընդդիմադիր ճակատում համախմբվել էր ձախերի փոքրամասնության, սակայն չափազանց ազդեցիկ ազգայնականների խմբավորումը (27 պատգամավոր), որի կորիզը կազմում էր Իրանի Դեմոկրատական կուսակցությունը (էջթեմայունե ամիյուն)։ Նրանց մեծ մասն Ատրպատականից էր և աչքի էր ընկնում իրենց ձախակողմյան գործունեությամբ։ Վերջիններս սերտորեն համագործակցում էին նաև մեջլիսից դուրս իրանական և այսրկովկասյան տարբեր սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորումների և կուսակցությունների հետ⁴³⁷։ Այն ներկայացնում էր ազգայնականներից, լիբերալ հողատերերից կազմված, արմատական մտավորականության և մանր բուրժուազիայի շահերը։ Նրանց ծրագրի հիմքում ընկած էր սոցիալ-դեմոկրատիայի գաղափարախոսությունը⁴³⁸։

Հակառակ 1907 թ. Հիմնական օրենքի հավելումներում ամրագրված պետական համակարգում կղերականության արտակարգ

⁴³⁶ Մանրամասն տե՛ս Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 257-273, Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 103-106, Иванов М., նշվ. աշխ., էջ 402-406։

⁴³⁷ Դեմոկրատների շրջանում մեծ ազդեցություն ունեին Հեյդար խան Ամու Օղլուն և Ամին Ռաուլզադեն։ Հեյդար խանը, ով հետագայում դարձավ Իրանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղարը, կուսակցության գործադիր քարտուղարն էր և պատասխանատու էր Բաքվի սոցիալ-դեմոկրատների և Իրանի դեմոկրատական կուսակցության կապերի համար։ Ռաուլզադեն ռուսական հեղափոխությունից հետո դարձել էր Բաքվի մենշևիկյան կազմակերպության առաջնորդը, Իրանում մասնակցել էր 1909 թ. Թավրիզի քաղաքացիական պատերազմին և հիմնադրել էր դեմոկրատների «Իրան-ե նոու» պաշտոնաթերթը։ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. Աշխ., էջ 266-269։

⁴³⁸ Դեմոկրատական կուսակցության ծրագիրը տե՛ս Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 269-271։

իրավասությունների մասին դրույթի՝ դեմոկրատները կոչ էին անում աշխարհիկացնել իշխանությունը և առանձնացնել կրոնը պետությունից, ինչի արդյունքում բարձրաստիճան ազդեցիկ հոգևորականության շատ ներկայացուցիչներ նույնպես հարեցին չափավորներին⁴³⁹։ Դեմոկրատներն արտաքին քաղաքական բնագավառում, ավելի քան չափավորները, կոշտ դիրքորոշում որդեգրեցին Իրանում Ռուսաստանի քաղաքականության դեմ։

Նշենք, որ պատգամավորների մի զգալի մասը միջանկյալ դիրք էր զբաղեցնում ձախերի և չափավորների միջև և շատ հաճախ, քաղաքական զարգացումներից ելնելով, հարում էր չափավորներին։ Ի դեպ՝ Երկրորդ գումարման մեջլիսում Իրանի հայկական համայնքը մյուս կրոնական փոքրամասնությունների (հրեաներ, զրադաշտականներ, ասորիներ) հետ միասին պատգամավորական ներկայացուցիչ ունենալու իրավունք ստացավ⁴⁴⁰։

Հետագա զարգացումները վերահսկելու նպատակով ռուսական կառավարությունը շարունակեց իրանական տարածքում՝ Թավրիզում, Ռեշտում, Էնզելիում պահել իր զորքերը և հրաժարվեց իրանական կառավարության հետ քննարկել դրանք աստիճանաբար դուրս բերելու հարցը։ Պետերբուրգում գտնում էին, որ զորքերի ներկայությունն արդարացված է, քանի դեռ վտանգված են առևտրական ճանապարհները և երկրում գտնվող այսրկովկասյան հեղափոխականները շարունակում են իրենց «սադրիչ» գործողությունները⁴⁴¹։ Ռուսական զորքերի դուրս չբերման պատճառներից մեկն էլ Ուրմիայի շրջանում թուրքական ռազմականման ընդլայնումն էր⁴⁴²։ Պետերբուրգում թեև չէին ցանկանում թուրքերի դեմ կտրուկ միջոցառումների դիմել, այսուհանդերձ նրանց կողմից պանիսլամիզմի գաղափարախոսության ներքո մղվող հակառուսական քարոզչությունը

⁴³⁹ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 103-106; Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 269-272

⁴⁴⁰ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland, Westview Press, 2001, p. 138-139:

⁴⁴¹ Сборник дип. док, вып. 3, с. 29.

⁴⁴² Տե՛ս Վ. Բալբերիան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները, նշվ. աշխ., էջ 226-235:

իր անդրադարձն ունեցավ դեպքերի զարգացման վրա, քանի որ այն արժանանում էր նաև իրանցի ազգայնականների հավանությանը⁴⁴³:

Երկրորդ մեջլիսի աշխատանքները մեկնարկելուց ի վեր առաջնային կարևորություն ստացավ Իրանից ռուսական զորքերի տարհանումն ու ռուսական ազդեցության սահմանափակումը՝ որպես ճգնաժամի կարգավորման նախադրյալ⁴⁴⁴: Իրանական նոր վարչակազմի բացահայտ հակառուսական գործունեությանը սատարող ուժ գնահատելով Մեծ Բրիտանիային՝ Ռուսաստանը կտրուկ փոխեց իր մարտավարությունը: Ռուսական անգիջում դիրքորոշումն առաջ բերեց մեջլիսի ձախերի և մամուլի սուր ընդդիմությունը և էլ ավելի մեծացրեց երկրում ձևավորված հակառուսական արշավը:

1909 թ. օգոստոսին Նիկոլայ Բ-ի՝ Մեծ Բրիտանիա պաշտոնական այցելության ընթացքում բրիտանական արտաքին գերատեսչությունը, ներքին ընդդիմության ճնշումների ներքո, փորձեց քննարկել Իրանից ռուսական զորքերի տարհանման հարցը, սակայն էական արդյունքների չհասավ⁴⁴⁵: Պետերբուրգում գործերի հավատարմատար Ալի Ղուլի խան օլ-Մամալեքի այս ուղղությամբ դիմումները ռուսական ԱԳՆ-ը առհասարակ անպատասխան էր թողնում⁴⁴⁶: Լոնդոնը թեև շահագրգռված էր Իրանից ռուսական զորքերի տարհանման հարցում, սակայն ստեղծված պայմաններում, բնականաբար ստիպված էր գործընթացի վրա ներազդել սահմանադրական իշխանությունների վրա ճնշումներն ուժեղացնելու հաշվին, քանի որ Պետերբուրգի հետ իրանական խնդրի լայնածավալ քննարկումները կարող էին հանգեցնել բրիտանական արտաքին քաղաքական ծրագրերի փլուզմանը: Տեսնելով ռուսական կողմի և ձախերի անգիջում հակամարտությունը՝ Է. Գրեյը 1910 թ. փետրվարի 14-ին Թեհրանում բրիտանական դեսպանորդ Ջ. Բարկլիին հրահանգեց ազդել իրանա-

⁴⁴³ Ղուլի տեղում, էջ 247-248:

⁴⁴⁴ Сборник дип. док. вып. 3, с. 201-207, Сборник дип. док. вып. 4, с. 36-39.

⁴⁴⁵ Bonakdarian Mansour, նշվ. աշխ., էջ 200-201, Firuz Kazemzadeh, նշվ. աշխ., էջ 563: 96-97, Игнатъев А., Русско-английские отношения, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

⁴⁴⁶ Сборник дип. док. вып. 4, с. 44-45.

կան կառավարության վրա և հայտարարել, որ ռուսական կառավարության վրա ճնշումներն անտեղի են և վերջինս պետք է բավականաչափ կամք դրսևորի զիջումների գնալու ուղղությամբ⁴⁴⁷։ Ջորբերի դուրս բերման մասին ռուս-իրանական բանակցությունները ձգվեցին ավել քան մեկ տարի։ Ռուսական առաջին ռազմական ներխուժման արդյունքում թեև հյուսիսիրանական շրջաններում հաստատվեց մասնակի անվտանգության գոտի, սակայն այն էապես չկարողացավ ազդել Թեհրանում ստեղծված իրավիճակի վրա, որը բացարձակապես չէր համապատասխանում կայսրության շահերին Իրանում։

4. Միջազգային իրադրությունն Իրանի շուրջ և Ռուսական կայսրության կողմից Իրանում սահմանադրական վարչակարգի տապալման փորձը

Նշանակալիորեն ամրապնդելով իրենց ազդեցությունը Թեհրանում՝ անգլիացիները սկսեցին շահագրգռվածություն ցուցաբերել նոր կառավարությանը դրամական օժանդակություն ցուցաբերելու հարցում։ Օգոստոսին Իրանի նորակազմ կառավարությունը 100 հազ. ֆունտ ստեռլինգի վարկ էր վերցրել Շահնշահական բանկից՝ արքունական հարստությունների գրավի դիմաց։ Սակայն ավելի խոշոր գործարք, առանց ռուսական կողմի մասնակցության, անգլիական կառավարությունը հրաժարվեց կնքել, որի արդյունքում 1909 թ. վերջին իրանական կառավարությունը ստիպված էր անգլո-ռուսական համատեղ փոխառության հարց բարձրացնել⁴⁴⁸։ 1910 թ. փետրվարի սկզբին Լոնդոնն ու Պետերբուրգն ի վերջո համաձայնության եկան Իրանին տրամադրելու 400 հազ. ֆունտ ստեռլինգի վարկ, սակայն չափազանց ծանր պայմաններով։ Վարկատուները պահանջեցին, որ իրանական կառավարությունը.

⁴⁴⁷ Сборник дип. док., вып. 4, с. 48-49.

⁴⁴⁸ Ананьич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 152։

1. փոխառության ծախսերի վերաբերյալ ծրագիր ներկայացնի, որը պետք է հաստատվեր Թեհրանում անգլիական և ռուսական դեսպանությունների կողմից,

2. ծառայության վերցնի ֆրանսիացի յոթ ֆինանսական փորձագետների, որոնք օժտվելու էին գործադիր իշխանության գործառույթներով,

3. առևտրական ճանապարհների անվտանգությունն ապահովելու համար, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի համաձայնությամբ, հատուկ ռազմական ուժեր կազմավորելու նպատակով, օտարերկրյա հրահանգիչներ հրավիրի,

4. պարտավորություն ստանձնի, առանց Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի նախնական համաձայնության, որևէ այլ պետության երկաթուղային մենաշնորհներ չտրամադրել,

5. «Ջուլֆա-Թավրիզ ճանապարհային ընկերությանը» Ուրմիա լճում նավագնացություն կազմակերպելու մենաշնորհային իրավունք շնորհի⁴⁴⁹: Իրանական կառավարությունն անգամ չհամարձակվեց նախագիծը մեջլիսի քննակմանը դնել՝ ցանկանալով ժամանակ շահել և միաժամանակ փորձելով այլ աղբյուրներից գումար հայթայթել⁴⁵⁰:

1910 թ. գարնանը Մեփահդարի կառավարությունը փոխառության վերաբերյալ առաջարկներ ստացավ գերմանական «Դոյչե Օրիենտալ» բանկի ներկայացուցչի և «Միջազգային սինդիկատի» կողմից, որի մեջ ընդգրկված էին անգլիացի, ֆրանսիացի և հոլանդացի ֆինանսիստներ (լուրջ կասկածներ կային, որ նաև գերմանացի): Մակայն այդ բանակցությունները տապալվեցին անգլո-ռուսական համատեղ միջամտության արդյունքում⁴⁵¹: Միաժամանակ, որպեսզի տպավորություն չստեղծվի, որ երկու տերություններն արհեստականորեն խոչընդոտում են Իրանում համակարգային բարենորոգումներ իրականացնելու գործընթացին, 1910 թ. ապրիլի 7-ին,

⁴⁴⁹ Сборник дип. док, вып. 4, с. 49-52.

⁴⁵⁰ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 286, Сборник дип. док, вып. 4, с. 68-69:

⁴⁵¹ Сборник дип. док, вып. 4, с. 84, 96-98, 120.

նրանք իրանական կառավարությանը ուղղված համատեղ նոտայում իրենց պատրաստակամությունը հայտնեցին՝ ճանաչելու երրորդ աղբյուրից փոխառություն ստանալու նրա իրավունքը՝ պայմանով, որ ռուսական և բրիտանական նախկին փոխառությունների մարմանն ուղղված եկամուտների աղբյուրները չեն լինի նոր գործարքի երաշխիք, և կառավարությունը վերահաշվարկ անցկացնելով՝ կկարգավորի երկու տերություններին ընթացիկ պարտքերը: Այն նաև պարտավորություն պետք է ստանձնեք այլ պետությունների հպատակներին չտրամադրել այնպիսի մենաշնորհներ, որոնք կարող են վնասել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի ռազմավարական շահերին⁴⁵²:

Իրանական կառավարությունը կանգնած էր նաև երկրում կայունություն հաստատելու լուրջ խնդիրների առաջ: Ցեղերն իսպառ դուրս էին եկել կենտրոնի վերահսկողությունից: Նրանց անջատողական գործողություններն ու խռովությունները դեռևս շարունակվում էին: Արդյունքում, և՛ հարավում և՛ հյուսիսում խաթարվել էր առևտրական ճանապարհների գործունեությունը⁴⁵³: Սահմանադրական իշխանությունների հետ ծագած որոշ տարաձայնությունների արդյունքում՝ հյուսիսային շրջաններում գեները վայր չդրեցին նաև ֆիդայիների զինված խմբերը, որոնք հրաժարվում էին ծառայել կենտրոնական կառավարությանը: Այս խմբերի ներկայությունն իրենց ազդեցության գոտում խիստ անհանգստացնում էր ռուսներին: Հեղափոխականների կողմից Թեհրանի գրավումից ի վեր Ռուսաստանն անընդհատ պահանջում էր զինաթափել ֆիդայական ջոկատները և երկրից արտաքսել ոչ իրանահպատակ ֆիդայիներին: Թավրիզում ռուսական արտաքին գերատեսչության ներկայացուցիչները տեղեկացնում էին ԱԳՆ-ին, որ Սաթթար և Բադիր խաների զինված ջոկատները մշտապես սաղորտում էին ռուսական գործերին և պաշարի նոր միջոցներ են նախապատրաստում⁴⁵⁴:

⁴⁵² Сборник дип. док., вып. 4, с. 137-138, 172-173, 189.

⁴⁵³ Стрелянов (Калабухов) П., նշվ. աշխ., էջ 26:

⁴⁵⁴ Сборник дип. док., вып. 4, с. 75.

1910 թ. փետրվարին Ս. Մազունովը պահանջեց, որ դեսպանորդ Ս. Պոկլևսկի-Կոզելը ֆիդայիներին զինաթափելու վերաբերյալ պահանջ ներկայացնի իրանական կառավարությանը և եթե այն չբավարարվի, ապա ռուսական կողմը ստիպված կլինի սեփական միջոցները ձեռնարկել՝ ուժեղացնելով Թավրիզի գործախուժքը, որի կազմը մասամբ կրճատվել էր աշնանը: Միաժամանակ, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը Ջուլֆա (Ջուղա) ուղարկելու համար պատրաստեց երկու հետևակային գումարտակ՝ երկու հրանոթով և հարյուր կազակ, որն իրանական կառավարության կողմից պահանջը չբավարարելու դեպքում շարժվելու էր Թավրիզ⁴⁵⁵:

Այդ փուլում Սեփահյարի կառավարությունն անձամբ սկսեց շահագրգռվածություն ցուցաբերել ֆիդայական ջոկատների լուծարման և զինաթափման հարցում: Գտնելով, որ վերջիններիս գործունեությունը նպաստում էր երկրում ձևավորված անջատողականությանը և խորացնում էր ներքաղաքական ճգնաժամը՝ նա փորձեց ֆիդայական ջոկատներն ընդգրկել կանոնավոր զինծառայության մեջ⁴⁵⁶: Մակայն իրանական կառավարությունը ավելի կտրուկ քայլերի անցավ, երբ սաստկացան ռուսական կառավարության պահանջները: Նրանց բռնի կերպով զինաթափել հաջողվեց միայն օգոստոսին, երբ կազմվեց Մոսթոուֆի օլ-Մամալեքի կառավարությունը: Օգոստոսի 3-ին նորակազմ կառավարությունը մեջլիսից երեք ամսով արտակարգ իրավասություններ ստացավ և մի քանի օր անց կառավարական, բախթիարական գործը և Եփրեմ խանի ղեկավարած ոստիկանական ուժերը զինաթափեցին Բաղիր և Մաթար խանի գլխավորությամբ Աթաբեկ այգում տեղակայված իրենց նախկին զինակիցներին⁴⁵⁷:

Այրիլին իրանական կառավարությունում սկիզբ առավ իշխանական ճգնաժամ, որը զուգորդվում էր մեջլիսում ձախերի կող-

⁴⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 77-79:

⁴⁵⁶ James D. Clark, The Constitutional movement and Russian intervention in Tabriz 1907-1911, Iranian-Russian encounters, Empires and revolutions since 1800, Ed. By S. Cronin, N. York, 2013, p. 241-242.

⁴⁵⁷ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله اذربایجان، ص. ۱۲۷-۱۲۲

մից չափավորների դեմ պայքարով և բախթիարական խաների և Սեփահդարի սուր հակասություններով: Այն շարունակվեց մինչև հունիս: Երկրորդ մեջլիսի գումարումից ի վեր՝ չափավորների և դեմոկրատների միջև սուր հակասությունները հատկապես սրվեցին աշխարհիկ բարենորոգումներ իրականացնելու քննարկումների շուրջ⁴⁵⁸: 1910 թ. հունիսին Սեփահդարի կառավարությունը ստիպված հրաժարական տվեց՝ իր տեղը զիջելով հակառուսական ավելի կտրուկ դիրքորոշում ունեցող դեմոկրատներին: Հունիսի 28-ին դեմոկրատների և բախթիարների կռալիցիայի հենքի վրա կազմվեց նոր կառավարություն՝ Դեմոկրատական կուսակցության անդամ Մոսթոուֆի օլ-Մամալեքի գլխավորությամբ⁴⁵⁹: Սեփահդարն ու Մարդար Ասադը դարձան մեջլիսի պատգամավորներ՝ շարունակելով պահպանել իրենց ազդեցությունը ներքաղաքական դաշտում⁴⁶⁰:

Նոր կառավարությունը հիմնական նպատակ հռչակեց երկրում խաղաղության հաստատումն ու օտարերկրյա զորքերի դուրս բերումը: Այս կառավարության գործիչների զգալի մասը գերմանամետ կողմնորոշում ուներ: Մեջլիսին ներկայացրած նրանց ծրագրով առաջնահերթություն էր տրվում ժանդարմերիայի ստեղծմանը, նախատեսվում էր ֆինանսական, իրավական և ռազմական բարեփոխումներ իրականացնել, որի համար ծառայության էին հրավիրելու երրորդ երկրներից մասնագետներ⁴⁶¹:

Մոսթոուֆի օլ-Մամալեքի կառավարության, ռուսական զորքերը մասամբ դուրս բերելու վճռական պահանջների դիմաց ռուսական կառավարությունն առաջարկեց, որ իրանական կառավարությունը Ռուսաստանին.

1. Թույլ տա ընդլայնել Ղարաղաղի օգտակար հանածոների ռուսական մենաշնորհը,

⁴⁵⁸ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 106-107, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 292:

⁴⁵⁹ Сборник дип. док. вып. 4, 229-239, 247.

⁴⁶⁰ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 298:

⁴⁶¹ Նույն տեղում, էջ 77-79:

2. Ուրմիա լճի վրա շնորհի նավագնացության իրավունք,

3. Իրավունք տա առանց մաքսազերծման մեքենաներ ներկրել Ջուլֆա-Թավրիզ ճանապարհը շահագործելու նպատակով և տրամադրի հիշյալ ճանապարհի տուրքերը գանձելու իրավունք,

4. ՊԿԲ-ին վերադարձնի նախկին արտոնությունները և մեծացնի նրա թվաքանակը: Իրանական կառավարությունը պետք է նաև փոխհատուցեր հյուսիսում շահսենյան ցեղերի ասպատակությունների արդյունքում ռուսահպատակներին հասցված վնասները և այդ քոչվորների խմբերը պատժելու նպատակով ուղարկված ռուսական արշավախմբերի ծախսերը⁴⁶²:

Օգոստոսին արտգործնախարար Ս. Սազոնովը Ս. Պետերբուրգում իրանական դեսպանին հետևյալ բովանդակությամբ պաշտոնական հայտարարություն արեց. «Ռուսական զորքերի դուրս բերումը կախված է շահական կառավարությունից, որը հրաժարվում է կատարել ռուսական կողմի օրինական պահանջները: Կառավարությունը պետք է ապացուցի Ռուսաստանի հետ անկեղծ հարաբերություններ ունենալու իր պատրաստակամությունը և ընդառաջ գնա ներկայացվող պահանջներին, որի դիմաց կտարհանվի Ղազվինի ջոկատը: Մինչդեռ կառավարությունը առհասարակ չի հարթում ո՛չ մեջլիսի, ո՛չ էլ ռուսական ներկայության դեմ քարոզչությունը, որին գումարվում է նաև թուրքական զորքերի կողմից իրանական տարածքների ծրագրավորված բռնազավթումները: Չնայած նրան, որ այդ բռնազավթումները շատ ավելի մեծ վտանգ են ներկայացնում, Իրանում ռուսական ու թուրքական ներկայության դեմ վերաբերմունքը տարբեր է և միայն ավելորդ անգամ ապացուցում է նորակազմ կառավարության անբարյացկամությունը Ռուսաստանի հանդեպ»⁴⁶³:

Ռուսաստանին բավականին մեծ տհաճություն էր պատճառում նաև իր նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված նոր կառավարությանը փոխառություն տրամադրելու Լոնդոնի ցանկությունը⁴⁶⁴: Շահնշահական բանկին փոխառության վերաբերյալ բանակցու-

⁴⁶² Сборник дип. док, вып. 3, с. 209, вып. 4, с. 67-68:

⁴⁶³ Նույն տեղում, էջ 79-80:

⁴⁶⁴ Сборник дип. док, вып. 5, с. 59.

յուններ սկսելու թույլտվություն տալուց առաջ Լոնդոնն անհրաժեշտ գտավ խորհրդակցել ռուսական կառավարության հետ: Սակայն վերջինս պաշտոնապես հայտարարեց, որ առարկություններ չի ունենա, եթե փոխառությունից առաջ իրանական կառավարությունը վերջնականապես կոնսոլիդացնի (համախմբի) և ավարտի իր պարտավորությունների դիմաց ռուսական բանկին 1904 թ. և 1905 թ. 600 մլն դրան⁴⁶⁵ կարճաժամկետ վարկերի կոնվերսացումը (օրվա փոխարժեքով սահմանված մի արժույթի փոխանակումը մեկ այլ արժույթով)⁴⁶⁶:

Ի դեպ՝ ռուսական կառավարության այս կտրուկ որոշումներն ամրապնդվում էին իրանական կառավարությանը բրիտանական արտաքին գերատեսչության ներկայացրած պահանջների ազդեցության տակ ևս: Փոխառությունը տրամադրելու դիմաց անգլիացիները պահանջում էին, Իրանի հարավային շրջաններում ճանապարհների անվտանգությունը ապահովելու նպատակով, Իրանի հաշվին, ՊԿԲ-ի օրինակով՝ անգլիացի հրահանգիչների հրամանատարության տակ հատուկ ռազմական միավորներ ստեղծել հարավում և դեռևս 1909 թ. վերջից այդ առնչությամբ պարբերաբար դիմում էին իրանական կառավարությանը⁴⁶⁷: 1910 թ. հոկտեմբերի 14-ին բրիտանական առաքելության ղեկավար Ջ. Բարկլին շահական կառավարությանը նոտա էր հանձնել, որում ասվում էր, որ եթե վերջինս երեք ամսվա ընթացքում չապահովի Բուշեիրից Շիրազ և Սպահան տանող առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը հարավի ցեղերից, ապա Մեծ Բրիտանիայի հնդկական սպայակազմի ենթակայության տակ կստեղծի 1000-1200 հոգանոց միավորում⁴⁶⁸: Հասարակական կար-

⁴⁶⁵ Ղրանը դաջարական արծաթյա դրամն է: 10 դրանը հավասար էր 1 ոսկյա թումանի: Ежов Г., Монеты эпохи Каджаров, Иран. История, экономика, культура. Сборник статей, М., 2009, М., с. 72-75:

⁴⁶⁶ Аняныч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, նշվ. աշխ., էջ 157, Сборник дип. док, вып. 5, с. 99:

⁴⁶⁷ Сборник дип. док, вып. 3, с. 302-303, 313, Сборник дип. док, вып. 5, с. 5, 42, 47.

⁴⁶⁸ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 305; E. Brown, The Press and Poetry of Modern Persia, նշվ. աշխ., էջ 325-327, Сборник дип. док, вып. 5, с. 114:

ծիքի ճնշման տակ իրանական կառավարությունը չընդունեց բրիտանական պահանջը: Սակայն մեջլիսը համաձայնություն տվեց ձևավորել հատուկ ժանդարմերիա և այն մարզելու նպատակով որոշեց հայցով դիմել եվրոպական այլ պետությունների՝ հրահանգիչներ ուղարկելու համար, որից հետո նա ի վիճակի կլիներ 2-3 հազարանոց զորք ուղարկել հարավ՝ ցեղերին զսպելու համար⁴⁶⁹:

Արտգործնախարար Ս. Սագոնովը շտապեց հայտնել, որ Ռուսաստանն առարկություններ չի ունենա այն պայմանով, որ հիշյալ զորամիավորումը գործողություններ չծավալի ռուսական ազդեցության գոտում⁴⁷⁰: Փոխառության հողի վրա ռուս-բրիտանական հարաբերություններն Իրանում նկատելիորեն լարվեցին: Միաժամանակ, Ռուսաստանը փորձեց կարգավորել իր հարաբերությունները Գերմանիայի հետ՝ վերադառնալով դեռևս 1907 թ. իրանական հարցերով գերմանական կառավարության հետ ընդհատված բանակցություններին⁴⁷¹: Հոկտեմբերին Իզվոլսկին լքեց արտգործնախարարի

⁴⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 164:

⁴⁷⁰ Сbornик дип. док, вып. 5, с. 68-69.

⁴⁷¹ 1907 թ. փետրվարի 1-ին տեղի ունեցած Հատուկ խորհրդակցության ժամանակ ռուսական կառավարությունը վերանայել էր Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունը կանխարգելելու իր նախկին քաղաքականությունը: Գտնելով, որ Ռուսաստանը ի վիճակի չէ շոշափելի ընդդիմություն ցույց տալ դեպի Իրան այդ երկաթգծի ճյուղավորումների կառուցմանը: Թեև ցարական կառավարությունը պարտավորվում էր չխոչընդոտել Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը և չնպաստել այդ ձեռնարկում օտարերկրյա կապիտալների ներգրավմանը, սակայն գերմանական կողմը ցանկանում էր, որ Պետերբուրգը Բաղդադի երկաթուղին իրանական ապագա երկաթուղիների ցանցին միացնելու վերաբերյալ համաձայնություն տար, և այդ կապակցությամբ Ռուսաստանը պետք է պարտավորվեր երկաթուղային գիծ կառուցել դեպի թուրք-իրանական սահմանը՝ Խանեկին: Այն պետք է կառուցվեր Մադիջե-Խանեկին գծի շինարարության ավարտելիս անմիջապես հետո: Այդ փուլում Ռուսաստանի համար Գերմանիայի հետ համաձայնության գալու հիմնական նպատակը Բաղդադի երկաթուղու ճյուղավորումների կառուցումը դեպի Իրան արգելակելն էր, ուստի գերմանական առաջարկը սուր քննադատության արժանացավ 1907 թ. հուլիսի 27-ին կայացած Հատուկ խորհրդակցության մասնակիցների կողմից: Ստեղծված իրավիճակում, որին նպաստեցին նաև Բալկաններում ծավալվող իրադարձությունները, ռուս դիվանագետները նախընտրեցին ընդհատել Գերմանիայի հետ բանակցությունները, որոնք վերսկսվեցին միայն 1910 թ., երբ լրացավ ռուս-իրանական երկաթուղային շինարա-

աթոռը: Նրան փոխարինեց Ստոլիպինի փեսան՝ ավելի վստահելի Ս. Սազոնովը⁴⁷²:

Վերադառնալով ռուս-գերմանական բանակցությունների հարցին՝ նշենք, որ 1910 թ. լրանում էր ռուս-իրանական երկաթուղային «ստերիլիզացնող» պայմանագրի ժամկետը և ռուսական իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ Իրանի մեկուսացման, նրանում հին քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ստատուս-քվոյի պահպանման քաղաքականությունն այլևս դժվար է շարունակել և Գերմանիան օգտագործելով սահմանադրական իշխանությունների հետ կապերը՝ կարող է աննախադեպ հաջողություններ գրանցել, այդ թվում նաև երկաթուղային մենաշնորհներ ստանալու ուղղությամբ: Մյուս կողմից 1910 թ. Գերմանիան փորձելով Պետերբուրգին կրկին բերել բանակցային սեղանի մոտ՝ ակտիվացրել էր իր տնտեսական և քաղաքական ներթափանցումն Իրան՝ հերթական անգամ նպատակ ունենալով պառակտելու Անտանտը⁴⁷³: 1910 թ. նոյեմբերին կայացավ Նիկոլայ Բ-ի և գերմանական կայզեր հայտնի պոտսդամյան հանդիպումը: Ս. Սազոնովը կարծում էր, որ անգլիացիների կողմից Բաղդադի երկաթուղու ֆինանսավորումն արգելակելու պատճառով մոտ ապագայում գերմանական երկաթուղին չի հասնի Բաղդադ, հետևաբար մինչև Խանեկինի գծի կառուցումը Ռուսաստանը կարող էր էլ ավելի ամրապնդել իր դիրքերը հյուսիսիրանական շուկայում՝ սեփական երկաթուղին կառուցելով ռուսական սահմաններից մինչև Թեհրան⁴⁷⁴:

Դեռևս 1910 թ. հոկտեմբերի 15-ի ռուսական կառավարության Հատուկ խորհրդակցության ժամանակ Ս. Սազոնովը հայտնեց, որ իրանական կառավարության բացահայտ հակառուսական տրա-

րության կանխարգելման մասին ստերիլիզացնող պայմանագրի ժամկետը: Ավելի մանրամասն տե՛ս Բայրուդյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., նշվ. աշխ., էջ 38-55:

⁴⁷² Сазонов С. Д., Воспоминания, Минск, 2002, с. 4-15, Хвостов, В.М., նշվ. աշխ., էջ 698, Бестужев И., նշվ. աշխ., էջ 302-303, 314-326:

⁴⁷³ Բայրուդյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում, նշվ. աշխ., էջ 46-60, Ерусалимский А., К истории Потсдамского соглашения 1911 г., «Красный архив», т. 3 (58), М., 1933, с. 48-54.

⁴⁷⁴ Сазонов С. Д., Воспоминания, նշվ. աշխ., էջ 15-20:

մադրվածությունը և ռուսական շահերի անտեսումը ստիպում է որոշակի պատժամիջոցներ իրականացնել Իրանի նկատմամբ, որոնք քննարկվում էին Թեհրանում ռուսական առաքելության ղեկավար Պոկլևսկի-Կոզելյի հետ⁴⁷⁵։ Այս կապակցությամբ Խորհրդակցությունը միաձայն որոշել էր, որ Սազոնովն Իրանի նկատմամբ կարող է կիրառել այն միջոցառումները, որոնք նպատակահարմար կգտնի տվյալ պահին⁴⁷⁶։ Առաջարկվեց պատժամիջոցների հետևյալ փաթեթը. սկզբում սահմանափակվելու էին շահական կառավարության և արքունիքի համար մատակարարվող պարագաների տարանցիկի արտոնյալ սակագները, Իրանը չէր կարող Ռուսաստանում ծառայության նշանակել նոր հյուպատոսներ, ապա անցում էր կատարվելու ավելի կտրուկ միջոցների, որոնք վերաբերում էին Ռուսաստան իրանական արտահանմանը, զենք զինամթերքի վաճառքին և ռուսական տարածքով դրանք Իրան փոխադրելուն։ Մերժվելու էին բոլոր տեսակի փոխառությունների առաջարկները։ Վերոնշյալ միջոցառումների անարդյունավետության պարագայում Ռուսաստանն Իրան նոր գործադրություններ էր ուղարկելու⁴⁷⁷։

Շուտով արտգործնախարար Ս. Սազոնովը պաշտոնապես հայտնեց, որ եթե անգլիական փոխառությունը տրամադրվի առանց ռուսական պահանջները հաշվի առնելու՝ այն չափազանց վատ տպավորություն կգործի և անհնար կդարձնի Իրանից ռուսական գորքերի դուրս բերումը⁴⁷⁸։ Այսպիսով, իրանական կառավարության հետ Շահնշահական բանկի գործարքն ուղղակիորեն կապվեց ռուս-իրանական բանակցությունների արդյունքների հետ։

⁴⁷⁵ Журнал Осособого совещания по Персии, октябрь, 1910 г., “Красный архив”, 1933, т. 3 (58), с. 57.

⁴⁷⁶ Նույն տեղում։

⁴⁷⁷ Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг. (Այսուհետև՝ ՄՕՅԻ), М., 1938, серия 2, т. 2, N.593, с. 136.

⁴⁷⁸ 1900 թ. և 1902 թ. ռուսական կառավարության հետ կնքված փոխառությունների համաձայնագրերի համաձայն՝ իրանական կառավարությունը մինչև 1910 թ. իրավասու չէր առանց Ռուսաստանի համաձայնության որևէ այլ պետությունից արտաքին փոխառություն վերցնել։ Сборник дип. док, вып. 5, с. 155.

Սահմանադրական իշխանությունների առավել ծայրահեղ շրջանակները, հիմնավորելով երկրում մաքսային, ֆինանսական և ռազմական բարենորոգումների անհրաժեշտությունը, նախատեսում էին դրանք իրականացնել օտարերկրյա, սակայն սկզբունքորեն ոչ ռուս մասնագետների օժանդակությամբ: Ուստի Ռուսաստանի նկատմամբ իր ֆինանսական պարտավորությունները իրանական կառավարությունը անձամբ էր շտապում հարթել, քանի որ դեռևս օգոստոսի 24-ին Մեջլիսը որոշում էր ընդունել, իրանական հարցերում չեզոք երկիր հանդիսացող ԱՄՆ-ից ֆինանսական հինգ խորհրդականներ հրավիրելու մասին⁴⁷⁹:

1910 թ. դեկտեմբերի վերջին ռուսական պարտքերի դիմաց կոնվերսացումը ի վերջո անցկացվեց: Դեկտեմբերի 31-ին կնքված ռուս-իրանական պայմանագրի համաձայն տարեկան 7% տոկոսադրույքով ընդհանուր պարտքը մարման էր ենթակա 15 տարվա ընթացքում, մինչև 1925 թ., որի վճարման աղբյուր և երաշխիք էին հանդիսանալու մաքսային եկամուտները⁴⁸⁰: 1911 թ. փետրվարին իրանական կառավարությունը Շահնշահական բանկից ստացավ 120 հազ. թուման կանխավճար⁴⁸¹: Նույն թվականի մայիսին մեջլիսը իրանական կառավարությանը թույլատրեց ստորագրել Շահնշահական բանկի հետ տարեկան 5% տոկոսադրույքով 1,25 մլն ֆունտ ստեռլինգի վերջնական պայմանագիրը⁴⁸² և չնայած փոխառության տոկոսադրույքի ցածր եկամտաբերությանը, Մեծ Բրիտանիան տրամադրելով այն՝ ամբողջովին թուլացրեց նաև իրանական կառավարության վարկավորման գործում Ռուսաստանի երբեմնի մենաշնորհային դիրքերը:

1911 թ. հունվարի վերջին բրիտանական ԱԳՆ-ի գործադրած ջանքերի շնորհիվ Իրան ժամանեց Նասր օլ-Մուլքը: Նա դեռևս սեպտեմբերին՝ Ազուլ օլ-Մուլքի մահվանից հետո ընտրվել էր որպես

⁴⁷⁹ Сборник дип. док, вып. 5, с. 87.

⁴⁸⁰ Сборник дип. док, вып. 6, с. 5-8.

⁴⁸¹ Сборник дип. док, вып. 6, с. 55.

⁴⁸² МОИ, серия 2, т. 18, N. 138, с. 149-151.

անչափահաս Ահմադ շահի խնամակալ: 1910 թ. դեկտեմբերից իրանական կառավարությունում ձևավորված նոր ճգնաժամի արդյունքում նախարարները և մեջլիսի նախագահը կրկին հրաժարականներ էին տվել: Ռեզենտի ժամանումից անմիջապես հետո հրաժարական տվեց նաև Մոսթոուֆի օլ-Մամալեքը, ում վարչապետության ողջ շրջանը նույնպես զուգորդվեց ներքաղաքական հակասություններով և գործող քաղաքական ուժերի փոխադարձ սուր պայքարով⁴⁸³: Չափավոր հայացքների տեր նոր ռեզենտը եղել էր Գրեյի համակուրսեցին Օքսֆորդում ուսանելու տարիներին և բավականին ջերմ հարաբերություններ էր պահպանել վերջինիս հետ⁴⁸⁴: Գրեյը շտապեց հավաստիացնել ռուս գործընկերներին, որ իշխանության գալուց հետո արտաքին քաղաքականության բնագավառում նոր ռեզենտը միտված էր լինելու անգլո-ռուսական համաձայնագրի ձևաչափին համահունչ ուղեգիծ վարել: Վերջինին հաջողվեց Մեջլիսում ձևավորել չափավորների նոր կոալիցիա, որը կթուլացներ դեմոկրատների ազդեցությունը: Վարչապետի պաշտոնում չափավորներն առաջադրեցին Մեփահդարին, ում էլ Նասր օլ-Մուլքը հանձնարարեց նոր կառավարության ձևավորումը⁴⁸⁵: Այս ամենը Ռուսաստանին հույս էր ներշնչում, որ իրանական գործերում կարող է հաստատվել որոշակի կայունություն:

Հունվարին Ս. Սագոնովը Պակլևսկի-Կազեյին ուղղված մի շարք հեռագրերում արդեն նշում էր, որ Նասր օլ-Մուլքը խոստացել է բավարարել Ղարադաղի և ավտոմեքենաների հետ կապված ռուսական պահանջները, իսկ արտգործնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մոհթեշամ օս-Սալթանեի ջանքերով կառավարու-

⁴⁸³ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 104-107:

⁴⁸⁴ Մոհամադ Ալի շահի կառավարման շրջանում նա որոշ ժամանակ ստանձնել է վարչապետի պաշտոնը, սակայն իր լիբերալ հայացքների համար արժանացել էր շահի անբարեհաճության և հեղաշրջման արդյունքում, կալանավորվել էր: Սակայն Գրեյի միջամտության շնորհիվ նրան հաջողվել էր դուրս գալ բանտից և մեկնել Լոնդոն:

⁴⁸⁵ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 309-310:

յունը փոխհատուցել է ռուսահայատականերին հասցված վնասների մի մասը, և, «այդ իսկ պատճառով, տվյալ պահը նպաստավոր է Ղազվինից ռուսական զորքերի դուրս բերման համար»⁴⁸⁶:

Մարտին դուրս բերվեցին Դարագյազի և Քուչանի ռուսական ջոկատները⁴⁸⁷: Նույն մարտին ռուսական կառավարությունն անգամ համաձայնվեց իրանական նոր կառավարությանը վաճառել մեծ քանակությամբ զենք՝ երկրում կարգուկանոն հաստատելու համար⁴⁸⁸:

Փետրվարի 26-ին մեջլիսում ներկայացնելով կառավարության նոր կազմը՝ Սեփահյարը խնդրեց արտակարգ լիազորություններ տրամադրել գործադիրին: Նոր ծրագրում կարևորվում էր՝ երկրի ողջ տարածքում կարգուկանոն հաստատելու նպատակով ստեղծել արագ արձագանքման պատժիչ ջոկատներ, բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանել բարեկամական պետությունների հետ և կարգավորել ֆինանսական խնդիրներն օտարերկրյա խորհրդականների օգնությամբ⁴⁸⁹:

Ֆինանսական ոլորտում բարենորոգումներ սկսելու նպատակով՝ նոր կառավարությունը շարունակեց դեռևս 1910 թ. վերջին Մոսթոուֆի օլ-Մամալեքի կառավարության կողմից ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտի հետ ֆինանսական մասնագետներ Իրան գործուղելու վերաբերյալ բանակցությունները: 1911 թ. հունվարին ԱՄՆ պետդեսպարտամենտը երեք տարի ժամկետով գլխավոր գանձապետի պաշտոնի համար առաջադրեց ֆինանսական վարչարարության բնագավառում մեծ փորձ ունեցող Սորգան Շուսթերին և ֆինանսական հինգ խորհրդականի⁴⁹⁰: Հստ ռուսական արտգործնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ա. Ներատովի՝ գերտերության հպատակի հրավերը նախադեպ էր, որից հետո իրանական վարչա-

⁴⁸⁶ Сборник дип. док., вып. 6, с. 19, 25, 30, 43.

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 36-37:

⁴⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 91, 95, 101:

⁴⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 72-78:

⁴⁹⁰ Shuster M., The Strangling of Persia, N. York, 1912, p. 5-9; McDaniel Robert A., The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution, Minneapolis, 1974, p. 115.

կարգ այլ խոշոր տերությունների հպատակների ներթափանցմանը հակազդելը ավելի կոժվարանա: Բացի այդ, ամերիկացի փորձագետի նշանակումն ավելորդ անգամ փաստում էր, որ դեմոկրատները չցանկացան հետևել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի խորհրդին՝ եվրոպական երկրորդական երկրներից (բելգիացիներ, իտալացիներ, շվեդներ) հրահանգիչներ հրավիրելու հարցում⁴⁹¹:

Ինչ վերաբերում է անգլիացիներին, ապա նրանք դրականորեն վերաբերվեցին ամերիկացիներին հրավիրելու որոշմանը և անգամ պաշտպանեցին այդ առաջարկը Ս. Պետերբուրգում: Իրավիճակը ավելորդ չսրելու նպատակով ռուսական կողմը որոշեց, որ բրիտանացիների հետ կարող է համատեղ հայտարարությամբ զգուշացնել իրանական կառավարությանը, որ Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան թեև դեմ չեն մեջլիսի որոշմանը, սակայն հետագայում վերջիններիս խորհուրդներին հետամուտ չլինելը և օտարերկրյա հպատակներ հրավիրելու այլ փորձերի դեպքում՝ պահանջելու են այսուհետև հրավիրել միայն անգլիացի և ռուս խորհրդականների⁴⁹²:

Իր ժամանումից անմիջապես հետո Շուսթերը մշակեց Իրանի ֆինանսական բնագավառում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին 12 կետից բաղկացած օրինագիծը, որը դեմոկրատների ճնշումների տակ մայիսի 31-ին անմիջապես հաստատվեց մեջլիսի կողմից: Ըստ այդ օրենքի՝ Շուսթերը բացառիկ և լայն իրավունքներ էր ստանում վերահսկելու պետության ֆինանսական բոլոր գործարքները, այդ թվում նաև պետական հարկերի և եկամուտների հավաքագրման, ծախսերի, բանկային գործարքների, դրամահատման, փոխարժեքի և մենաշնորհների դիմաց մարումները և այդ գործընթացը կառավարելու նպատակով հատուկ հաստատություններ էին հիմնվելու ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ նահանգներում: Օրենքով նրա՝ գլխավոր գանձապետի, տրամադրության տակ էր անցնում պետական գանձարանը, առանց որի ստորագրության չէր կարող իրակա-

⁴⁹¹ Сборник дип. док. вып. 6, с. 5-8.

⁴⁹² Լույս տեղում, էջ 107:

նացվել որևիցե ծախս կամ վարկավորման գործարք, ինչպես նաև արտաքին փոխառություններ կնքելու և մենաշնորհների շուրջ բանակցություններ վարելու լիազորությունը: Նա իրավասություն էր ստանում կառավարության և մեջլիսի հաստատմանը ներկայացնել երկրում գոյություն ունեցող ֆինանսական օրենքները փոփոխելու մասին նախագծեր, ինչպես նաև գանձարանը նոր եկամուտներով համալրելու մասին որոշումներ⁴⁹³: Բնական է, որ նմանօրինակ լայն արտոնությունների տրամադրումը իր անմիջական անդրադարձն էր ունենալու ռուս- իրանական հարաբերությունների վրա, քանզի գլխավոր գանձապետն իր ձեռքում կենտրոնացնելով պետական ողջ ֆինանսական համակարգը, այդ թվում նաև հարկերի մուտքագրման, գործող բանկերի հետ կառավարության գործարքների և ծախսերի հաշվետվությունների վերահսկողությունը՝ թուլացնելու էր Ռուսաստանի անմիջական ազդեցությունը Իրանի տնտեսական կյանքում:

Շուտով, փորձելով վերահսկողություն հաստատել մաքսային ոլորտի գործունեության վրա, Շուսթերը պահանջեց, որ Իրանում գործող բանկերն առանց իր ստորագրության և թույլտվության չվճարեն մաքսային վարչության կտրոնները և մաքսային եկամուտները անմիջապես մուտքագրվեն գանձարան, որի արդյունքում լուրջ խնդիր առաջացավ մաքսատների տնօրեն Բելզիացի Սորնարի հետ, ով հրաժարվեց կատարել Շուսթերի պահանջները⁴⁹⁴: Միջադեպը լուրջ փորձության ենթարկեց նաև ռուս-անգլական հարաբերությունները, քանի որ Շահնշահական բանկի ղեկավարը իր համաձայնությունն էր տվել Շուսթերին: Պակկեսկի-Կազելլն անմիջապես բողոքարկեց Շուսթերի որոշումը, մինչդեռ բրիտանական առաքելության ղեկավարը, իր վերադասի ցուցումով, չեզոքություն պահեց⁴⁹⁵:

⁴⁹³ Shuster M., նշվ. աշխ., “Report of the Parliamentary finance regulations commission” Appendix B, էջ 356-358, Сборник дип. док. вып. 6, с. 159-161:

⁴⁹⁴ McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 130-132, Сборник дип. док. вып. 6, с. 190:

⁴⁹⁵ McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 133, Сборник дип. док. вып. 6, с. 195, 205:

Արտգործնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ա. Ներատովը է. Գրեյիին հաղորդեց, որ Ռուսաստանը համաձայնվել է Շուսթերի հրավերին միայն իրանական իշխանությունների հետ հարաբերություններն ավելի չլարելու համար՝ կարծելով, որ նրա գործունեությունը կսահմանափակվի միայն խորհրդականի գործառույթներով: Սակայն փաստացի ֆինանսական համակարգի բոլոր ոլորտները նրա տրամադրության տակ դնելը չափազանց վտանգավոր է և հակասում է Մեծ Բրիտանիայի հետ այդ երկրում համատեղ քաղաքականություն իրականացնելու հիմնական սկզբունքին⁴⁹⁶:

Չհասցնելով հարթել Մորնեյ-Շուսթեր հակասությունները՝ Թեհրանում ռուսական դեսպանությունն ավելի լուրջ խնդիրների առաջ կանգնեց: Շուսթերը բարեփոխումներն իրականացնելու նպատակով ծրագրում էր 12-15 հազար հոգանոց ֆինանսական ժանդարմերիա հավաքագրել, որի համար ստացել էր մեջլիսի թույլտվությունը: Այդ գորամիավորումը ղեկավարելու համար նա առաջադրեց իր հակառուսական հայացքներով հայտնի Թեհրանում բրիտանական ռազմական կցորդ Չ. Սթոուքսի թեկնածությունը, ինչը ռուսական իշխող շրջաններում ծայրաստիճան վատ ընկալվեց: Ապացույցներ կային, որ Սթոուքսը սերտորեն համագործակցում է իրանական ազգայնականների հետ և հարում է «բրիտանական այլախոհների» ճամբարին⁴⁹⁷: Սկզբում ռուսական ԱԳՆ-ը փորձեց խնդիրը լուծել Լոնդոնի միջոցով. անգլիական կառավարությունը պետք է ստիպեր Սթոուքսին հրաժարվել Իրանում ծառայության անցնելուց և չընդուներ անգլո-հնդկական զինված ուժերում ծառայությունից դուրս գալու վերաբերյալ նրա հրաժարականը և միաժամանակ իրանական կառավարությանը հայտարարություն աներ, որ նշված պաշտոնին հրավիրվի երկրորդական տերության մասնագետ: Ա. Ներատովը պնդում էր, որպեսզի Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը հայտարարի, որ ռուսական հանրային կարծիքը չափազանց սուր է

⁴⁹⁶ Сборник дип. док, вып. 6, с. 199-200.

⁴⁹⁷ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 320, Firuz Kazem-Zadeh, նշվ. աշխ., էջ 587-589.

ընկալում Մթոռքսի նշանակումը, ինչը կարող էր վտանգել ռուս-անգլիական համաձայնագիրը, և եթե բրիտանական կառավարությունը պատշաճ կերպով չարգելակի այն, Ռուսաստանը պահանջելու էր փոխհատուցումներ⁴⁹⁸:

Հուլիսի 15-ին Ռուսաստանն իրանական կառավարությանը հայտարարեց, որ դեմ է Մթոռքսի նշանակմանը⁴⁹⁹: Միաժամանակ պահանջեց, որպեսզի Լոնդոնը պաշտոնապես հայտարարի, որ եթե Մթոռքսի գործունեության ոլորտը տարածվի ռուսական ազդեցության գոտի, ապա Մեծ Բրիտանիան համաձայնվելու է նմանատիպ իրավունքներով օժտված, ռուս սպայի անգլիական ազդեցության գոտում նշանակմանը⁵⁰⁰:

Ռուսական կառավարության պահանջների նման կտրուկ երանգավորումները մեծապես պայմանավորված էին աշխարհաքաղաքական հարթակում անգլո-ֆրանս-գերմանական հարաբերությունների լարվածության հերթական փուլով: Ամերիկացի ֆինանսիստի առաքելությունը Թեհրան համընկավ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև 1911 թ. հուլիսին բռնկված Մարոկկոյի հերթական ճգնաժամում Մեծ Բրիտանիայի կողմից Ֆրանսիային սատարելու գործընթացին: Ռուսաստանը հմտորեն օգտագործեց եվրոպական զարգացումները՝ փորձելով շուտափույթ կերպով վերակազմակերպել իր արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններն Իրանում: Այն մեծ ջանքեր գործադրեց իր նախկին ազդեցությունն այստեղ վերականգնելու համար: Նախ՝ ավարտին հասցրեց իրանական հարցերով շուրջ տասն ամիս ընթացող ռուս-գերմանական բանակցությունները, որի արդյունքում 1911 թ. օգոստոսի 19-ին կնքվեց Իրանի վերաբերյալ ռուս-գերմանական վերջնական պայմանագիրը⁵⁰¹: Այնուհետև, ցարա-

⁴⁹⁸ СБОРНИК ДИП. ДОК. ВЫП. 7, с. 5-6.

⁴⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 87:

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 51, 76-78, 80.

⁵⁰¹ Պայմանագրով Գերմանիան ի վերջո ճանաչեց ռուսական հատուկ շահերն Իրանի հյուսիսում և ընդունեց, որ ինքն այստեղ հետապնդում է միայն առևտրական նպատակներ: Վերջինս խոստանում էր ռուսական ազդեցության գոտում չհավակնել երկաթուղային, խճուղային և հեռագրային մենաշնորհներ ստանալուն: Իր հերթին՝ Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնում կառուցել

կան կառավարությունը փորձեց հմտորեն խաղարկել Իրանի ներքաղաքական նոր զարգացումները, որոնք պայմանավորված էին նախկին շահ Մոհամմադ Ալիի կողմից գահը վերստանալու գործնական փորձերով⁵⁰²։ Ռուսական իշխող շրջանները քաջ գիտակցում էին, որ Գերմանիայի հետ լարված հարաբերությունների ֆոնի վրա Մեծ Բրիտանիան ավելորդ փորձության չի ենթարկի Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները։

Ռուսական ճնշումների ներքո Գրեյը՝ չցանկանալով ավելորդ անգամ վտանգել անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, հրաժարվեց ընթացք տալ Սթոուքսի գործին։ Օգոստոսի սկզբին Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը հեռագրում էր Ա. Ներսիսովին, որ Թեհրանում բրիտանական դեսպանորդ Ջ. Բարկլիին հրահանգված է իրանական կառավարությանը հայտարարել, որ եթե վերջինս շարունակի պնդել Սթոուքսի նշանակման հարցում, ապա զինծառայողի հրաժարականը չի ընդունվի բրիտանական կառավարության կողմից⁵⁰³։

Օգոստոսի 6-ին Ս. Պոկլևսկի-Կոզզելը Սթոուքսի նշանակման վերաբերյալ ռուսական բողոքի պաշտոնական նոտա հանձնեց իրանական կառավարությանը, որով Ռուսաստանը իրեն իրավունք էր վերապահում հյուսիսային Իրանում իր շահերը ինքնուրույնաբար պաշտպանելու⁵⁰⁴։ Բարկլին գրավոր կերպով զգուշացրեց իրանական կառավարությանը, որ Սթոուքսի հրաժարականը չի ընդունվել իր կառավարության կողմից և նպաստավոր կլիներ, որ շահական կառավարությունը ֆինանսական ժանդարմերիայի հետ կապված բարեփոխումների գործում փոխարինի նրան երկրորդական պետության հրահանգիչով⁵⁰⁵։

Թեհրան-Խանեկին երկաթուղային գիծը համապատասխան պայմանավորված ժամկետի, երբ կավարտվի Բաղդադի երկաթուղու հյուսիսային հատվածի (Մադիջե-Խանեկին) շինարարությունը։ Պայմանագիրը տես՝ Сборник договоров России с другими государствами, նշվ. աշխ., էջ 405-407։

⁵⁰² ۱۶۹-۱۶۲ ص. احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله اندر باجیان، ص.

⁵⁰³ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 1, N.331, с. 343, Сборник дип. док, вып. 7, с. 103-105։

⁵⁰⁴ Sweet D.W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, նշվ. աշխ., էջ 250։

⁵⁰⁵ Сборник дип. док, вып. 7, с. 101-102, 105.

Ինչ վերաբերում է նախկին շահի կողմից գահը վերադարձնելու գաղափարին, ապա այն, թեև որոշակի վերապահումներով, այնուամենայնիվ կարեկցանքի արժանացավ ռուսական ԱԳՆ-ում: Թեև այստեղ քաջ գիտակցում էին, որ նախկին շահին սատարող ուժերին պակասում է համախմբվածությունը, ու առանց լուրջ ֆինանսական օժանդակության նրանց դժվար կլինի գրավել Թեհրանը, այդուհանդերձ Իրանում տիրող ամենաթողությունը և հասարակության շրջանում սահմանադրական կարգերի նկատմամբ հուսալքությունը հնարավորություն է տալիս Ի Մոհամմադ Ալիի շահի շուրջ նոր քաղաքական շարժման ձևավորման համար⁵⁰⁶:

Շուրջ երկու տարի Օդեսայում գտնվող նախկին շահը իր հավատարիմ գործակալների միջոցով քարոզչություն էր իրականացնում Իրանում, որը հատկապես մեծ հաջողություն ունեցավ թուրքմենական, շահսենեյան և քրդական որոշ ցեղերի շրջանում, որոնց բնակության շրջաններում նախկին շահի գործակալների և հետադիմական ուժերի կողմից ակտիվորեն հող էր նախապատրաստվում նրան վերադարձնելու ուղղությամբ: Բացի դրանից, մեծ աշխատանք էր տարվել նաև նրա եղբոր՝ Սալար օդ-Դոուլեի, ինչպես նաև Մարաղայի պահպանողական նահանգապետ Սամադ խան Շոջջա օդ-Դոուլեի, Մազանդարանի ավատատերի, Աստրաբադից Մեշեդ տանող ճանապարհին վերահսկողություն սահմանած Ռաշիդ օս-Սալթանեի ջոկատների կողմից⁵⁰⁷: Իրանական կառավարությունը, որին չէր հաջողվում վերջնականապես հանդարտեցնել այդ տարրերին հյուսիսային շրջանների անջատողականությունը հիմնականում կապում էր հենց այս քարոզչության հետ:

Թեև Մոհամմադ Ալին դժվար էր համարել երկրի ներսում ծանրակշիռ ազդեցություն ունեցող ուժ, սակայն ռուսական ԱԳՆ-ը փորձեց ուղղել «նախկին սխալները»՝ որոշում կայացնելով չեզոքություն պահել նախկին շահի և սահմանադրական իշխանությունների

⁵⁰⁶ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 1, N. 133, с. 143-146.

⁵⁰⁷ ۱۷۳-۱۷۲, ۱۶۶-۱۶۵, ص. تاريخ هيجده ساله اندر بایجان, احمد کسروی, تاریخ هیجده ساله اندر بایجان, ص. ۱۶۵-۱۶۶.

միջև պայքարում: Միննույն ժամանակ կարևորվում էր, որ իրանական կառավարության մոտ չհայտնվեն Մոհամմադ Ալիի գործունեության վերաբերյալ ապացույցներ⁵⁰⁸: 1910 թ. սեպտեմբերից ընդհուպ մինչև 1911 թ. ամառ իրանական կառավարությունը Մոհամմադ Ալիի հետադիմական գործունեության մասին մշտապես հայտարարություններ էր անում ռուսական առաքելությանը՝ նշելով, որ այն չի համապատասխանում 1909 թ. օգոստոսի 25-ին Իրանի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ստորագրված փաստաթղթին և այդ կապակցությամբ նախազգուշացնում էր, որ կդադարեցնի թռչակի վճարումները նախկին շահին⁵⁰⁹:

Ինչ վերաբերում է անգլիացիներին, ապա նրանք ցանկանում էին, որպեսզի Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան իրանական կառավարությանը համատեղ հայտարարեն, որ երկու տերությունները ճանաչում են միայն ներկայիս կառավարությանը և դեմ են Մոհամմադ Ալիի վերադարձին: Սակայն Լոնդոն ուղղված իր հաղորդագրություններում Ներսիսյանն ուղղակիորեն սկսեց ակնարկել 1909 թ. Մեծ Բրիտանիայի կողմից գրաված դիրքորոշման մասին: Հուլիսի 7-ին Բենկենդորֆին ուղղված հեռագրում նա խնդրում էր այժմ արդեն Է. Գրեյի մշտական խորհրդական Ա. Նիկոլսոնին հայտնել, որ Իրանում Մոհամմադ Ալիի հայտնվելը ռուսական կառավարության համար նույնքան անսպասելի էր, որքան Լոնդոնի համար: Ռուսական կառավարությունից նա ոչ մի ֆինանսական աջակցություն չի ստացել, սակայն իրանական տարածքում նրա հայտնվելուց հետո, նրա և իր հակառակորդների միջև պայքարին Ռուսաստանի վերաբերմունքը «կարող է լինել միայն չեզոք»⁵¹⁰: Այդ իսկ պատճառով ներկայիս իրավիճակում Ռուսաստանն, ինչպես 1909 թ. զերծ կմնա հակամարտող որևէ կողմին աջակցություն ցուցաբերելուց՝ թույլ տալով նրանց լուծել ներքին հակասությունները⁵¹¹:

⁵⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 603:

⁵⁰⁹ Сборник дип. док., вып. 5, с. 129-130, 146.

⁵¹⁰ Сборник дип. док., вып. 7, с. 17.

⁵¹¹ Сборник дип. док., вып. 7, с. 26, МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.1, N.228, с. 246.

Դեռևս 1910 թ. հոկտեմբերին ռուսական իշխանություններն ընդառաջ գնալով շահի խնդրանքին, թույլ էին տվել նրան բուժման նպատակով մեկնել Եվրոպա, որտեղ նա պարբերաբար հանդիպումներ էր կազմակերպել Իրանի հետադիմական առաջնորդների, այդ թվում նաև իր եղբոր՝ Աբուլ Ֆաթի-միրզա Սալար օդ-Դոուլեի և Սարդար Արշադի (Արշադ օդ-Դոուլե) հետ⁵¹²։ 1911 թ. հունիսին Սոհամմադ Ալիին, ռուսական իշխանությունների թողտվությամբ, Խալիլ-Բադդադի անունով կեղծ անձնագրով, հաջողվել էր Ռուսաստանի տարածքով Վիեննայից ժամանել Բաքվից հյուսիս գտնվող Պետրովսկ նավահանգիստը, որտեղից նա և իր կողմնակիցները, զենքով բեռնված «հանքային ջրեր» ցուցանակներով արկղերը տեղափոխել էին ռուսական «Քրիստոֆոր Կոլումբ» նավը։ Հուլիսի 4-ին Սոհամմադ Ալին Շոա օս-Սալթանեի, նախկին արտգործնախարար Սաադ օդ-Դոուլեի, Սարդար Արշադի ուղեկցությամբ ժամանել էր Աստրաքադի մոտակայքում գտնվող Գյումուշթեփե թուրքմենական գյուղը⁵¹³, որտեղից գրություն էր ուղարկել իր կողմնակիցներին՝ առաջարկելով շարժվել դեպի Թեհրան⁵¹⁴։

Հուլիսին ռուսական դեսպանորդին հանձնված նոտայում իրանական կառավարությունը հաղորդում էր. «Քանի որ ռուսական կառավարությունը հարկ չի համարել կանգնեցնել շահի գործակալներին Բաքվում, ապա իրանական կառավարությունն իրեն պարտավորված չի համարում փոխհատուցել Ռուսաստանից ռուսական շոգենավով ժամանած նախկին շահի գործունեության արդյունքում ցեղերի ասպատակություններից առաջացած վնասները»⁵¹⁵։

Պակլեսկի-Կազեվին հրահանգվեց հակադարձել իրանական կառավարության նոտային, որ. «Սոհամմադ Ալի շահը բազմիցս զգուշացվել է՝ զերծ մնալու իրանական ներկայիս կառավարության

⁵¹² Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 107։

⁵¹³ Смирнов К., նշվ. աշխ., էջ 158, Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 104, McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 136-139, Сборник дип. док. вып. 7, с. 70-71.

⁵¹⁴ Сборник дип. док. вып. 7, с. 59-73, 175. ص. تاریخ هیجده ساله اذربایجان،

⁵¹⁵ Լույն տեղում, էջ 29-32։

դեմ քարոզչությունից և քանի որ վերջինս հայտարարել է, որ հաղորդակից չէ նման քարոզչության, ապա լիարժեք հիմքեր կային կարծելու, որ այդ քարոզչությունը տարվել է նրանից անկախ, այլ անձանց կողմից: Այդուհանդերձ, յուրաքանչյուր երկրում քարոզչության դեմ պայքարը, տվյալ երկրի կառավարության պարտականությունն է, այլ ոչ թե ուրիշինը: Ռուսական կառավարությունը չի կարող նաև չնկատել, որ Մոհամմադ Ալի շահի հետնաալուց հետո անցած երկու տարիների ընթացքում իրանական կառավարության կողմից ոչինչ չի արվել երկրում կայունության հաստատման ուղղությամբ. մշտական նախարարական ճգնաժամերը, կուսակցությունների պայքարը և մեջլիսի անարդյունավետ գործունեությունն անկասկած նպաստավոր միջավայր են ստեղծել Մոհամմադ Ալի շահի օգտին բանսարկություններ կազմակերպելու և նրան գահին վերադարձնելու համար... ուստի ռուսական կառավարությունը, նախկին շահի հայտնվելու արդյունքում, իրանական կառավարությանը շարունակելու է պատասխանատու համարել՝ ռուսական պետական և մասնավոր շահերին հասցված վնասների համար»⁵¹⁶: Ռուսական կողմը հասավ նաև նրան, որ իրանական կառավարությանը արվեց չեզոքության պահպանման մասին անգլո-ռուսական համատեղ հայտարարությունը⁵¹⁷:

Չնայած հայտարարված չեզոքությանը՝ Իրանում ռուսական ներկայացուցիչները, շահագրգռված լինելով գործող սահմանադրական վարչակարգի տապալմամբ, մեծ հետաքրքրություն սկսեցին դրսևորել նախկին շահի վերականգնման գաղափարի նկատմամբ: Թավրիզում, Աստրաբադում, Արդաբիլում, Մեշհեդում ծառայող ռուսական հյուպատոսներն ամեն կերպ ջանում էին թուլացնել նախկին շահի դեմ կենտրոնական կառավարության կողմից ձեռնարկվող միջոցառումների և պայքարի հիմքերը: Նրանց հիմնական նպատակներից էր նաև Մոհամմադ Ալիի դեմ պայքարում սահմանադրական

⁵¹⁶ Сборник дип. док. вып. 7, с. 43-44.

⁵¹⁷ Նույն տեղում, էջ 45,55:

ճակատի կողմից Այսրկովկասի հեղափոխական ուժերի մասնակցությանը խոչընդոտելը⁵¹⁸:

1911 թ. օգոստոսին Մոհամմադ Ալիին սատարող զինված ուժերի գործողություններին զուգընթաց սրվեցին նաև վերջին երկու տարվա ընթացքում երկիրը կառավարող տարբեր քաղաքական ճամբարների միջև հակասությունները: Շուսթերին ընձեռած արտոնությունները խորացրին մեջլիս-կառավարություն հակասությունները՝ առաջացնելով կառավարական նոր ճգնաժամ: Շահագրգռված լինելով չափավորների կառավարության պահպանման հարցում՝ Նասր օլ-Մոլլը ձեռնամուխ եղավ, որ Բախթիարական առաջնորդ Սամսամ օս-Սալթանեն Մեփահդարի կազմած երկրորդ կառավարությունում զբաղեցրեց պաշտպանության նախարարի պաշտոնը⁵¹⁹: Սամսամ օս-Սալթանեի վարչապետությունը որոշիչ դերակատարություն ունեցավ Իրանի ներքաղաքական զարգացումների վրա: Քաջ գիտակցելով, որ առանց Բախթիարների ռազմական ներուժի կառավարությունը չի կարող դուրս մղել Մոհամմադ Ալիին, Բախթիարները սկսեցին զգուշորեն ամրացնել իրենց իշխանության հիմքերը և աշխատելով չառաջացնել ձախերի ցատումը՝ վարում էին երկդիմի քաղաքականություն⁵²⁰:

⁵¹⁸ Ռեշտում ռուսական հյուպատոսության ծառայող Ն. Նեկրասովի հուլիսի 13-ի զեկույցը, Մեշհեդում հյուպատոս Ա. Դաբիժայի հուլիսի 17-ի զեկույցը, Աստրաքաղում ռուսական հյուպատոս Ն. Իվանովի հուլիսի 20-ի զեկույցը, Сборник дин. док., вып. 7, с. 38-39, 65-73. էջ 65-73:

⁵¹⁹ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 323:

⁵²⁰ Բացի նրանից, որ Սամսամ օս-Սալթանեն վարչապետն էր, իսկ նրա եղբայր՝ Սարդար Ասադը շարունակում էր վայելել դեմոկրատների վստահությունը, մյուս եղբայրը ղեկավարում էր արքունական թիկնազորը: Բախթիարական Հաջի իլխանի ընտանիքի ցեղապետի գերակայության էր ենթարկվում պաշտպանության նախարարությունը, նրանց մյուս բարեկամները կառավարում էին Սպահան, Արաքիսթան, Յազդ, Քերման նահանգները, ինչպես նաև Բորուջերդում, Բեհբեհանիում և Սուլթանաբադում: Բախթիարական իլխանների և Հաջի իլխանների ընտանիքների մյուս վեց առաջնորդները գործարար կապեր էին հաստատել «Անգլո-պարսկական» նավթային ընկերության հետ, որն ընդլայնել էր իր գործունեության սահմանները 1909 թ. հարավում նավթի մեծ պաշարներ հայտնաբե-

Թեհրանը ռազմական դրության բերելու մասին իրանական կառավարության հուլիսի 8-ի որոշումից հետո, Պակլեսկի-Կազելլն իրանական ԱԳՆ-ին հայտարարեց, որ եթե Իրանի սահմանադրական ուժերը, ինչպես 1909 թ., օգտվեն անօրինական ռուսահպատակների ծառայություններից, ապա ռուսական կառավարությունը պահանջելու է, որ այդ անձինք հանձնվեն համապատասխան ռուսական հյուպատոսություններ՝ վերջիններիս հայրենադարձությունը կազմակերպելու նպատակով: Իրանական իշխանությունների կողմից նրանց չհանձնելու դեպքում՝ ռուսական հյուպատոսություններն իրավասու էին ինքնուրույն կերպով կալանավորել «անցանկալի ռուսահպատակ տարրերին», ինչը թույլատրվեց Թավրիզի, Արդաբիլի, Ղազվինի, Ռեշտի և Մեշհեդի հյուպատոսներին⁵²¹: Ռուսական կառավարության կողմից նման ցուցումներ էին տրվել նաև այսրկովկասյան զինված ուժերին⁵²²: Դեսպանորդը իրանական կառավարությանը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Ռուսաստանից գնված զենք-զինամթերքը նահանգների էնջումենների կողմից չբաժանվի ֆիդայիներին⁵²³:

Ստեղծված պայմաններում ազգայնականների ճակատը սկսեց նախապատրաստվել նախկին շահին հակահարված հասցնելու համար: Ռազմական բոլոր գործերը հանձնարարվեցին ոստիկանապետ Եփրեմ խանին⁵²⁴, ում կազմակերպչական տաղանդի շնորհիվ հնարավոր եղավ ձևավորել «Իրանի հեղափոխական բանակը»⁵²⁵:

րելուց հետո: Պատահական չէ, որ հարավի մի շարք այլ ցեղապետեր (ղաշղա-
յական, արաբական, բելուջական) միավորվեցին և անգամ մասնակցեցին Սոհաբ-
մադ Ալլի խռովությանը՝ Թեհրանում աճող նրանց ազդեցությունը թուլացնելու
նպատակով: Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, ևշվ. աշխ., էջ 107-108:

⁵²¹ СБОРНИК дип. док. вып. 7, с. 23.

⁵²² Նույն տեղում, էջ 41, 109.

⁵²³ СБОРНИК дип. док. вып. 7, с. 53-54.

⁵²⁴ Իրանի Սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության մասին մանրամասն տե՛ս Նավասարդյան Ն., 1905-1911 թթ. Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հոդվածների ժողովածու, հ. XXVIII, Երևան, ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2011, էջ 112-139:

⁵²⁵ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, ևշվ. աշխ., էջ 529-530:

Դեմոկրատների ջանքերով զգալիորեն ընդլայնվեցին նաև Շուսթերի արտոնությունները: Նա կատարելու էր նաև ռազմական նախարարի խորհրդականի պարտականությունները: Շուսթերը առաջնային դերակատարում ունեցավ արևելքից Թեհրանի վրա արշավող Սարդար Արշադի հեծելագործի դեմ դուրս եկած հեղափոխական բանակի կազմակերպման և մատակարարման գործում⁵²⁶: Ինչի շնորհիվ օգոստոսի վերջին Թեհրանից ոչ հեռու գտնվող Վերամին քաղաքի մոտ հեղափոխական բանակը պարտության մատնեց խռովարարներին⁵²⁷:

Մեպտեմբերին կառավարական զորքերը զենքն ուղղեցին նաև շահի եղբոր Սալար էդ-Դոուլեի զորքերի դեմ, ում հաջողվել էր վաչկատուն ցեղերից կազմակերպել մի հսկայական բանակ Թեհրան արշավելու համար⁵²⁸: Հեղափոխական բանակի կողմից Սալար օդ-Դոուլեին հասցված պարտությունը ի չիք դարձրեց Մոհամմադ Ալիի՝ գահը վերստանալու հնարավորությունները⁵²⁹: Հեղափոխական բանակի կողմից բախթիարների հանդես գալը և նրանց ներդրումը կառավարության ռազմական հաջողությունների գործում ևս կարևոր նշանակություն ունեցավ: Ըստ Պակլևսկի-Կազելլի հայտնած տեսակետի՝ նախկին շահի կողմնակիցները չօգտագործեցին բախթիարների դժգոհությունը: Բախթիարների ու Մոհամմադ Ալիի միջև վերջնական համաձայնություն ձեռք չէր բերվել, որով վերջինս իշխանության գալուց հետո, կերաշխավորեր նրանց տիրապետությունը կենտրոնական և հարավային նահանգներում, իսկ թշնամական հարավային ցեղապետերի նախկին շահի դաշնակիցներին միանալու հանգամանքը բախթիարներին աստիճանաբար ներքաշեց քաղաքացիական պատերազմի մեջ՝ ամրացնելով նրանց սահմանդրականների ճամբարին⁵³⁰:

Իրականում ռուսներն այդքան էլ չէին վստահում բախթիարական խաներին, որոնց քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրու-

⁵²⁶ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 103, Сборник дип. док. вып. 7, с. 58.

⁵²⁷ Բայրության Վ., Իրանի պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 530:

⁵²⁸ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیان، ص. ۱۸۵-۱۸۱.

⁵²⁹ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 1, N. 529, с. 73-74, Сборник дип. док. вып. 7, с. 163-166.

⁵³⁰ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 57, с. 50-51.

յունները սերտորեն կապված էին անգլիացիների հետ: Ավելին՝ ռուսներին հայտնի էր, որ Բախթիարները մեջլիսը ցրելու և սեփական խաներից մեկին ռեզենտի պաշտոնում նշանակելու միջոցով հեռանկարում հույս ունեն զավթել շահական գահը, որի համար պետական հեղաշրջման ծրագրեր են մշակել⁵³¹: Բնական է, որ այս իրողությունը բացարձակ ընդունելի չէր դաջարական արքայատոհմի պահպանման հարցում վճռականորեն հանդես եկող ռուսական կառավարության համար:

5. Առաջին աշխարհամարտից առաջ Ռուսական կայսրության կողմից հյուսիսային Իրանի ռազմակալումը և Սահմանադրական հեղափոխության ճնշումը

Մոհամմադ Ալի շահի խռովությունը տապալվելուց հետո Պետերբուրգին պարզ դարձավ, որ ժամանակն է փոխելու ռազմավարությունը: Ակնհայտ էր, որ Լոնդոնը ամեն կերպ մտադիր էր պաշտպանելու գործող իշխանությանը: Նման պայմաններում այլևս վտանգավոր էր աջակցություն ցուցաբերել հակահեղափոխական ուժերին, ինչը կործանիչ վնաս կարող էր հասցնել Ռուսաստանի հեղինակությանը: Գործնականում Պետերբուրգը «Իրանում կայունություն վերահաստատելու գործում»՝ պատրաստ էր աջակցել իրանական կառավարությանը միայն այն նախապայմանով և այնպիսի երաշխիքների դեպքում, որոնք կապահովեին ռուսական շահերն Իրանում: Պակլևսկի-Կազելլի համոզմամբ Ռուսաստանը կարող էր օգտագործել ստեղծված իրավիճակը, քանզի Մոհամմադ Ալիի ժամանումով Թեհրանում առերես դադարած քաղաքական հակամարտությունը անկասկած բռնկվելու էր նոր ուժով⁵³²: Սակայն ռուսական ծրագրերի իրականացման ճանապարհին խոչընդոտ էր Շուսթերի հետագա գործունեության ծավալումը: Ռուսական ԱԳՆ-ի բնորոշմամբ. «Անգլիան օգտվելով, իր նկատմամբ Շուսթերի բարեհաճ վերաբերմունքից, նա-

⁵³¹ Նույն տեղում:

⁵³² Նույն տեղում:

խանձելի էներգիայով շարունակում էր խաղաղ ներթափանցման քաղաքականությունը»⁵³³։

Դեռևս 1911 թ. գարնանը լոնդոնյան «Ջելիգման եղբայրներ» (Seligmen Brothers) բանկային տունը փոխառություն տրամադրելու առաջարկով դիմել էր իրանական կառավարությանը, որը մտադիր էր գործարքն իրականացնել ռուսական ֆինանսների նախարարության միջոցով⁵³⁴։ Թեև Ջելինգմանները Պետերբուրգին վստահեցրել էին, որ Իրանում պատրաստ են գործել ռուսական շահերի համապատասխան, այնուամենայնիվ Թեհրան ժամանած բանկային ներկայացուցիչ անգլիական զինված ուժերի գնդապետ Բեդդոսի և Շուպերի միջև բանակցությունների արդյունքում մշակված փոխառության նախագիծը, ռուսական սպասումներին հակառակ, նախատեսում էր փակել Հաշվավարկային բանկին նախորդ տարում կոնվերսացված 7% պարտքը։ Այդ ծրագրի համաձայն՝ գումարը ծախսվելու էր ոռոգման աշխատանքների, ճանապարհների բարեկարգման, առևտրի և հողագործության զարգացման և ինչն ամենակարևորն է՝ Թեհրանում և նահանգներում ֆինանսական վերահսկողության բարելավման նպատակների համար։ Փոխառության երաշխիք էին լինելու հյուսիսային և հարավային մաքսակետերի եկամուտների մնացորդները, գանձապետարանի եկամուտները, հարկերը (մալիաթը), պետական հողերի եկամուտները։ Այս պայմաններով Վ. Կոկովցովը Ջելինգմաններին Իրանում որևիցե մենաշնորհի կամ իրավունքների տրամադրումը սկսեց դիտարկել՝ որպես անգլիական կազմակերպությանը տրամադրված արտոնություններ⁵³⁵։ Այսպիսով՝ Ջելինգմանների առաջարկների փաթեթը ուղղակի ֆինանսական գործարք չէր, այն անմիջականորեն ճանապարհ էր հարթելու ռուսական ազդեցության գոտի անգլիական կապիտալների ներհոսքի համար։ Սեպտեմբերի 19-ին Պետերբուրգ թվագրված իր հեռագրում Պոկլսկին նշում էր, որ եթե ռուսական կառավարությունը չհամաձայնվի փոխառության պայմաններին, ապա ամերիկացի գանձապետը մտադիր էր նման

⁵³³ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 713, с. 227.

⁵³⁴ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 482, с. 39-40.

⁵³⁵ Նույն տեղում; Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 306-307:

պայմաններով այլ կազմակերպությունից փոխառություն ստանալու նպատակով՝ մեջլիսից օտարերկրյա ձեռնարկատերերին իրանական երկաթուղաշինության բնագավառում մենաշնորհային իրավունքներ տրամադրելու թույլտվություն ստանալ՝ առաջարկելով ութ նախագիծ, այդ թվում նաև ռուսական ազդեցության գոտում⁵³⁶: Ընդ որում, Շուսթերն արդեն բանակցություններ էր սկսել «Լինչ եղբայրներ» և «Անգլո-պարսկական նավթային» ընկերությունների հետ՝ հարավում չորս երկաթգիծ կառուցելու նպատակով⁵³⁷: Մինչև Երկրորդ մեջլիսի գործունեության ժամկետի ավարտը նա փորձում էր նաև ստանալ Ջուլֆա-Թավրիզ-Ղազվին-Համադան-Մուհամմարա երկաթգծի մենաշնորհային իրավունքի թույլտվությունը և այդ նպատակով պայմանագիր կնքել օտարերկրյա այլ կազմակերպության հետ⁵³⁸:

Սեպտեմբերի վերջին Շուսթերը մեջլիսի առաջ նաև իրանական հեռագրային ոլորտը ղեկավարելու նպատակով անգլոհպատակ Գ. Նյուի պայմանագիրը երկարաձգելու հարց բարձրացրեց: Հոկտեմբերի 4-ին Ներատովին հասցեագրված իր հեռագրում Պակլևսկի-Կոզելը ահազանգում էր, որ Նյուի գործը անգլիացիների կողմից ռուսական ազդեցության գոտում հաստատվելու արդեն թվով երրորդ փորձն էր (առաջին երկուսը՝ Ստոուքսի և Ջելինգմանի գործերն էին)⁵³⁹: Նույն սեպտեմբերի սկզբին հայտնի էր դարձել, որ իրանական կառավարությունը, բացի Ժանդարմերիայի համակարգում բարենորոգումներ անցկացնող շվեդ սպաներից, ռազմական մյուս ուժերը մարզելու նպատակով ևս պատրաստվում էր հրավիրել շվեդ մասնագետների: Ռուսները գտնում էին, որ իրանական բանակի հզորացումը հնարավոր է բացառապես ՊԿԲ-ի ընդլայնման միջոցով: Ա. Ներատովի այս հեռագրի լուսանցքում Նիկոլայ Բ-ն նշել էր. «Եթե դա ձեռնտու չէ Ռուսաստանին՝ ապա անթույլատրելի է: Քանի որ Իրանի հյուսիսում տեղը մենք ենք»⁵⁴⁰:

⁵³⁶ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 307, МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 446, с. 8:

⁵³⁷ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 632, с. 168.

⁵³⁸ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 652, с. 178.

⁵³⁹ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 525, с. 71.

⁵⁴⁰ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 537, с. 84.

Ռուս-իրանական հարաբերությունները և այդ համատեքստում Շուսթերի հետ հակասությունները հատկապես սրվեցին, երբ սեպտեմբերին մեջլիսը որոշում կայացրեց բռնագրավել Մոհամմադ Ալիի խռովությանը մասնակցած անձանց գույքը⁵⁴¹:

Սեպտեմբերի 26-ին Իրանի գլխավոր գանձապետարանի աշխատակիցները Շուսթերի հրամանով ժանդարմների ուղեկցությամբ գրավեցին իշխանագուն Շոա օս-Սալթանեի Թեհրանի առանձնատունը և մայրաքաղաքի մոտակայքում գտնվող Դոուլաթաբադի նրա կալվածքը, որը վարձակալում էր ռուսահպատակների ընկերությունը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Թեհրանում ռուսական հյուպատոս Ի. Պոխիտոնովը, շրջանցելով ռուսական դեսպանության դեկավարին և առաջնորդվելով այն հանգամանքով, որ տվյալ տունն ու կալվածքները գրավադրված են Հաշվավարկային բանկում այնտեղ էր ուղարկել հյուպատոսության աշխատակիցներին և կազակների, որոնք հեռացրել էին Շուսթերի ներկայացուցիչներին և ժանդարմներին⁵⁴²: Մյուս օրը Շուսթերը առանձնատուն էր ուղարկել 120 ժանդարմների, ովքեր հեռացնելով կազակներին՝ զբաղեցրել էին Շոա օս-Սալթանեի առանձնատունը, ինչը կրկին առիթ էր տվել Ի. Պոխիտոնովին այնտեղ ուղարկել հյուպատոսության երկու աշխատակիցների⁵⁴³: Հաջորդ օրը իրանական կառավարությունը հատուկ նոտայով Պակլեսկի-Կոզեյլից պահանջեց ծառայությունից հեռացնել Պոխիտոնովին և հյուպատոսության աշխատակից Պետրովին⁵⁴⁴:

Իրականում խնդիրը հետևյալն էր. նախ՝ Շոա օս-Սալթանեն թուրքահպատակ էր, և նրա իրավունքները կարող էին պաշտպանել թուրք դիվանագետները և ինչն ամենակարևորն է՝ նա ոչ մի պարտք չունեւր ռուսական բանկին: 1908 թ. իշխանագունը իր ունեցվածքը ապահովագրելու համար՝ բանկի հետ կեղծ գործարք էր կնքել, որի հիման վրա իբրև թե բանկից 120 հազար թուման պարտք էր վերցրել,

⁵⁴¹ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیجان، ص. ۲۱۰-۲۱۱.

⁵⁴² Сборник дип. док. вып. 7, с. 171-173.

⁵⁴³ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 616, с. 154-155.

⁵⁴⁴ Сборник дип. док. вып. 7, с. 179.

որոնց դիմաց գրավադրել էր իր որոշ կալվածքները: Դեսպանորդ Պակլիսակի-Կոզեյի դիտարկմամբ՝ ռուսական կառավարությունը իրանական կառավարությունից իրավասու էր պահանջելու միայն, որ բռնագրավման պարագայում՝ վերջինս վճարի Շոա օս-Սալթանեի պարտքը ռուսական բանկին և կատարի ռուսահպատակների նկատմամբ պարտավորությունները: Ըստ դեսպանորդի՝ բանկի և իշխանագունի միջև ձևական գործարքի բովանդակությունը քաջ հայտնի էր իրանական կառավարությանը, և վերջինս իրավասու էր բանկից պահանջել նրա պարտքերի վերաբերյալ փաստաթղթերը, ինչը լուրջ խնդիրներ կարող էր հարուցել բանկի համար, քանի որ նման փաստաթուղթ բանկը չունեւ⁵⁴⁵: Շրջանցելով այս իրողությունը՝ գլխավոր հյուպատոս Ի. Պոխիտոնովը Պետերբուրգ էր ուղարկել միջադեպի վերաբերյալ իր տեսակետները⁵⁴⁶: Հոկտեմբերի 13-ին Պակլիսակի-Կոզեյը զեկուցում էր Ներատովին, որ գլխավոր հյուպատոսի արարքը կոպիտ և անբացատրելի է ոչ միայն իրանական կառավարության, այլև առաքելության հանդեպ և, ծառայության կարգը խախտելու նոր փորձերի դեպքում նա ստիպված է ինքնուրույն միջոցներ ձեռնարկել առանձին ծառայողների, անգամ հյուպատոսության ողջ անձնակազմի նկատմամբ⁵⁴⁷: Սակայն Ներատովը մի կողմ դնելով խնդրի իրավական տեսանկյունը՝ ամբողջովին արդարացնում էր Պոխիտոնովի գործողությունները: Նա գտնում էր, որ հյուպատոսը պարտավոր էր առանց որևիցե կողմի հրահանգը ստանալու և փաստաթղթի ձևական լինելու հարցին խորամուխ լինելու՝ առաջին հերթին պաշտպանել կալվածքում գործող ռուսահպատակների և ռուսական բանկի շահերը, քանզի «առանց այդ էլ պարզ էր, որ ռուսական կողմը երբեք չէր էլ ընդունելու փաստաթղթի կեղծ լինելու հանգամանքը»⁵⁴⁸:

⁵⁴⁵ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 603, с. 146-147.

⁵⁴⁶ Сборник дип. док, вып. 7, с. 171-172, 173-174.

⁵⁴⁷ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 616, с. 154-155.

⁵⁴⁸ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 636, с. 170-171.

Արդյունքում՝ դեսպանորդին հրահանգվեց իրանական կառավարությունից պահանջել:

1. Շոա օս-Սալթանեի տնից և կալվածքից անհապաղ հեռացնել ժանդարմներին՝ փոխարինելով նրանց ՊԿԲ-ի զինծառայողներով,

2. մինչև միջադեպի վերաբերյալ հետաքննության ավարտը, անկախ դրա արդյունքներից, պաշտոնապես ներողություն խնդրել ռուս դիվանագետներից,

3. իրանական արտգործնախարարին վերադարձնել ռուս դիվանագետներին ծառայությունից հեռացնելու մասին նոտան և հայտնել, որ հետագայում նմանօրինակ քայլ ձեռնարկելու դեպքում դեսպանորդը կդադարեցնի իրանական կառավարության հետ շփումները⁵⁴⁹:

Նմանատիպ հայտարարություն էր արվել նաև Պետերբուրգում իրանական ներկայացուցիչ Ալի Ղուլի խանին: Հեռագրի լուսանցքում Նիկոլայ Բ-ն նշել էր. «Լավ է»⁵⁵⁰: Իսկ Պետերբուրգում բրիտանական դեսպան Օ'Բերնին Ա. Ներատովը հայտնել էր, որ անգլո-ռուսական համաձայնագրի հետագա ճակատագիրը կախված է նրանից, թե որքանով Լոնդոնը պատրաստ կլինի ռուսական կառավարության հետ համատեղ պայքարել Շուսթերի դեմ և ստիպել նրան՝ իր գործունեությունն իրականացնել ռուսական շահերին համապատասխան⁵⁵¹:

Պակլեսկի-Կազելը չէր կիսում ռուսական ԱԳՆ-ի կարծիքը և հրաժարվում էր կատարել իրանական նոտան վերադարձնելու մասին Ներատովի հրահանգը՝ նախընտրելով հրաժարական տալ և վերադառնալ Պետերբուրգ՝ դեսպանության կառավարումը կրկին թողնելով գործերի հավատարմատար Ե. Մաբլինին: Դեսպանորդը մտավախություն ուներ, որ իրանական կառավարությունը չի ընդունի ռուսական պահանջերը, և Իրանի նկատմամբ ավելի կտրուկ

⁵⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵⁵¹ МОИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 672, с. 192.

Ճնշումները համընդհանուր դժգոհության առիթ կտան և մեկնաբանվելու են, որպես «Մոհամմադ Ալի շահի կրած անհաջողության արդյունքում՝ Ռուսաստանի կողմից ստեղծված արհեստածին կոնֆլիկտ»⁵⁵²:

Սակայն Ներատովն անբեկանելի էր: Հոկտեմբերի 22-ին նա հինգ հեռագիր էր հղել դեսպանորդին, որոնցում կրկին անգամ պնդում էր կատարել հրահանգները⁵⁵³: Այս անգամ արդեն խոսվում էր Ղազվինից Թեհրան զինվորական հարյուրյակը կանչելու և ռազմական նոր համալրումներ Իրան ուղարկելու մասին: Հստ նրա՝ իրանցիների հանդգնությունն անցնում էր բոլոր սահմանները: Իսկ ինչ վերաբերում էր նրանց կարծիքին, ապա «պետք չէ մոռանալ, որ պարսիկները բացառապես խոնարհվում են միայն ուժի առաջ և յուրաքանչյուր զիջում վերագրում են հակառակ կողմի թուլությանը: Անզիլացիները նրանց հակադարձում են շատ ավելի փոքր կարևորություն ունեցող հարցերում և երբեք էլ չեն մտահոգվում հեղինակության մասին»⁵⁵⁴:

Հոկտեմբերի 24-ին Ներատովը Շոա օս-Սալթանեի գործի՝ դրա հետ կապված իրանական կառավարությանն ուղղված պահանջների և վերջինիս կողմից դրանք չընդունելու պարագայում՝ պատժամիջոցների կիրառման առաջարկների վերաբերյալ զեկուցագիր էր հանձնել Նիկոլայ Բ-ի հաստատմանը: Դրանում նաև արժարժվել էր Իրանից Պակլևսկուն հետ կանչելու հարցը: Զեկուցագրին կցվել էր նաև դեսպանորդի հետ նրա նամակագրությունը, սակայն փաստաթղթին ուշադիր ծանոթանալու պարագայում դժվար չէ նկատել, որ միջադեպը հրամցվել էր բացառապես Պոխիտոնովի տեսակետների հիման վրա, որը ևս արժանացել էր ցարի հավանությանը. «Միանգամայն հաստատում եմ Ձեր ցուցումները», - նշել էր ցարը⁵⁵⁵:

Երկու շաբաթ շարունակ Պակլևսկի-Կոզելլը փորձում էր մեղմել Պետերբուրգի կրքերը: Սակայն Ներատովին ուղղված ողջա-

⁵⁵² Նույն տեղում:

⁵⁵³ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 672, с. 206, N. 692, N. 207; N. 693, N. 207-208; N. 694, N. 208; N. 695, N. 209

⁵⁵⁴ Ցարը կրկին ողջունել էր այս մոտեցումը՝ «Շատ լավ է: Լիվադիա, [29] 16 հոկտեմբեր 1911 թ.»։ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 693, с. 207-208.

⁵⁵⁵ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 691, с. 220.

խոհության կոչերը արձագանք չգտան⁵⁵⁶: Նոյեմբերի 2-ին Ս. Պոկլևսկի- Կոզեյը ստիպված էր արտգործնախարար Վոսուդ օդ- Դոուլեին հետ վերադարձնել ռուս դիվանագետների վերաբերյալ իրանական նոտաները և ներկայացնել ռուսական պահանջները⁵⁵⁷:

Մակայն մինչ վերջինս պատասխան կտար՝ ծագեցին լրացուցիչ հարցեր: Գլխավոր գանձապետին դեմոկրատների աջակցության շնորհիվ հաջողվեց ոչ միայն մեջլիսում անցկացնել ամերիկացի ևս տասը մասնագետի նշանակման մասին նոր օրինագիծը, այլև Սպահանում և Շիրազում ֆինանսական ղեկավարների պաշտոններում նշանակել անգլիացի մասնագետների⁵⁵⁸: Իսկ Թավրիզում նա հանդգնել էր ֆինանսական տեսուչի պաշտոնում նշանակել անգլիացի Լակոֆֆրին:

Եթե ռուսները պատրաստ էին այք փակել վերոնշյալ երկու հանգամանքի վրա, ապա չափազանց ցավազին ընկալեցին վերջին նշանակումը: Լակոֆֆրը Իրանում ծառայության երկարամյա փորձ ուներ և Ստոքսի նման իրանական ազգայնականների հետ իր սերտ համագործակցության պատճառով՝ վաղուց էր հայտնվել ռուսական դիվանագիտական առաքելության ուշադրության կենտրոնում⁵⁵⁹: Ուստի, այդ պահից ի վեր, Շուսթերին Իրանից հեռացնելու ցարական իշխանությունների վճռականությունը սկսեց աճել աննխադեպ արագությամբ: Բրիտանացիների հետ համատեղ, այդ նշանակումը անմիջապես բողոքարկելու Լոնդոնին հասցեագրված Ներատվի հեռագրի պատճենի վրա Նիկոլայ Բ-ն գրառել էր. «Նմանօրինակ բողոքարկումները կարող են միայն ժպիտ առաջացնել»⁵⁶⁰:

1911 թ. վերջին իրանական ճգնաժամը դարձավ այն թույլ օղակը, որը կարող էր հանգեցնել Լոնդոնի և Ս. Պետերբուրգի աշ-

⁵⁵⁶ Տե՛ս հոկտեմբերի 24-ին Ա. Ներատովին հասցեագրված Պակլևսկու հեռագրերը: МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 745, с. 258, N. 746, с. 259: Ինչպես նաև Ներատովի հոկտեմբերի հեռագիրը Պակլևսկուն: N. 764, с. 276-277:

⁵⁵⁷ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 784, с. 290, N. 741, с. 341, Сборник дип. док. вып. 7, с. 205.

⁵⁵⁸ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 161, Сборник дип. док. вып. 7, с. 198, ٢١٣, حمد كسروی, تاریخ هیجده ساله اذربایجان, ص.

⁵⁵⁹ McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 177, 793, Сборник дип. док. вып. 7, с. 208, МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 793, с. 296-297.

⁵⁶⁰ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч.2, N. 793, с. 296-297.

խարհաքաղաքական ծրագրերի փուլզմանը: Մեծ հաշվով իրանական խնդիրը դիտարկվում էր համաեվրոպական քաղաքականության համատեքստում, ուստի երկու տերությունների դիրքորոշումներում սկսեցին նկատվել փոխադիշումային միտումներ:

Ի պատասխան նոյեմբերին Շուսթերը “Times” և “Reuters” լրատվական գործակալություններին տրված հարցազրույցում իր հիասթափությունն էր հայտնել Իրանում երկու տերությունների քաղաքականության վերաբերյալ, մասնավորապես, Ստալինի գործում և Ջեյհնգմանների փոխառության կանխարգելման հարցում Լոնդոնի տված «լուռ համաձայնության» վերաբերյալ: Երբ “Times”-ը Շուսթերի մեղադրանքները «անարդարացի» որակեց, վերջինս Իրանում Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության վերաբերյալ մանրակրկիտ և մերկացնող բաց նամակ ուղարկեց թերթին, որը սպազորվեց երկու մասով, թերթի 1911 թ. հոկտեմբերի 28-ի և 29-ի համարներում⁵⁶¹: Բնական է, որ նամակն իր ազդեցությունն էր ունենալու բրիտանական հանրության շրջաններում՝ մեծացնելով արտագործնախարար Է. Գրեյի իրանական քաղաքականությանը հասցեագրված քննադատությունը: Բենկենդորֆի հետ իր առանձնազրույցում վերջինս նշել էր, որ Շուսթերը «իր դերը չգիտակցած ամերիկացի է և շուտով կլքի պաշտոնը, քանի որ թշնամական դիրքորոշում է որդեգրել երկու երկրների նկատմամբ»: Եթե նախկինում նա Շուսթերին համարում էր գործունյա մարդ, ով ի վիճակի կլիներ կայունություն հաստատել Իրանում, ապա այժմ վստահ է, որ «նրա կողմից քաղաքական իրավիճակը ճիշտ չգնահատելու» արդյունքում՝ զանազան տի հետ հույսեր կապելն ավելորդ է «ո՛չ անգլիական, ո՛չ էլ ընդհանուր տեսանկյուններից»⁵⁶²:

Շուսթերի և ձախերի միջև ձևավորված համագործակցությունը, միջլիտում աճող նրանց ազդեցությունը, Նասր օլ-Մոլլի քաղաքական կշռի թուլացումը մեծ հավանականություն էր ստեղծում ծայրահեղ-

⁵⁶¹ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 153-154: Նամակի ամբողջական տեքստը տե՛ս Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 358-371:

⁵⁶² МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 2, N. 713, N. 227.

ազգայնականների կառավարության ձևավորման համար⁵⁶³։ Դրան գումարվում էին հարավում, հատկապես՝ Շիրագում, միջցեղային բախումների և առևտրական ճանապարհների անվտանգության հարցերը։ Սեպտեմբերից Թեհրանում բրիտանական դեսպանտը Ջ. Բարկլին կրկին ակտիվացրեց հարավային շրջանների անվտանգության ապահովման վերաբերյալ պահանջները⁵⁶⁴։ 1911 թ. հոկտեմբերին բրիտանացիները սկսեցին նոր գործափափորումներ կենտրոնացնել Պարսից ծոցի շրջաններում։ Փոխհամաձայնության գալով Պետերբուրգի հետ՝ հոկտեմբերի 10-ին և 24-ին Բարկլին իրանական կառավարությանն էր հանձնել երկու նոտա, որոնցում ասվում էր, որ անգլո-հնդկական զորքերը վերահսկողություն են սահմանելու Բուշեիր-Շիրագ-Սպահան և Բանդար-Աբբաս-Քերման առևտրական ճանապարհների վրա և նշված չորս քաղաքներում ուժեղացնելու են հյուպատոսական պահակազորները⁵⁶⁵։

Հոկտեմբերի 24-ին իրանական կառավարությունը հրաժարվեց ընդունել Ռուսաստանի պահանջները⁵⁶⁶։ Սյուս օրը Ջ. Բարկլին Շուսթերին հայտնել էր, որ անգլիական կառավարությունը բացարձակապես չի ողջունում Լակոֆֆրի նշանակումը, քանի որ այն չի համապատասխանում անգլո-ռուսական համաձայնագրի ոգուն⁵⁶⁷։

Հոկտեմբերի 26-ին Ներատովը հրահանգեց Պակլեսկուն ռուսական պահանջները գրավոր հանձնել իրանական կառավարությանը և զգուշացնել, որ չկատարելու դեպքում առաքելությունը դադարեցնելու է վերջինիս հետ շփումը և ռուսական շահերը պաշտպանելու նպատակով ձեռնարկվելու են համապատասխան միջոցներ։ Ռուսական պահանջները երկօրյա ժամկետում չկատարելու դեպքում Ղազվին էր ուղարկվելու մեկ զորախումբ, որը ժանդարմներին

⁵⁶³ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 326։

⁵⁶⁴ Сборник дип. док., вып. 7, с. 151-152, 167-168, 191.

⁵⁶⁵ Сборник дип. док., вып. 7, с. 182.

⁵⁶⁶ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 2, N. 815, с. 316, Сборник дип. док., вып. 7, с. 213-214.

⁵⁶⁷ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 160-161, Сборник дип. док., вып. 7, с. 219։ Բենկենդորֆի հետ իր առանձնագրույցում Նիկոլսոնը հայտնել էր, որ վերջինս հաշվի չի նստում անգլիական քաղաքականության հետ և ուղղակի «իրանական ազգայնական է»։ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 2, N. 823, с. 321։

Շոա օս-Սալթանեի կալվածքներից հեռացնելու նպատակով՝ դեսպանորդը կարող էր Թեհրան կանչել⁵⁶⁸:

Ռուսական պաշտոնական նոտան Վոսուղ օդ-Դոուլեին հանձնվեց հոկտեմբերի 29-ին⁵⁶⁹: Մյուս օրը Ներատուվը խիստ գաղտնի և շտապ նամակով դիմեց նախարարների խորհրդի նախագահի պաշտոնը ստանձնած Կոկոլցովին՝ Կովկասի փոխանորդին հրահանգելու Ղազվին ուղարկվող զորաջոկատն անմիջապես ռազմական պատրաստվածության բերելու նպատակով⁵⁷⁰:

Հոկտեմբերի 31-ին վարչապետ Սամսամ օս-Սալթանեն Շոաթերին հրամայեց դուրս բերել ժանդարմներին: Սակայն խորհրդականը հրաժարվեց՝ պատճառաբանելով, որ բռնագրավման մասին հրամանը ստորագրվել է բոլոր նախարարների կողմից, ուստի այն չեղյալ հայտարարելու մասին հրամանը նույնպես պետք է ամրակայվի բոլորի համաձայնությամբ: Սակայն մինչ այդ նախարարների մեծ մասն արդեն հրաժարականներ էր տվել⁵⁷¹: Երբ մեջլիսը մերժեց գլխավոր գանձապետի իրավասությունները սահմանափակելու մասին կառավարության մշակած օրինագիծը⁵⁷², հրաժարականներ տվեցին նաև վարչապետն ու արտգործնախարարը՝ անպատասխան թողնելով ռուսական վերջնագիրը⁵⁷³:

Ստեղծված պայմաններում Ռուսաստանը կազմակերպեց իր երկրորդ լայնածավալ ռազմական ներխուժումն Իրան: Վերջնագրի ժամկետը լրանալուն պես նոյեմբերի 3-ին Կոկոլցովը Կովկասի փոխարքային հրամայեց 4 հազարանոց զորք ուղարկել Ղազվին, որից

⁵⁶⁸ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 2, N. 835, с. 330:

⁵⁶⁹ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 2, N. 866, с. 359-360, Сборник дип. док, вып. 7, с. 222-223.

⁵⁷⁰ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 2, N. 868, с. 364.

⁵⁷¹ Сборник дип. док, вып. 7, с. 228-229.

⁵⁷² Նոյեմբերի 1-ին լրանում էր երկրորդ մեջլիսի լիազորությունների ժամկետը, սակայն դրանից մեկ օր առաջ մեջլիսը շրջանցելով սահմանադրական կարգը՝ քվեարկության արդյունքում ստանալով մեծամասնության համաձայնությունը (49՝ կողմ, 6՝ դեմ)՝ որոշում էր կայացրել վեց ամսով երկարաձգել իր լիազորությունները: ٢١٣ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله اذربایجان، ص.

⁵⁷³ Сборник дип. док, вып. 7, с. 237-238, МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 9, с. 10-11.

երկու հազարը պետք է շարժվեին Թեհրան, մյուս երկուսը՝ մնային պահուստում⁵⁷⁴:

Ռուսաստանն օգտագործելով Մեծ Բրիտանիայի հետ եվրոպական հարցերում համագործակցության կարևորությունը՝ կարողացավ ապահովել Իրանում ռազմական երկրորդ ներխուժման նկատմամբ բրիտանական վարչակազմի լուր համաձայնությունը: Սակայն Լոնդոնում լուրջ մտավախություն կար, որ ռուսական ռազմական ներկայությունը՝ իրանական վարչակարգի փոփոխման նպատակ է հետապնդում, քանի որ Իրանում էր դեռևս գտնվում Սոհամմադ Ալին⁵⁷⁵:

Նոյեմբերի 5-ին և 6-ին Ս. Պետերբուրգում բրիտանական դեսպան Ջ. Բյուկենենը Ներատովի և Կոկովցովի հետ հանդիպումների ժամանակ փորձել էր ճշտել Ռուսաստանի վերջնական նպատակները և հիշեցրել էր, որ Մեծ Բրիտանիան համակրանք է տածում Նասեր օլ-Մուլքի նկատմամբ և նախկին շահի վերադարձը չի կարող ընդունվել բրիտանական կառավարության կողմից: Է. Գրեյի ջանքերն ուղղված էին նրան, որ ռուսական կառավարությունը ժամանակավորապես կասեցնի իր գործերի շարժը դեպի Թեհրան՝ հնարավորություն տալով իրանցիներին մեկ անգամ ևս կշռադատելու ստեղծված իրադրությունը⁵⁷⁶: Ներատովը պատասխանել էր, որ Ռուսաստանը թեև շատ բարձր է գնահատում Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունները, սակայն հետագա որոշումները կախված կլինեն իրադարձությունների զարգացման ընթացքից. «Որքան երկար մնա ռուսական զորքն Իրանում, այնքան ավելի է ընդլայնվելու ռուսական պահանջների ցանկը, որոնց թվում նաև Շուսթերի պաշտոնանկման պահանջը», - նշել էր արտգործնախարարը⁵⁷⁷: Ինչ վերաբերվում էր նախկին շահին, ապա Ներատովի պնդմամբ, ռուսական կառավարությունն Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառելով, առհասարակ իր գործողությունները չի

⁵⁷⁴ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 15, с. 14, Сборник дип. док, вып. 7, с. 229-230.

⁵⁷⁵ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 2, N. 721, с. 236, 713.

⁵⁷⁶ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 31, с. 30-32, Сборник дип. док, вып. 7, с. 239-242.

⁵⁷⁷ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 31, с. 30-32, Сборник дип. док, вып. 7, с. 239-242.

կապում Մոհամմադ Ալիի ճակատագրի հետ⁵⁷⁸։ Մյուս օրը, Կոկով-ցովը վատահեցրել էր Ջ. Բյուկենենին, որ Ռուսաստանը չի պատ-րաստվում բռնագավթել իրանական որևիցե նահանգ և զորքերը դուրս կհանի հենց, որ իրանական կառավարությունը բավարարի ռուսական նախորդ երկու պահանջը⁵⁷⁹։

Թեհրանում բրիտանական դեսպանորդն անմիջապես սկսեց ջանքեր գործադրել ռուսական առաքելությանը և իրանական կառավարական մամիններին բանակացային սեղանի մոտ բերելու համար։ Սակայն հակառակ Կոկովցիի՝ Բյուկենենին տված խոստ-մանը՝ Ներատովը այդ ընթացքում հատուկ ցուցումներ էր տվել Պակլևսկի-Կոզելյին, որ մինչև էնգելի ռուսական զորքերի ժամա-նումը՝ նա խուսափի իրանական արագործնախարարի հետ հանդի-պելուց, քանի որ վերոնշյալ երկու պահանջը բավարարելու արդ-յունքում, ռուսական կառավարությանը դժվար կլիներ իրագործել Շուսթերին Իրանից հեռացնելու վերաբերյալ պահանջը⁵⁸⁰։ Նույն օրը ռուսական զորքերի առաջին միավորումները ցամաք իջան Էն-գելիում⁵⁸¹։ Ռուսական կառավարության կողմից մշակվեցին նաև Իրանին ներկայացվելիք նոր վերջնագրի պահանջները.

1. Պաշտոնանկ անել Շուսթերին և Լակոֆֆին։ Շուսթերի կողմից հրավիրված մյուս մասնագետների վիճակը կարգավորվելու էր երկրորդ կետի համաձայն։

⁵⁷⁸ Նույն տեղում։

⁵⁷⁹ Նույն տեղում։

⁵⁸⁰ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 47, с. 43. Իր հուշերում Բյուկենենը փաստում է, որ հետագայում նրան հայտնի էր դարձել, որ Կոկովցը չէր համաձայնեցրել իր հայտարարությունը կռավարության մյուս անդամների հետ, ինչի համար արժանացել էր դեկտեմբերի կեսին Եվրոպայից վերադարձած (արագործնախա-րարը մեկնել էր բուժման) Սազոնովի դժգոհությանը։ Սազոնովը անգամ պա-հանջել էր, որպեսզի Բյուկենենը տարեկան դիվանագիտական հաշվետվություն-ների «Կապույտ գրքում» չհրապարակի Կոկովցովի հետ զրույցի բովանդակույթ-յունը, քանի որ վերջինս պատասխանատու չէ կայսրության արտաքին քաղաքա-կան որոշումների համար։ G. Buchanan, My mission to Russia and other Diplomatic Memories, London & N. York, Toronto and Melbourne, 1923, p. 99.

⁵⁸¹ Сборник дип. док., вып. 7, с. 251.

2. Իրանական կառավարությունը պարտավորվելու է ծառայության չհրավիրել օտարերկրացիների՝ առանց Թեհրանում ռուսական և բրիտանական առաքելությունների համաձայնության:

3. Իրանը պետք է Ռուսաստանին փոխհատուցեր ռուսական արշավախմբի ծախսերը: Պահանջները բավարարելու համար իրանական կառավարությանը տրամադրվում էր 48 ժամ, որից հետո ռուսական զորքը Ռեշտից շարժվելու էր Թեհրան⁵⁸²:

Երբ զորքն արդեն Իրանում էր, ռուսներն անցան ավելի կտրուկ գործողությունների: Նոյեմբերի 10-ին դեսպանորդին հրահանգվեց վերականգնել Սամսամ օս-Սալթանեի նորակազմ կառավարության⁵⁸³ հետ շփումները, միայն այն բանի համար, որ վերջինս փոխարինել էր ժանդարմներին կազակներով և պաշտոնապես ներողություն էր խնդրել դեսպանորդից⁵⁸⁴:

Սպասել չավեցին նաև ռուսական հերթական պահանջները, որոնք կապվեցին Շուսթերի կողմից “Times”-ի նամակը պարսկերենով հրապարակելու և ազգաբնակչության շրջանում տարածելու հետ⁵⁸⁵. «Եթե իրանական ներկայիս կառավարությունը նոր պահանջները կհամարի անընդունելի կամ կհայտարարի անիրագործելի ձախերի ընդդիմության պատճառով, ապա Ռուսաստանը ստիպված կլինի զորքը շարժել դեպի Թեհրան: Ռեզենտին կառաջարկվի լուծարել այժմյան կառավարությունը և ձևավորել նորը, որն իր հերթին, նախ և առաջ կլուծարի «ապօրինաբար» գործող մեջլիսը, կանցկացնի նոր օրենքին համապատասխան ընտրություններ, այնուհետև կհեռացնի Շուսթերին և կկատարի ռուսական պահանջները: Իսկ եթե մեջլիսը հրաժարվի ցրվել, ապա կառավարության հրամանով կլուծարվի ուժի միջոցով: Ռեզենտի հրաժարականի դեպքում կնշանակվի նորը,

⁵⁸² Сборник дип. док, вып. 7, с. 259-260.

⁵⁸³ Նոյեմբերի 29-ին ռեզենտի պնդմամբ Սամսամ օս-Սալթանեն ձևավորել էր նոր կառավարություն, որում վարչապետի, ներքին գործերի և պաշտպանության նախարարի պաշտոնները զբաղեցրեցին բախթիար խաները:

⁵⁸⁴ МОЗИ, серия 2, т. 19, ч. 1, № 71, с. 66-67.

⁵⁸⁵ Сборник дип. док, вып. 7, с. 253.

որի թեկնածությունը նախապես կհամաձայնեցվի անգլիացիների հետ»⁵⁸⁶:

Սրանք ցուցումներ էին, որոնք Ներստովը տվել էր նոյեմբերի 10-ին և ըստ երևույթին, պահուստային այն տարբերակն էր, որն արդեն արժարժվել էր անգլիական ԱԳՆ հետ քննարկումներում՝ ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում Իրանի նկատմամբ կիրառելու նպատակով: Սակայն Ռուսաստանը շտապողականություն էր դրսևորել և դա մեծապես անհանգստացնում էր Լոնդոնին⁵⁸⁷: Նոյեմբերի 16-ին ռուսական վերջնագիրը, հանձնվեց արտգործնախարար Վոսուդ օդ-Դոուլեյին⁵⁸⁸: Երեք օր անց, թեև Թեհրանում բրիտանական դեսպանորդը իրանական կառավարությանը հորդորեց ընդունել ռուսական պահանջները⁵⁸⁹, սակայն Է. Գրեյը կոչ էր անում ռուսներին մեղմել դիրքորոշումը և թույլ չտալ, որ ռուսական գորքը շարժվի դեպի մայրաքաղաք, ինչը կարող էր հանգեցնել Մոհամմադ Ալի շահի վերականգնմանը: Հատկապես անհանգստացնում էր իրանական կառավարության կողմից ռուսական արշավախմբի ծախսերը փոխհատուցելու հետ կապված ռուսական վերջնագրի երրորդ դրույթը, որոնք կարող էին խափանել հարավի անվտանգության ապահովման ծրագիրը, քանի որ իրանական կառավարության տրամադրության տակ արդեն չէին մնալու համապատասխան միջոցներ ժանդարմական գորամիավորումներ ստեղծելու համար⁵⁹⁰:

Պատահական չէ, որ Գրեյը փորձել էր իրավիճակի վրա ներագրել Ֆրանսիայում գտնվող Մագնոլի միջոցով, ում նոյեմբերի 24-ին Փարիզում բրիտանական դեսպան Ֆ. Բերթին հանձնել էր Գրեյի

⁵⁸⁶ Տե՛ս Ներստովի նոյեմբերի 23-ի Պակլևսկի-Կազելլին N 1859 թվագրված հեռագիրը: МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 71, с. 66-67.

⁵⁸⁷ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 70, с. 68-69.

⁵⁸⁸ Վերջնագրի տեքստը տես՝ աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 5: Աղբյուրը՝ Сборник дип. док. вып. 7, с. 266-267.

⁵⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 270, 272, МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 142, с. 125.

⁵⁹⁰ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 331, АВПРИ, ф. «Персидский стол», оп. 489, д. 577 б, л. 22.

իրանական հարցի մասին 6 կետից կազմված հուշագիրը: Փաստաթղթում արծարծվում էին հետևյալ խնդիրները.

1. Իրանում ստեղծված ներկայիս իրավիճակից ելքը այդ երկրում այնպիսի վարչակազմի հաստատումն է, որը հաշվի կնստի Անգլիայի և Ռուսաստանի հատուկ շահերի հետ,

2. Անգլիան իր արժանապատվությունից ցածր կհամարի ճանաչել նախկին շահի վերականգնվելու փաստը,

3. Թեհրանում ռուսական և անգլիական առաքելության ղեկավարներն անհապաղ պետք է համատեղ պայմանավորվածություն ձեռք բերեն ֆինանսական խորհրդականի թեկնածուի ընտրության հարցում, ում հնարավոր կլինի առաջադրել Շուսթերի փոխարեն,

4. Հենց որ ռուսական պահանջները կընդունվեն Իրանի կողմից, ռուսական և անգլիական կառավարությունները պետք է միասին քննարկեն նաև համատեղ փոխառության հարցը,

5. Քանի որ Ռուսաստանի կողմից պահանջվող փոխհատուցումը խոչընդոտ կհանդիսանա վերոնշյալ 4-րդ կետի նպատակների իրագործման համար, ապա ռուսական կառավարությունը միջոցներ կգտնի կասեցնելու փոխհատուցումը վճարելու գործընթացը,

6. Անգլիան վստահ է, որ ռուսական պահանջները բավարարելուց և հյուսիսային Իրանում կայունության հաստատվելուց հետո ռազմական միջոցառումները և իրանական տարածքների զավթումները, որոնք ժամանակավոր բնույթ են կրում, կդադարեցվեն⁵⁹¹:

Փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ անգլիական կողմը ընդհանուր առմամբ չէր էլ վիճարկում ռուսական վերջնագիրը, և խոսքը գնում էր Իրանի կողմից այն ընդունելուց հետո երկու պետության ղիրքորոշումներում ընդհանուր մոտեցումներ մշակելու մասին:

Ո՛չ Անգլիան, ո՛չ Ռուսաստանը մեծ հաշվով չէին կարող թույլ տալ, որ իրանական խնդիրը բախտորոշ ազդեցություն ունենա միջազգային ասպարեզում նրանց համագործակցության վրա, սակայն այլ հարց է, թե որքանո՞վ էր Ռուսաստանը պատրաստ իրանական

⁵⁹¹ АВПРИ, ф. «Персидский стол», оп. 489, д. 577 б, л. 38.

քաղաքականության իր տեսականը կապել չափավորների կառավարության հետ, և արդյո՞ք վերջինիս քաղաքական գործիչների ընտրանին պատրաստ է հենարանի վերածվել Ռուսաստանի համար և հանդես գալ երկրում նոր թափ հավաքող ժողովրդավարական շարժումը ճնշելու դիրքերից:

Պատասխան հուշագրում Ա. Ներատովը կրկին հավաստիացրեց բրիտանացիներին, որ Ռուսաստանը ռազմական գործողություններ սկսելով՝ Մոհամադ Ալիին գահին վերականգնելու նպատակ չի հետապնդում և Ղազվինում կենտրոնացած ռուսական ջոկատը 10 օրվա ընթացքում, մինչև դեկտեմբերի 8-ը, չի շարժվի դեպի Թեհրան⁵⁹²: Ինչ վերաբերում է Ղազվինից գորախումբը դուրս բերելուն, ապա, ըստ Ներատովի, դա հնարավոր էր միայն, եթե իրանական կառավարությունը ենթարկվեր ներկայացված պահանջներին և եթե տեղի չունենային նոր միջադեպեր և սադրիչ գործողություններ (ռուսական գործակալների, զորքերի, հաստատությունների վրա հարձակումներ), որոնք ըստ էության անհնար կդարձնեն զորքի տարահանումը⁵⁹³:

Սակայն ստեղծված պայմաններում միջադեպերն անխուսափելի էին: Իրանում պայթյունավտանգ իրավիճակի ձևավորմանն առաջին հերթին նպաստում էին ռուս ռազմական և դիվանագիտական ներկայացուցիչների գործողությունները: Այս փուլում ճգնաժամային իրավիճակի պահպանումն անկասկած ձեռնտու էր Ռուսաստանին, որով էլ արդարացվում էր ռուսական ռազմական ներկայությունը: Եթե Թեհրանում Պակևսկի-Կոզելը ռուսական շահերը փորձում էր պաշտպանել անգլո-ռուսական համագործակցության շրջանակներում, ապա հյուպատոսների մեծ մասը գտնում էր, որ Ռուսաստանն Իրանում պետք է աներկբայորեն հանդես գա սեփական շահերը պաշտպանելու դիրքերից և հույսը դնի միայն իր ուժերի վրա: Թավրիզում՝ Ա. Միլլերը, Ռեշտում՝ Շ. Նեկրասովը, Մեշհեդում՝ Ա. Դաբիժան այն գլխավոր հյուպատոսներից էին, ովքեր հատկապես աչքի ընկան իրենց կայսերապաշտական վարքագծով:

⁵⁹² Сборник дип. док, вып. 7, с. 307-308, МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 189, с. 175-176.

⁵⁹³ Сборник дип. док, вып. 7, с. 308.

Նոյեմբերի 18-ին մեջլիսը հասարակական ճնշումների տակ՝ ձայների մեծամասնությամբ մերժեց այն՝ իր անվստահությունը հայտնելով նաև Սամսամ օս-Մալթանեի կառավարությանը⁵⁹⁴, որից հետո ռուսական զորքը Ռեշտից շարժվեց դեպի Ղազվին⁵⁹⁵։ Ռուսական զորքերի ներխուժումը երկրում առաջ բերեց արմատական տրամադրությունների և զինված դիմադրության ուժեղացում, որն էլ գլխավորեցին ձախ ուժերը։ Այս ընթացքում ընդդիմությունը, հատկապես էնջումենները, նպատակ ունենալով ուժեղացնել կառավարության վրա ճնշումները, ամենուրեք կազմակերպում էին բողոքի հանրահավաքներ։ Թեհրանում՝ մեջլիսի առաջ, հրապարակներում և մզկիթներում ծայր առան բողոքի բազմամարդ ցույցեր, որոնց մասնակցում էին հասարակության գրեթե բոլոր խավերի ներկայացուցիչները⁵⁹⁶։ Ռուսական զորքին դիմադրություն ցույց տալու նպատակով կազմակերպվում էին ինքնապաշտպանական ֆիդայական խմբեր⁵⁹⁷։

Ցնցումներից զերծ չմնացին նաև նահանգները։ Ստեղծված իրավիճակում հյուսիսային նահանգներում ազգային ազատական ուժերի հակառուսական քարոզչությունը հասավ իր գագաթնակետին։ Այն երբեմն վերածվում էր բացահայտ զինված ելույթների։ Կովկասյան հեղափոխականներով համալրված տեղական ֆիդայական ջոկատների՝ Ռուսաստանի դեմ կազմակերպած դիմադրության շարժումը, Իրանում ծառայող դիվանագիտական գործիչների տեսանկյունից, պահանջում էր կտրուկ հակահարված։

1911 թ. վերջին ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Իրանում ծառայող գրեթե բոլոր հյուպատոսները, առանց դեսպանորդի միջնորդության, Պետերբուրգից պահանջում էին լուրջ միջոցառումներ ձեռնարկել և ակտիվացնել ռազմական միջամտությունը⁵⁹⁸։ Դրան

⁵⁹⁴ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله ازبایجان، ص. ۲۱۹-۲۲۳.

⁵⁹⁵ Сборник дип. док, вып. 7, с. 267-268, АВПРИ, ф. "Персидский стол", оп. 489, л. 5786, л. 184.

⁵⁹⁶ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله ازبایجان، ص. ۲۲۵-۲۲۹.

⁵⁹⁷ Сборник дип. док, вып. 7, с. 273, 277-278, 288-290, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 332:

⁵⁹⁸ Сборник дип. док, вып. 7, с. 196, 201, 210-211, 283, 285, 300, 307, АВПРИ, ф. "Персидский стол", оп. 489, л. 5776, л. 24-25, 31-32.

նպաստում էր նաև այն, որ թուրքական գորքերի բռնագավթումների և թուրքական գործակալության մղած պանիսլամիստական քարոզչության արդյունքում՝ երիտթուրքերին հաջողվել էր միառժամանակ իրանական ազգայնական շրջանների ուշադրությունը շեղել բացառապես Ռուսաստանի կողմը և բորբոքել այստեղ տիրող հակառուսական տրամադրությունները⁵⁹⁹:

Թավրիզում դեկտեմբերի սկզբին տեղ գտած մի շարք հանրահավաքներից հետո փակվել էին բազարները: Ֆիդայական ջոկատները, որոնցում հաշվառվում էր 3000 մարտիկ, նախապատրաստվում էին ընդդիմանալ ռուսներին: Գրավելով Թավրիզի միջնաբերդը՝ ֆիդայիներն այստեղ տեղակայված թնդանոթները ուղղել էին Բաղեշեմալ այգու ուղղությամբ, որտեղ գտնվում էր ռուսական զորախումբը⁶⁰⁰: Ըստ հյուպատոս Ա. Միլլերի՝ Թավրիզում գտնվող 250 հոգանոց ռուսական զորաջոկատը ի վիճակի չէր դիմագրավելու մի քանի անգամ գերազանցող ֆիդայիներին, որոնց օգնում էին հայերը: Դեկտեմբերի 7-ին և 8-ին ռուսական զորամասերը, հյուպատոսությունը և հիմնարկությունները զինված հարձակումների ենթարկվեցին ֆիդայիների կողմից: Ֆիդայական ջոկատների և ցարական զորքերի միջև զինված բախումներ տեղի ունեցան, որոնք այնուհետև վերաճեցին տասնօրյա լայնածավալ մարտական գործողությունների⁶⁰¹:

Կովկասի փոխարքայի հրամանով դեկտեմբերի 4-ից սկսած՝ Թավրիզ ուղարկվեցին նոր զորաջոկատներ⁶⁰²: Ս. Սազոնովը դեկտեմբերի 10-ին հետևյալ ցուցումներն էր տվել Միլլերին: Թավրիզի հյուպատոսը իրավունք էր ստանում.

1. ձերբակալել ռուսական զորքերի վրա հարձակում գործած ֆիդայիներին և տեղում կազմակերպել ռազմադաշտային դատարաններ,

2. ամբողջությամբ զինաթափել հեղափոխականներին,

⁵⁹⁹ Բայբուրյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները, նշվ. աշխ., էջ 254-270; 291-297, Сборник дип. док. вып. 7, с. 284:

⁶⁰⁰ Сборник дип. док. вып. 7, с. 280.

⁶⁰¹ James D. Clark, նշվ. աշխ., էջ 244-246, -٢٢١ ص. احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله ازبیلجان، ص. ٢٥٠-٢٤١، ٢٢٤

⁶⁰² Նույն տեղում, էջ 274, 301, 327, 349, 352:

3. գրավել միջնաբերդը և ոչնչացնել զինանոցները, պաշտպանական հենակետերը, որտեղից կարող էր կազմակերպվել ինքնապաշտպանություն:

Հյուպատոսին թույլ էր տրվում նաև ռուսական զորքի հրամանատարի հետ համատեղ մշակել և կիրառել այնպիսի պատժամիջոցներ, որոնք նպատակահարմար կհամարվեին, «քանի որ թափված ռուսական արյունը պահանջում էր ամենադաժան վրեժը, որը լավ դաս պետք է հանդիսանար ապակայուն տարրերի համար»⁶⁰³: Լրացուցիչ զորքերի ժամանումից անմիջապես հետո Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը հրահանգեց ուժակոծել Թավրիզի միջնաբերդը, կազմակերպել ռազմադաշտային դատարաններ, որոնք կպատժեն բոլոր նրանց, ովքեր կազմակերպել էին ռուսական զորամիավորումների վրա հարձակումները և անարգել էին վիրավոր ռուս զինվորների մարմինները. «Թավրիզում մեր զորքի վրա հարձակումը, վիրավորների նկատմամբ կոտանքները՝ պահանջում են ամենադաժան վրեժխնդրությունը»: Դատավճիռները պետք է ի կատար ածվեին անմիջապես: Ընդ որում մեղավորները պետք է պատժվեին հենց Իրանում և ոչ մի դեպքում չուղարկվեին Կովկաս, ուր բանտերը, առանց այդ էլ լեփլեցուն էին քաղբանտարկյալներով, և նրանց նկատմամբ դատավարությունները կարող էին երկարաձգվել և անհամեմատ մեղմանալ»⁶⁰⁴:

Կոկովցեին ուղղված մեկ այլ հեռագրում փոխարքան նշում էր. «Պարսիկների համառությունը բացատրվում է նրանց շարքերում կովկասյան և իրանահպատակ հայերի ներկայությամբ, որոնք էլ ղեկավարում են մարտերը»⁶⁰⁵:

Միաժամանակ ռուսական զորքերի և ֆիդայական ջոկատների միջև բախումներ էին տեղի ունենում Ռեշտում և Էնգելիում⁶⁰⁶: Դեկտեմբերի 4-ին Ռեշտում և Էնգելիում հայտարարվել էր համընդհանուր գործադուլ, Էնգելիում չէին բեռնաթափվում ռուսական առևտրական նավերը: Երկու օր հետո Էնգելիում ֆիդայիների կողմից հարձակումների էին ենթարկվել «Կրասնովոդսկ» ռազմականը և Լիանո-

⁶⁰³ Сборник дип. док, вып. 7, с. 351-352.

⁶⁰⁴ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 70, с. 239, 393.

⁶⁰⁵ Сборник дип. док, вып. 7, с. 357.

⁶⁰⁶ Сборник дип. док, вып. 7, с. 312, 318, 334.

գովի ձկնարդյունաբերական հիմնարկությունը: Մինչ ռուսական լրացուցիչ գործադիր օրոնները կծամանեին Ռեշտ⁶⁰⁷, Սագոնովը, Թավրիզի հյուպատոս Ա. Միլլերին տրված ցուցումներին համապատասխան, հյուպատոս Ն. Նեկրասովին հրահանգել էր ձերբակալել դիմադրության շարժման կազմակերպիչներին⁶⁰⁸: Ճգնաժամային իրավիճակ էր ձևավորվում նաև Մեշհեդում⁶⁰⁹:

Ռուսական առաքելությանը հանձնված վերջնագիրը մերժելու մասին իրանական նոտայում նշվում էր, որ Իրանը պատրաստ է Ռուսաստանի հետ բանակցել վերջինիս կողմից առաջադրված պահանջների շուրջ: Սակայն ռուսական դիրքորոշումը մեղմելու իրանական կառավարության փորձերն անհաջողության մատնվեցին: Ուշագրավ է, որ միաժամանակ, դեռևս նոյեմբերի 24-ին, Պակլևսկի-Կոզելյի հետ իր հանդիպման ժամանակ, Իրանին նոր փոխառություն տրամադրելու մասին հարց բարձրացնելով՝ արտգործնախարարն ասել էր, որ եթե մեջլիսն այնուամենայնիվ չընդունի ռուսական վերջնագիրը, ապա կառավարությունը կանգ չի առնի այն լուծարելու որոշման հարցում: Երկու օր անց նույնը փաստել էր նաև Իրան վերադարձած Սարդար Ասաադը⁶¹⁰:

Ռուսների հետ ձախողված բանակցությունների արդյունքում կառավարությունն ի վերջո, դեկտեմբերի 5-ին մեջլիսին առաջարկեց երկու այլընտրանք. լայն լիազորություններ տրամադրել կամ կառավարությանը, կամ մեջլիսի կողմից ընտրված հատուկ հանձնախմբին, որը կառավարության հետ համագործակցելով՝ ռեզենտի ղեկավարությամբ կլուծի ռուս-իրանական հակասությունները: Սակայն ձախերի կողմից սուր ընդդիմության հանդիպելով՝ ձայների մեծամասնությամբ այն մերժվեց: Միայն երեք օր անց դեկտեմբերի 8-ին, երբ հայտնի դարձավ Ղազվինից դեպի մայրաքաղաք ռուսական զորքի շարժվելու և Թավրիզում, Ռեշտում ծավալվող գործընթացների արդ-

⁶⁰⁷ Ռեշտի և Էնդեյի ռուսական գործադատում այդ ժամանակ կար կազակական երեք հարյուրակ և «Կրասնավոդսկ» ռազմականալը: МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 264, с. 242.

⁶⁰⁸ Сборник дип. док. вып. 7, с. 338.

⁶⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 313, 392-393:

⁶¹⁰ Նույն տեղում, էջ 306:

յունքում ձերբակալվածների, օրեցօր ստվարացող գոհերի թվերի մասին՝ պատգամավորները համաձայնվեցին հինգ հոգանոց հանձնախումբ ձևավորել, որն էլ կառավարության ու ռեգենտի ճնշումների տակ որոշում կայացրեց ընդունել ռուսական վերջնագիրը⁶¹¹:

Դեկտեմբերի 11-ին հաջորդեց մեջլիսը ցրելու և նոր ընտրություններ նշանակելու մասին Նասեր օլ-Մոլքի հրամանագիրը: Նույն օրը Եփրեմ խանի ոստիկանական և բախթարական ուժերի կողմից բռնի կերպով ցրվեց մեջլիսը և Թեհրանում ռուսական դեսպանորդին հանձնվեց իրանական կառավարության կողմից ռուսական վերջնագիրն ընդունելու մասին նոտան⁶¹²: Այսպիսով, իրանական կառավարությունը դադարեցրեց Շուսթերի գործունեությունն Իրանում⁶¹³:

Չնայած սրան՝ Ռուսաստանն ընդլայնեց իր ռազմական ներկայությունն Իրանում: Դեկտեմբերի 13-ին կայացած Հատուկ խորհրդակցության ընթացում ցարական կառավարության որոշմամբ.

1. Երևանից Թավրիզ ուղարկվեց լրացուցիչ երեք հրաձգային գունդ և 5 կազակական հարյուրյակ, 3 մարտկոց՝ յուրաքանչյուրում չորսական թնդանոթ, հարվածային մարտկոցի ջոկ և ականազերծող կես վաշտ,

2. Կովկասից, Էնգելիի, Ռեշտի և Ղազվինի ուղղությամբ, ուղարկվեց 4000 զինվոր,

3. Էնգելի ուղարկվեցին «Արդահան» և «Ղարս» հաճանավերը⁶¹⁴:

Հյուսիսային Իրանում ռուսական ներկայացուցիչները անտեսելով տեղական իշխանություններին՝ իրենց վրա վերցրին վարչական և դատական գործառնությունները, հատկապես՝ Ատրպատակա-նում, Գիլյանում և Խորասանում: Թավրիզ ռուսական լրացուցիչ գորամիավորումների ժամանումից հետո ձերբակալվեցին բազմաթիվ

⁶¹¹ Իրանական կառավարության պատասխան նոտայի տեքստը տես՝ աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 6: Աղբյուրը՝ Сборник дип. док. вып. 7, с. 381-382:

⁶¹² Сборник дип. док. вып. 7, с. 371-383.

⁶¹³ James D. Clark, նշվ. աշխ., էջ 244-246, -۴۵۴. ص. احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیجان،

⁶¹⁴ МОЖИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 264, с. 242-243.

հեղափոխականներ ու ֆիդայիներ, ովքեր ռուսական ռազմադատային դատարանների որոշմամբ կալանավորվեցին և կախաղան բարձրացվեցին⁶¹⁵: Այդ դատավճիռների համաձայն կախաղան հանվեց ավելի քան քսան մարդ, այդ թվում հոգևորականներ: Միլերը հեռագրում էր. «Ազգաբնակչության շրջանում այդ պատժամիջոցները լավագույն ազդեցությունն են գործում և նշանակալիորեն հանգստացրել են մեր ռազմական անձնակազմի ցասումը, որն առաջացել էր ֆիդայիների կողմից կոտանքների ենթարկված ռուս զինվորների և կազակների տեսքից»⁶¹⁶: Թավրիզի բախումների ժամանակ զոհվեց 40 և վիրավորվեցին շուրջ 50 ռուս զինծառայող⁶¹⁷:

Նշանակալի մեծ թիվ կազմեցին իրանական կողմի կորուստները՝ հասնելով մի քանի հարյուրի, այդ թվում նաև խաղաղ բնակչությունից: Նրանցից շատերն անգամ անմասն մնալով վերջին զարգացումներից՝ պատիժ կրեցին սահմանադրական շարժման սկզբնական փուլում իրենց մասնակցության համար⁶¹⁸:

Ռեշտում ռուսական ներկայացուցիչները ևս պատժիչ գործողություններ իրականացին և ձերբակալեցին բազմաթիվ հեղափոխականների⁶¹⁹: Ռեշտում տեղի ունեցած բախումների ընթացքում սպանվեց 43 և ավելի քան 50 մարդ վիրավորվեց⁶²⁰: Ս. Պետերբուրգում բրիտանական դեսպան Ջ. Բյուկենենն իր հուշերում գրում է. «Ռուսական հյուպատոսները մշտապես հրահրում էին անկարգություններ,

⁶¹⁵ James D. Clark, նշվ. աշխ., էջ 248-249:

⁶¹⁶ Сборник дип. док. вып. 7, с. 406-407.

⁶¹⁷ Թավրիզի ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տես՝ Стрелянов (Калабухов) П., նշվ. աշխ., էջ 35-40, Сборник дип. док. вып. 7, с. 410-425, James D. Clark, նշվ. աշխ., էջ 244-246, ۲۴۱-۲۵۴, ۲۵۰-۲۴۱. احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیجان، ص.

⁶¹⁸ Թավրիզում և Գիլյանում ռուսական իշխանությունների կողմից պատժի ենթարկված հեղափոխականների շարքերում կային նաև հայեր: 1912 թ. հունվարին կախաղան էր հանվել Թավրիզի հնչակյանների առաջնորդ Պետրոս Մելիք Անդրեասյանը: Նրանցից շատերը ձերբակալվեցին, արստրվեցին կամ փախուստի դիմեցին: Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, էջ 337-338; Berberian H., նշվ. աշխ., էջ 155: Սազոնովի պնդմամբ՝ Թավրիզից Խոյ անցած մի խումբ հայեր նույնպես պետք է ձերբակալվեին և պատիժ կրեին: Сборник дип. док. вып. 7, с. 404:

⁶¹⁹ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 245, с. 235-236.

⁶²⁰ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 109-110:

որպեսզի արդարացնեն իրենց միջամտությունը: Արտգործնախարարությունն ուղղված զեկույցներում նրանք այնքան հաջող էին աղավաղում այդ միջադեպերի ծագումն ու բնույթը, որ Սազոնովն անգամ սպառնում էր, թե Ռուսաստանն իր վրա կվերցնի Ատրպատականի կառավարումը, եթե իրանական կառավարությունն ի վիճակի չլինի կարգուկանոն հաստատել Թավրիզում»⁶²¹:

Ռուսական կառավարության մարտավարությունը փորձ էր ստիպել Թեհրանին երկուստեք հավասարակշռել քաղաքականությունը և հաշվի նստել նաև ռուսական շահերի հետ: Այն նպատակ ուներ նաև վերջնականապես ճնշել հեղափոխական օջախները: Վերջնական նպատակին հասնելու համար ռուսական կառավարությունը կրկին խաղարկեց նախկին շահ՝ Սոհումմադ Ալիին իշխանության վերադարձնելու խաղաքարտը: Երբ հեղափոխական հիմնական օջախներն Իրանում ճնշվեցին, գլուխ բարձրացին Սոհումմադ Ալիի հետադիմական ուժերը: Դեռևս աշնանը պարտություն կրելով՝ նախկին շահը նահանջել էր Գորգան և իր կողմնակիցների հետ շարունակում էր մնալ իրանական տարածքում՝ արժանանալով ռուսական հյուպատոսների հովանավորությանը⁶²²:

Օգտվելով Թավրիզում ռուսական զորքի ներկայությունից՝ Միլլերի թողտվությամբ, ղեկավարների 18-ին իր զորքով Թավրիզ վերադարձավ Սոհումմադ Ալիի կողմնակից Շոջա օդ-Դոուլեն, ում ռուսական կողմը նպատակ էր հետապնդում կարգել որպես Ատրպատականի նահանգապետ⁶²³: Նմանօրինակ իրադարձությունների թվին էր պատկանում նաև 1912 թ. հունվար-փետրվար ամսիներին Խորասանում ծավալված ճգնաժամը: Դեռևս ղեկավարների սկզբին կանխատեսելով հակառուսական ելույթների բռնկումներ՝ Մեշհեդի գլխավոր հյուպատոս Ա. Դաբիժայի պնդմամբ, Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետ Ա. Սամսոնովի հրամանով՝ Խորասան և Քուչան էին ուղարկվել լրացուցիչ ռազմական միավորներ⁶²⁴: Սակայն նա-

⁶²¹ G. Buchanan, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁶²² ۶۶۶-۶۵۲ ص. تاريخ هجده ساله آذربايجان, Сборник дип. док. вып. 7, с. 330, МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 245, с. 318, примечание 3.

⁶²³ Сборник дип. док. вып. 7, с. 395-396.

⁶²⁴ Сборник дип. док. вып. 7, с. 313, 319, 335-336.

հանգում դրությունն ապակայունացավ ոչ թե հեղափոխականների, այլ Մոհամմադ Ալիի կողմնակիցների գործողությունների հետևանքով, որոնց աջակցում էին ռուսական ներկայացուցիչները: Փետրվարին, Աստրաբադում նախկին շահի բարձրացրած ըմբոստության հետ միաժամանակ, Մեշհեդում ապստամբեցին նրան սատարող ուժերը՝ տիրապետություն հաստատելով քաղաքի այն հատվածում, որտեղ գտնվում էր շիական գլխավոր սրբավայրերից մեկը՝ ութերորդ իմամ Ռեզայի դամբարանը: Հունվարի վերջին հյուպատոսը տեղեկացնում էր Ս. Պետերբուրգին, որ տեղական բնակչության 90 %-ից ավելին պահանջում են վերադարձնել նախկին շահին և անհամբերությամբ սպասում են Ռուսաստանի օգնությանը⁶²⁵:

Միաժամանակ Իրանի հարավ-արևմտյան շրջաններում ապստամբություն բարձրացրեց նաև իշխանազուն Սալար օդ-Դոուլեն, ում կարճ ժամանակամիջոցում հաջողվեց իրեն ենթարկել Քերմանշահի, Քրդստանի և Լուրիսթանի նահանգները⁶²⁶:

Հունվարի 22-ին և 24-ին Սազոնովին հանձնված բրիտանական հուշագրերում Մեշհեդի ռուսական հյուպատոսության գործակալները մեղադրվեցին Մոհամմադ Ալիի օգտին քարոզչություն իրականացնելու մեջ և բրիտանական կողմը ռուսական կառավարության խիստ ուշադրությունն էր հրավիրում գլխավոր հյուպատոսի գործունեության վրա⁶²⁷:

Իր համար ոչ բարենպաստ զարգացումները կանխելու նպատակով, Լոնդոնը կտրուկ ուժեղացրեց իր ճնշումները Պետերբուրգի վրա⁶²⁸, ինչի արդյունքում ռուսական ԱԳՆ-ը չցանկանալով իսպառ վտանգել Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունները՝ սկսեց զսպվածություն դրսևորել: Այն զերծ մնաց նախկին շահի հետագա գործունեությունը խրախուսելուց: Պետերբուրգը պատրաստ էր քաղաքական հրապարակից հեռացնել Մոհամմադ Ալիին, սակայն

⁶²⁵ Jennifer Siegel (Foreward by Paul Kennedy), *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, L. & N. York, 2002, p. 122.

⁶²⁶ Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), նշվ. աշխ., էջ 305-307:

⁶²⁷ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 245, с. 81-82.

⁶²⁸ Jennifer Siegel, նշվ. աշխ., էջ 121-123:

ժամանակավորապես և նախապայմանով. «Քանի որ ներկայումս Ռուսաստանը նոր փորձ է ձեռնարկում իրանական գործող կառավարության հետ ամուր, բարեկամական հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ և եթե վերջինս ապագայում արժանահավատություն չդրսնորի, ապա տվյալ հարցը կրկին կհայտնվի Լոնդոնի հետ քննարկումների առանցքում»⁶²⁹:

Հունվարի 16-ին Ս. Պետերբուրգում բրիտանական դեսպանին հանձնված ռուսական նոտայում առաջարկվում էր, որ իրանական կառավարությունն անմիջական բանակցությունների մեջ մտնի Մոհամմադ Ալիի հետ, որոնցում կարող էր միջնորդ հանդիսանալ Աստրաբադի ռուսական հյուպատոսը: Իրանին համատեղ փոխառություն տրամադրելու դիմաց՝ նրա կառավարությունը պետք է վերջնականապես լուծարեր ֆիդայական միավորները և ռազմական ուժերում բարենորոգումներ անցկացներ՝ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի պահանջների համաձայն: Ռուսական կառավարությունը պահանջում էր նաև պահպանել Ղաջարական արքայատոհմը, չմիջամտել իր ազդեցության գոտու գործերին, տրամադրել նոր մենաշնորհներ և կարգավորել հողատարածքների սեփականաշնորհման հարցը (իրանական օրենքներով արգելվում էր օտարհպատակներին հողատարածքներ սեփականաշնորհել)⁶³⁰:

Ջ. Բյուկենենի հետ իր առանձնագրույցում Սազոնովը փաստել էր, որ. «Անգլո-ռուսական համաձայնագիրը մշտապես հանդիսացել է նրա քաղաքականության ալֆան և օմեգան» և, հակառակ ռուսական հասարակական կարծիքի, այն պահպանելու համար նա կանգնեցրել է ռուսական զորքերի շարժը դեպի Թեհրան, խաղաղ հարաբերություններ է հաստատել իրանական կառավարության հետ, համաձայնվել է համատեղ փոխառություն տրամադրել վերջինիս, զոհաբե-

⁶²⁹ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 392, с. 43-44.

⁶³⁰ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 398, с. 54-56, Jennifer Siegel, նշվ. աշխ., էջ 124:

րել է Սոհամմադ Ալիին. գործնականում արել այն ամենը, ինչ խնդրել է անգլիական կառավարությունը»⁶³¹:

Փետրվարի 5-ին Թեհրանում ռուսական և բրիտանական դեսպանությունները Վոսուդ օդ-Դոուլեին հանձնեցին համատեղ նոտա, որում իրանական կառավարությանը համատեղ վարկ⁶³² տրամադրելու դիմաց՝ տերություններն առաջադրեցին հետևյալ պահանջները.

1. իրանական կառավարությունն իր քաղաքականությունը պետք է համապատասխանեցնի 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրին:

2. Սոհամմադ Ալիի և Սալար օդ-Դոուլեին կողմից Իրանը լքելուց հետո, այն կլուծարի ֆիդայական և անկանոն զորքերը:

3. Երկու առաքելությունների հետ կքննարկի ոչ մեծաքանակ մարտունակ բանակ կազմակերպելու մասին նախագիծ:

4. Թռչակ կնշանակի Սոհամմադ Ալիին և համաներում կշնորհի նրա կողմնակիցներին»⁶³³:

Մարտի 7-ի նոտայով իրանական կառավարությունը ստիպված էր պաշտոնապես ընդունել անգլո-ռուսական պահանջները, որով փաստացի ճանաչեց 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագիրը⁶³⁴:

Սակայն մինչ այդ, փետրվարին, երբ նախկին շահը լքեց Իրանը⁶³⁵, նրա կողմնակիցները հրաժարվեցին զենքերը վայր դնել: Այս իրողությունը Մեծ Բրիտանիայի և իրանական կառավարությունների հետ ձեռք բերված վերջին պայմանավորվածություններից հետո սկսեց խանգարել ցարական կառավարությանը: Վերանայելով խաղաքարտերը՝ Պետերբուրգը անմիջական մասնակցությունը բերեց Սոհամմադ Ալիի կողմնակիցների դիմադրությունը ճնշելու գործում՝ կանգ չառ-

⁶³¹ G. Buchanan, նշվ. աշխ., էջ 110-111:

⁶³² Չտրամադրելով խոշոր փոխառություններ՝ վերոնշյալ տերությունները, ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտ քաղաքական լուրջ զիջումների, այդ թվում նաև երկաթուղային և այլ կարգի մենաշնորհներ տրամադրելու դիմաց իրանական կառավարությանն էին հատկացնում տարատեսակ վարկեր և կանխավճարներ:

⁶³³ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 2, с. 155-156.

⁶³⁴ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 2, с. 304-307.

⁶³⁵ Алиев С., նշվ. աշխ. էջ 70:

նելով անգամ շիական օրենքով դարերով ամրագրված բեստի իրավունքը խախտելու փաստի առաջ: Սազոնովը պահանջեց, որ Ա. Դաբիժան անգլիական հյուպատոս Սայքսի հետ համատեղ կանխի Մոհամմադ Ալիի օգտին քարոզչությունը և հասնի նրան, որ իմամ Ռեզայի դամբարան բեստ նստածները դուրս բերվեն: Սակայն մարտի 11-ին, երբ նահանգի կառավարման մարմինները հայտարարեցին, որ սեփական միջոցներով չեն կարող կարգուկանոն հաստատել, հյուպատոսը իրավիճակը վերահսկողության տակ առնելու պահանջով՝ դիմեց ռուսական զորքերի հրամանատարին: Անարդյունքում, բանակցություններից հետո մարտի 18-ին հյուպատոսի հրամանով դամբարանը շրջապատվեց ռուսական զորքերի կողմից: Համոզված լինելով, որ ոչ ոք չի հանդգնի խախտել ավանդույթը, ըմբոստացածները հրաժարվեցին լքել այն: Ի պատասխան՝ ռուսական հրետանին ուժակոծման ենթարկեց տարածքը և զինվորներն անսանձ կերպով ներխուժելով ներս՝ բազմաթիվ զոհերի գնով ճնշեցին դիմադրությունը⁶³⁶: Վնասված դամբարանը, կողոպտված մզկիթը և մարդկային կորուստները ճնշող տպավորություն և անջնջելի հետք են թողել իրանցիների հիշողությունում:

Առաջին աշխարհամարտի նախաշեմին Իրանում ռուս-բրիտանական մրցակցությունը չմեղմացավ: Հակառակը՝ յուրաքանչյուրը փորձեց ամրապնդել սեփական գերակայությունը և միաժամանակ հակազդել Իրանում գերմանական աճող ներգրավվածությանը: Իրանական վարչակարգի նկատմամբ շարունակում էր կիրառվել սպառնալիքների և ճնշումների քաղաքականությունը՝ տարատեսակ պայմանագրերի, մենաշնորհային իրավունքների ձեռքբերման նպատակով⁶³⁷:

Իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով նաև քաղաքացիական վարչարարության գործառույթները՝ բրիտանացի պաշտոնյաները հարավում, իսկ ռուսները հյուսիսում հովանավորության տակ առնելով

⁶³⁶ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 2, с. 367-362, Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 110, Jennifer Siegel, նշվ. աշխ., էջ 126-127:

⁶³⁷ АВПРИ, ф. «Персидский стол» Б, оп. 489, д. 592 б, л. 30-33, 37-38, 48-49.

տեղական ավատական հեղինակություններին կամ ցեղապետերին՝ ուղղակիորեն խրախուսում էին նրանց կենտրոնախույս ձգտումները: Ռուսական իշխանությունները Հաշվավարկային բանկի միջոցով, հյուսիսային Իրանում շարունակեցին լայնարձակ հողատարածքների մասսայական ձեռք բերման գործընթացը, որոնք տրամադրվում էին ռուսահայատակներին⁶³⁸:

Ռուսները հյուսիսում խթանեցին հողատարածքների լայնածավալ ձեռք բերման գործընթաց՝ խրախուսելով սահմանակից նահանգներում ռուսահայատակների վերաբնակեցումը, ինչը այդ տարածքի տնտեսական և քաղաքական յուրացման նպատակ էր հետապնդում և հյուսիսիրանական շրջանների էթնիկ դիմագիծը փոխելու հստակ քաղաքականություն էր:

Առաջին Աշխարհամարտից առաջ և պատերազմի տարիներին Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամն ավելի խորացավ: Եռյակ համաձայնության և Եռյակ դաշինքի երկրների համար այդ պետության աշխարհաքաղաքական դերակատարումը և նավթային հարուստ պաշարներով ընդերքը էլ ավելի կարևորվեց: Իրանի տարածքը ռազմակալած բրիտանական և հատկապես, ռուսական զորքերը մինչև Առաջին աշխարհամարտ և պատերազմի ընթացքում դուրս չբերվեցին՝ չնայած պատերազմում Իրանի հայտարարված չեզոքությանը: Նման պայմաններում Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունը հնարավորություն ստացան ոչ միայն Իրան գործուղել սեփական գաղտնի գործակալներ և կանոնավոր զորամիավորումներ, այլև հստակ ռազմաքաղաքական ծրագրեր իրականացնելու նպատակով՝ տեղական բնակչությունից կազմավորեցին աշխարհագորային ջոկատներ:

1914 թ. հունիսի սկզբին բրիտանական նավատորմի՝ հեղուկ վառելիքի անցնելու կապակցությամբ՝ ծովային նախարարությունը ձեռք բերեց Անգլո-պարսկական (1935 թ.-ից ԱԻՆԸ-ի) նավթային ընկերության բաժնետոմսերի 51 %-ը: Պաշտոնապես այդ միջոցառումը ռուսական կառավորությունը դժվարությամբ կարող էր բողոքարկել,

⁶³⁸ Նույն տեղում:

քանի որ ընկերությունը կազմավորվել էր 1907 թ. համաձայնագրից մի քանի տարի առաջ, հետևաբար նրա գործունեությունը համաձայնագրով չէր կարգավորվում: Սակայն, փաստացի բաժնետոմսերի գնումը լուրջ խոչընդոտներ էր հարուցում ռուսական շահերին, քանի որ հնարավորություն էր ընձեռում բրիտանական կառավարությանը, շրջանցելով գործող համաձայնագիրը, ոչ միայն վերահսկել նավթի հանույթը հյուսիսային շրջաններում և չեզոք գոտում, այլև նվազեցնում էր Իրան ռուսական նավթամթերքների արտահանման ծավալները:

Պատերազմը բռնկվելու հետ մեկտեղ՝ բրիտանական կառավարությունը, ֆրանսիական դիվանագիտության ակտիվ աջակցությամբ, մեծ շահագրգռվածություն սկսեց դրսևորել 1907 թ. համաձայնագրի վերանայման հարցում, որով Ռուսաստանը չեզոք գոտին կճանաչեր որպես բրիտանական ազդեցության գոտի: Անգլո-ռուսական բանակցություններն ավարտվեցին 1915 թ. մարտի 20-ին, և ձեռք բերված համաձայնությամբ՝ չեզոք գոտին, բացառությամբ Սպահան և Յազդ քաղաքների, անցավ բրիտանական ազդեցության տակ: Փոխարենը՝ Ռուսաստանին, պատերազմի բարեհաջող ավարտից հետո, իրավունք էր տրվելու իր վերահսկողությունը սահմանել սևծովյան նեղուցների և Կ.Պոլսի վրա: Սակայն, Ռուսական կայսրության «պատմական» այս ծրագրերին վիճակված չէր իրականություն դառնալ:

XIX դարում Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի միակցումով Ռուսական կայսրությունը դեպի Միջին և Մերձավոր Արևելքի երկրներ առաջխաղացման լայն հնարավորություն ստացավ: Իրանում գերակայություն հաստատելու Ռուսաստանի հավակնությունները բախվեցին նրա վաղեմի մրցակից Մեծ Բրիտանիայի հակազդեցությանը՝ վերաճելով աշխարհաքաղաքական լուրջ դիմակայության:

Խուսափելով Մեծ Բրիտանիայի հետ ռազմական առճակատումից՝ Ռուսական կայսրությունը հրաժարվեց տարածքային նոր նվաճումներից Իրանում՝ նախապատվություն տալով այդ երկիր խաղաղ ներթափանցման քաղաքականությանը: Կիրառելով կապիտուլյացիոն համակարգի ողջ զինանոցը՝ Ռուսաստանն ուժեղացրեց իր տնտեսական և քաղաքական ներգրավածությունն Իրանում:

Ակտիվացնելով իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ներկայությունն Իրանում՝ Ռուսաստանը հնարավորություն ստացավ իր աշխարհաքաղաքական շահերին համապատասխան ուղղորդել կառավարող Ղաջարական արքայատոհմի քաղաքականությունը: Ռուսաստանից տնտեսապես և անվտանգային կախվածության մեջ գտնվող ղաջարական Իրանը միջանկյալ գոտու դեր ստանձնեց մի կողմից Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի և Բրիտանական Հնդկաստանի միջև:

Իրան տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում ռուսական կառավարության անմիջական հովանավորությամբ և վերահսկողությամբ մշակված ռազմավարության մեջ կարևորագույն դերը վերապահված էր իրանական տնտեսության ենթակառուցվածքներում ներդրումների, արտաքին փոխառությունների, մենաշնորհային, մաքսային, հարկային պայմանագրերի միջոցով շարունակական ներթափանցման հայեցակարգին: Ռուսական իշխանությունների կողմից այն դիտվում էր որպես Իրանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններն ընդլայնելու և Մեծ Բրիտանիային հակազդելու ամենարդյունավետ միջոցը:

Իրանի նկատմամբ կայսրության ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունն ուներ որոշակի սկզբունք. խոշոր փոխառություններ տրամադրելով դաջարական կառավարությանը՝ Ռուսաստանն ամբողջապես ֆինանսական կախվածության մեջ դրեց շահական արքունիքը: Ռուսաստանին հաջողվեց քաղաքական և տնտեսական գերակայություն հաստատել Իրանում և գործնականում վերահսկողության տակ առնել իրանական տնտեսության ռազմավարական մի շարք ոլորտներ: Ռուսական առևտրաարդյունաբերական շրջանների համար Իրանը կարճ ժամանակամիջոցում վերածվեց ապրանքահումքային կցորդի: Անիրավահավասար պայմանագրեր կնքելով օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, դաջարական կառավարությունը աստիճանաբար կորցրեց թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական ինքնուրույնությունը և դե-յուրե պահպանելով անկախությունը, դե-ֆակտո վերածվեց կիսանկախ պետության:

Մի շարք պայմանագրեր պարտադրելով դաջարական կառավարությանը՝ Ռուսաստանը փաստացի մինչև 1910 թ. Իրանում երկաթուղաշինության արգելք մտցրեց՝ մասնելով այդ երկիրը տարերային ճանապարհազրկության: Իրանն առանց Ռուսաստանի համաձայնության իրավաւոր չէր սեփական երկրում երկաթուղիներ կառուցել և այդ իրավունքը տրամադրել այլ պետությունների: Ընդհուպ մինչև 1917 թ. Ռուսաստանն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Իրանի հյուսիսը կենտրոնին կապող հիմնական խճուղային ճանապարհները:

Ի դեմս Պարսկական Կազակական բրիգադի Ռուսաստանն Իրանում ձեռք բերեց շահի և իշխող վերնախավի նկատմամբ քաղաքական ազդեցության կարևոր լծակներ: Ռուսական անմիջական վերահսկողության տակ գտնվող այդ գորամիավորումը կոչված էր պահպանելու դաջարական գահի անձեռնմխելիությունը և իրավահաջորդությունը: Իր գործունեության ընթացքում Պարսկական կազակական բրիգադն Իրանում ստեղծեց կայուն հետախուզական ցանց, հաստատուն դիրք զբաղեցրեց երկրի ռազմակրթական բնագավառում: Այն գործնականում ռուսական ռազմական կանոնա-

կարգի օրինակով իրանական բանակի համար սպայական կադրեր պատրաստող կառույց էր: Պարսկական կազակական բրիգադի առաջնային խնդիրներից էր Իրանի ներքաղաքական գործընթացների նկատմամբ վերահսկողությունը և Ռուսաստանի համար ստատուս-քվոի ապահովումը:

Ռուսական կայսրության ռազմավարական նպատակներն Իրանում դրսևորվում էին հստակ ձևաչափով և ամփոփվում էին ռուսական դիվանագիտության կողմից ձևակերպված հետևյալ դրույթներում.

ա) «Պահպանել Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը, չհավակնել տարածքային նոր ձեռքբերումների և թույլ չտալ որևիցե երրորդ պետության գերակայությունն այստեղ՝ աստիճանաբար ենթարկելով այն ռուսական ազդեցությանը: Առանց խափանելու այդ երկրի ինչպես արտաքին ինքնուրույնության սկզբունքները, այնպես էլ ներքին կարգը»:

բ) «Պահպանելով Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը՝ մեր (Ռուսական կայսրության Ն. Ն.) հիմնական խնդիրն է նրան դարձնել հնազանդ և օգտակար: Այլ կերպ ասած՝ հզոր գործիք մեր ձեռքերում՝ պարսկական լայնածավալ շուկան պահպանելու և ընդլայնելու նպատակով»⁶³⁹:

Նպատակ ունենալով սահմանափակել ռուսական հավակնությունները Միջին Արևելքում՝ Մեծ Բրիտանիան, դեռևս 1898 թ., ռուսական կառավարությանն առաջարկում էր Կ.Պոլսից մինչև Պեկին ազդեցության գոտիների բաժանման համաձայնագիր կնքել: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ Իրանի հյուսիսային շրջանները լինելու էին ռուսական ազդեցության ոլորտում, իսկ հարավայինը՝ բացառապես բրիտանական: Սակայն ընդհուպ մինչև 1905 թ. ռուսական կառավարող շրջանները գտնում էին, որ Իրանում ռուսական դիրքերը չափազանց ուժեղ են թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմաքաղաքական առումներով, ինչն էլ թույլ կտա ապագայում Իրանն ամբողջապես ենթարկելու ռուսական ազդեցությանը: Հենց այս համատեքստում էլ

⁶³⁹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 54-55.

Ռուսաստանը հանդես էր գալիս իր աշխարհաքաղաքական շահերից բխող Իրանի տարածքային ամբողջականության պահպանման երաշխավորի դիրքերից:

Սակայն XX դարասկզբին միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի համար ստեղծվեց ռազմաքաղաքական բոլորովին նոր իրադրություն: Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունները հետևողականորեն իրագործում էին Մերձավոր և Միջին Արևելքի նկատմամբ ռազմաքաղաքական և տնտեսական ծավալապաշտական իրենց ծրագրերը: Գերմանական դիվանագիտությունը ռուս-բրիտանական քաղաքական առճակատումը ծառայեցնելով սեփական շահերին և օգտվելով ռուս-ճապոնական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանի թուլացումից՝ փորձեց դուրս մղել վերջինիս մերձավորարևելյան տարածաշրջանից: Սրան գումարվեց 1905-1911 թթ. Իրանում Սահմանադրական հեղափոխության արդյունքում ստեղծված ներքաղաքական ճգնաժամը, որն ուղղակի սպառնալիք ստեղծեց այդ երկրում ռուսական շահերի համար: Այս ամենը լուրջ նախադրյալներ ձևավորեցին Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու շուրջ Մեծ Բրիտանիայի հետ բանակցային գործընթաց սկսելու համար:

Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու վերաբերյալ Բրիտանիայի հետ համաձայնագրի շնորհիվ Ռուսաստանը հեռանկարում նաև նպատակ ուներ հասնելու իր պատմական հավակնությունների իրագործմանը՝ Բալկանների և Սևծովյան նեղուցների հարցերն իրեն լուծելու համար: Դիվանագիտական կանխավճարի գնալով Նեղուցների հիմնախնդրում՝ Մեծ Բրիտանիան Ռուսաստանից համապատասխան զիջումներ ստացավ Իրանում, մասնավորապես հարավարևելյան շրջաններում և փաստացի հասավ Պարսից Օղոտում Ռուսաստանի կողմից Մեծ Բրիտանիայի հատուկ շահերի ճանաչմանը:

1907 թ. Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու անգլո-ռուսական համաձայնագրի կնքումով Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի հարաբերությունները թեև աշխարհառազմավա-

րական նոր բովանդակություն ստացան, սակայն նրանց մրցակցությունն Իրանում չմեղմացավ և շարունակեց դրսևորվել նոր քողարկված դիմակայությամբ:

Իրանի ներքին խնդիրներին չմիջամտելու համաձայնագրի առանցքային դրույթով Մեծ Բրիտանիան հնարավորություն ստացավ հեղափոխական զարգացումները շեղել իր հետաքրքրությունների ուղեծիր: Բրիտանիային հաջողվեց սերտ համագործակցություն ձևավորել Իրանի սահմանադրական կառավարող շրջանների հետ՝ սահմանափակելով շահական արքունիքում ռուսական ազդեցությունը: Բրիտանացիներին դիրքերը չզիջելու նպատակով՝ Ռուսաստանն ուժադաքեց Իրանի սահմանադրական վարչակարգի վրա ճնշումները և 1909 թ. ապրիլին կազմակերպեց առաջին ռազմական ներխուժումն Իրան: Ռուսական ռազմական ներկայության ընդլայնումն Իրանում նպատակ ուներ նաև չեզոքացնելու իրանական իր ազդեցության գոտում հեղափոխական գործընթացների տարածումը և խափանելու Ատրպատականի գավթման թուրք-գերմանական ծրագրերը:

Իրանի հարցը Առաջին աշխարհամարտից առաջ դարձավ այն կարևորագույն գործոնը, որը վճռորոշ դերակատարում ունեցավ համաեվրոպական աշխարհաքաղաքական գործընթացների վրա: Մեծ Բրիտանիան չվտանգեց 1907 թ. համաձայնագրով ձեռք բերված ռուս-բրիտանական հարաբերությունների փխրուն հավասարակշռությունը և Անտանտի կազմում Ռուսաստանի հետ Եռյակ դաշինքի դեմ համագործակցությունը՝ զիջումների գնաց իրանական հարցում: Արդյունքում, Ռուսաստանը կարողացավ ապահովել Իրան ռազմական երկրորդ ներխուժման նկատմամբ բրիտանական վարչակազմի լուռ համաձայնությունը և 1911 թ. դեկտեմբերին վերջնական ռազմակալման ենթարկեց Իրանի հյուսիսային շրջանները՝ ճնշելով նաև Սահմանադրական շարժումը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Եռյակ համաձայնության և Եռյակ դաշինքի երկրների համար Իրանի աշխարհաքաղաքական դերակատարումը և նավթային հարուստ պաշարներով ընդերքը էլ

ավելի կարևորվեց, և, չնայած պատերազմում Իրանի կողմից հայտարարված չեզոքությանը, այդ երկրի տարածքը ռազմակալած ռուսական և բրիտանական զինված ուժերը պատերազմի ընթացքում դուրս չբերվեցին՝ խորացնելով Իրանի սոցիալ-տնտեսական և ներքաղաքական ճգնաժամը:

Ռուսական կայսրության իրավահաջորդ Խորհրդային Ռուսաստանի և արևմտյան տերությունների միջև Իրանի համար դիմակայությունը շարունակվեց նաև պատմության նորագույն շրջանում: Իրանի ռազմավարական նշանակության տարածքները վերահսկելու, այդ երկրի բնական պաշարները, արտահանման և հումքային շուկաները շահագործելու՝ գերտերությունների նկրտումները պարբերաբար հանգեցրել են Իրանի շուրջ սուր հակամարտությունների ձևավորմանը: 1917 թ. փետրվարյան հեղաշրջումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանը 1918 թ. հունվարին թեև չեղյալ հայտարարեց Իրանի և ցարական կառավարության միջև կնքված բոլոր անիրավահավասար պայմանագրերը, նրա և արևմտյան տերությունների միջև մրցակցությունն Իրանի համար շարունակվեց նոր ուժով. թե՛ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, երբ Խորհրդային իշխանությունները Իրանի նկատմամբ ազդեցությունը չկորցնելու նպատակով՝ փորձեցին ստեղծել ոչ կենսունակ Մեհաբադի քրդական և Իրանական Ադրբեջանի Խորհրդային հանրապետությունները՝ բախվելով ԱՄՆ-ի դիմադրությանը, թե «Մառը պատերազմի» ընթացքում, երբ ԽՍՀՄ-ի մերձավորարևելյան տարածաշրջան առաջխաղացմանը հակազդելու նպատակով՝ Իրանը ներգրավվեց արևմտյան ռազմաքաղաքական ճամբար՝ դառնալով ԽՍՀՄ-ին դիմակայության կարևորագույն գործոն:

THE POLICY OF RUSSIAN EMPIRE ON IRAN (THE END OF THE 19th - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES) EXECUTIVE SUMMARY

Given its considerable economic potential and notable strategic position, Iran was decidedly crucial in the course of the Russian Empire's Eastern policy. Russia's political and economic interests in Iran have quite deep origin. The Volga-Caspian road connecting the ancient Slavs with Iran has been known since the distant past. It was not only a dynamic trade transit, but also the most important *modus operandi* to establish international relations between the West and the East.

Because of the Tatar-Mongol invasions (XIII-XIV centuries) Russia's economic affairs with Iran were detached, but in 1552 the liberation of Kazan and then in 1556 the Astrakhan khanate from the Tatar yoke again provided free access to Russia (Moscow state) to the Caspian Sea. From back then the Volga-Caspian road which was of great political and economic importance and was at long last under the Russian control, created new opportunities for strengthening of trade and economic ties between Russia and Iran. By delegating various diplomatic missions to Iran, for quite a while the Russian tsars tried to obtain commercially favorable privileges from the Safavid Shahs, which the latter granted to the British. The Moscow state's aspiration to strengthen relations with Iran was especially exacerbated by the Ottoman Empire's policy: one of the key foreign policy goals was to seize control of the Volga-Caspian route and establish control over the Caucasus and Western regions of the Caspian Sea. At the beginning of the 18th century, in the ambit of Peter I's "Eastern policy", Russia's Eastern policy adopted a conceptual character, the main goals of which were the final establishment of Russian rule on the Caspian Sea, the penetration of Russian trade capital into the Eastern markets and the neutralization of the Ottoman Empire's expansionism against the Caucasus. These basic principles of paving way to India, which began with Peter I's Persian campaign, became par for the course not only for the empire's "Eastern policy" but to this day are guidelines for securing Russia's geopolitical interests in the region and the security system.

The historical outline of the Monograph includes the late 19th and the beginning of the 20th centuries when the Russian Empire giving priority to the need to counter the growing British influence in Iran on its foreign policy

agenda began to expand its political and economic involvement in Iran in order to establish military-political supremacy in the region. The monograph covers the analysis of Russia's policy towards Iran, including 1912. The choice of this chronology is conditioned by the need to completely and comprehensively present the process of Russian military-political intervention in the Iranian Constitutional Revolution. The work is concluded with an examination of the international situation around Iran before World War I.

The second half of the 19th century was a period of military-diplomatic success in the eastern direction of the Russian Empire's foreign policy. After the Crimean War (1853-1856), the "Eastern policy" of the empire entered a qualitatively new phase. The main tasks of the empire became the final inclusion of the North Caucasus and Central Asia to Russia, which would ensure the strengthening of Russia's military-political and economic positions in the Middle East. With the annexation of Central Asia, Russia established itself on the eastern shores of the Caspian Sea, intensified its military-political and economic peaceful penetration into Qajar Iran. Despite that, Russia's aspirations for gaining the status of the regional superpower met confrontation from the rival Great Britain.

The Anglo-Russian Conflict, known in historiography as "The Great Game", already escalated into a protracted struggle for supremacy and resistance in Iran.

Avoiding direct military confrontation with Great Britain, the Russian Empire renounced the policy of new territorial conquests in the region, preferring the means of peaceful intrusion into the Eastern Countries.

By exercising the entire arsenal of the capitulation system, Russia strengthened its economic and political involvement in Iran.

By intensifying its military-political and economic presence in Iran, Russia was able to steer the policy of the Iranian ruling Qajar elite in a favorable direction. From an economic and security perspective, the neighboring Qajar State, which is dependent on Russia, has assumed the role of an interim zone between Russia and Ottoman Empire on the one hand and Russia and British India on the other hand.

The end of the 19th century and the beginning of the 20th century is one of the most controversial periods in the history of Iran. In the political life of the country it was marked by territorial losses and the numerous

internal political crises as well as the 1905-1911 Constitutional Revolution, the subsiding weakening of the power of the Qajar dynasty, under the conditions of country decentralization. Iran was encountering a deep socio-economic and political crisis: the country's military system and administrative stability were endangered. In the second half of the 20th century the Qajar government began to grant monopoly investment rights in various sectors of the economy to foreign powers in order to restock the negative balance of the state treasury to organize the activities of the economy. By signing unequal treaties with foreign powers, in particular with Russia and Great Britain, the Qajar government gradually lost its political, economic, independence, and retained power, maneuvering through the "internal contradictions" of Anglo-Russian contention in the country.

Being in a deep socio-economic, military-political crisis, the sovereignty of Iran was severely damaged by exploiting its natural resources, strategic roads, and export-control markets, raw materials as a result of the interfering policy of the Russian Empire and Great Britain in Iran's internal affairs.

The work examines the strategic role and significance of Iran in the foreign policy agenda of the Russian Empire, presents the main tools, tendencies and consequences of the process of acquiring economic and political levers used to set up dominance in Iran.

The book is based on archived documents, diplomatic sources and scientific analytical literature in four languages: Armenian, Russian, English and Persian.

Among the studies of Soviet-Western historiography, there are some successful works on the subject related to specific concerns, in which substantial questions and issues were raised. Despite the common ideological and contradictory assessments, they are indisputable and of paramount importance.

The sources of the study were the documents of the funds of the Russian State Military Historical Archive, various documentary materials compiled by the representatives of the Russian diplomatic and military missions in Iran, containing detailed information about that country. Military-intelligence, strategic materials of the Russian special agency, which include information on Iran's territorial, military potential, domestic political situation were used in the work.

The reference material source of the work is based on the Archive of the Foreign Policy of Imperial Russia (AVPRI) under the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, which contains a wealth of correspondence between the Russian diplomatic mission in Iran and the Russian Foreign Ministry in the form of messages, reports and speeches. These are materials related to the competition with Great Britain, Germany, Russia's political and economic involvement in Iran, financial investments, conceptual proposals, as well as other materials related to spheres of influence. There is relevant information about the course of the Constitutional Revolution of Iran from 1905-1911 and on the event leading up to the World War I, additional source for this is the Russian government's "Special Counseling Books on Iran". It should be noted that some of the documents were published in seven volumes in the "Collection of Diplomatic Documents on the Events in Persia" back in 1911-1913. We also used the second series of the documents published by the Bolshevik government on "International Relations in the Age of Imperialism" on the policy of the Russia and the Western powers in the Middle East, and the volumes of "Red Archive" Periodical. As additional sources we used Collections of published British documents.

Valuable sources are also the memoirs and works of the direct participants in the events. Among them are the Russian Foreign Ministers A. Izvolsky and S. Sazonov, Minister of Finance Y. Vitte, prominent Russian diplomat I. Zinovev, head of the British mission in Russia G. Buchanan's memoirs, together with The Minister of Foreign Affairs of Great Britain G. Curzon (1919-1924), American financial advisor in Iran M. Shuster. Of particular importance is the period 1907-1914.

Research and Analytical literature on the topic can be relatively divided into three groups. The first group of studies mainly deals with the Russian-British conflict in Iran, the diplomatic history of relations between the Russian Empire, Great Britain and Germany in the Iranian issue, and the examination of geopolitical issues. The second is the study of the issues of economic and political involvement of the Russian Empire in Iran. The third is the history of the new period of Iran and the analyzes of the issues of the Constitutional Revolution from 1905-1911.

The study on the basis of archival materials provides an opportunity to reveal the strategy of Russian diplomacy in the Iranian issue.

The book consists of introduction, three chapters, conclusion, list of references, as well as index and appendix.

The first chapter entitled *"Iran within the ambit of Russian Empire's strategic, political and economic interests"* consists of three paragraphs. Here, the process of strengthening of both economic and political positions of Russia in Iran is considered in details. In the first paragraph with a title *"The formation of Russian-Iranian borders: The peaceful penetration of the Russian Empire into Iran"* a process of formation of Russian-Iranian border during the entire 19th century is briefly discussed. Particularly, the geopolitical role of Iran as a "mediate" (a buffer) state in the outskirts of the British India and Ottoman Empire, where Russia, aiming to gain both geopolitical and geo-economical positions, served as a guarantee for territorial integrity and inviolability of the estates of Persian shahs. A significance of Russian offensive policy is the Middle-Asian direction, which is also discussed here. The main aspects of English-Russian trade interests' confrontation in the region are also reviewed in this section. The results of an intensive development of Persian market by Russia are discussed in the second paragraph called *"The trade and economic interests of Russia in Iran"*. The aftermath of financial and economic politics of Tsar's government is also reviewed. Russia's trade and economic policy in Iran was generally driven by the policy of modernizing the economy within the empire, the ideological basis of which was the conquest of new consumer and raw material markets in Asian countries. Due to the historical ties of the Russian economy with the Iranian market, in a short period of time Iran became a commodity hub for the Russian industrial regions. In order to intensify its economic entrance into Iran, the Russian authorities adopted a strategy of direct state sponsorship and control. The most important role in the strategy developed under the direct sponsorship and control of the Russian government was assigned to the concept of continuous access into the infrastructure of the Iranian economy through investments, foreign loans, monopolies, customs and tax conventions. It was viewed by the Russian authorities as the most effective way to expand trade and economic relations with Iran and counter Great Britain.

The financial and economic policy of the empire towards Iran had a certain principle. By providing large loans to the Qajar government, Russia placed the Shah's elite in complete financial dependence. Thus, while

maintaining de jure independence, Iran became a de facto semi-independent State.

By signing a number of conventions with the Qajar authorities, Russia, in fact until 1910, imposed a ban on railway construction in Iran. Iran had no right to build railways in its own country or grant that right to other states without Russia's consent. Up to 1917 Russia has taken control of the main highways connecting the north of Iran to the center.

Although the policies of Russia and Great Britain towards Iran were significantly different in terms of entrance strategies, Russia managed to establish a political and economic dominance in Iran in the first round of that competition and establish economic dominance in Iran and take control of a number of strategic areas of the Iranian economy.

In the third paragraph "*The Persian Cossack brigade as a key factor of political influence of Russian Empire in Iran*" formation and activity of Persian Cossack brigade as a tool of Russian politics in Iran are introduced in details.

Russia, represented by the Persian Cossack Brigade (PCB), gained significant leverage in Iran over Shah's and the ruling elite. It was called to preserve the principle of succession and inviolability of the Qajar throne. Such an approach was due to the decentralised aspirations of other members of the Royal dynasty, which was regularly encouraged by the British. One of the primary tasks of the PCB was to control the internal political processes in the country, to ensure the status quo of Russia in Iran. During its activity, the PCB has established a stable intelligence network in Iran and has a strong position in the country's military education domain. Actually, with the example of Russian military regulatory it was an institution which trained officers for the Iranian army. Qajar political elite in its turn used the "Cossack factor" to obtain concessions from Russia, clearly realizing that any attempt by the Iranian government to invite other foreign instructors would meet with Russian opposition.

Thus, the geopolitical goals of the Russian Empire in Iran were clearly defined and summarized in the following provisions of Russian diplomacy:

a) "...to uphold the principle of integrity of Persia, do not aspire to new territorial achievements, do not allow the domination of any third state here, by gradually bringing it under Russian influence, without undermining the principles of both external and internal order of that country".

b) "By preserving Persian integrity Principle, our main task (Russian Empire) is to make it obedient and useful for us. In other words, to make it a powerful tool in our hands to maintain and expand the large-scale Persian market"⁶⁴⁰.

The second chapter of the book entitled as "*The Iranian question in English-Russian relations (1900 - 1907): from confrontation to compromise*" consists of two paragraphs. In the first one entitled as "The Persian Gulf factor in the Russian Empire and English relations". Some preconditions directed to a solution of Iranian question the claims of Russia for Persian Gulf are thoroughly discussed. Beginning from the 1890s when the advancement of Russia towards the Persian Gulf became more crucial, Great Britain aspired to sign a treaty with Russians in regards to demarcation of the spheres of influence in Iran, aiming to achieve an absolute control over the southern regions of Iran.

In the second paragraph "*The Iran issue in the Anglo-Russian treaty of 1907 and the new course of the Russian Empire's Iranian policy*" are discussed the process of positional changes of both states and formation of a new coordinated political course for Iranian issue. After the defeat in Russian-Japanese war (1904-1905) Russia, experiencing economic and domestic difficulties, drastically changed its foreign policy, in particular, reconsidering its priorities in Iran. A thorough advancement of Germany to the East, as well as the Iranian constitutional revolution made it possible to implement with the Great Britain a mutually beneficial political course in regards to the Iranian question. In prospect, by means of certain concessions in Iran and elaboration of the treaty with Great Britain, the Russian Government has had an aim to restore its former power and return to its active political role.

Due to the growing influence of Germany in the Middle East and the Constitutional Revolution in Iran, Great Britain and Russian Empire somewhat reconsidered foreign policy priorities in Iran, clarifying their spheres of influence in that country.

At the beginning of the 20th century, a completely new military-political and economic situation was created for Russia in the international

⁶⁴⁰ The Archive of the Foreign Policy of Imperial Russia (AVPRI), "Persian desk", op.. 488, d. 603, l. 54-55.

arena. Germany and the Ottoman Empire were consistently pursuing military-political and economic expansionist plans for the Middle East and Near East. Using the Russian-British political confrontation for its own interests, German diplomacy was trying to drive the Russian Empire out of Middle East region, taking advantage of Russia's weakening during the Russo-Japanese War. All these created serious preconditions for Russia to resume talks with Great Britain on the Iranian issue.

Even by the 1907 the Russian-British Convention on the division of Iran into spheres of influence, Russia acted as a guarantor of the preservation of Iran's territorial integrity within its geopolitical interests. Only after the defeat in the Russo-Japanese War in 1905, the Russian Empire had to make concessions with Britain in regards of dividing influential territories in the Middle East, including in Iran.

In the long run, thanks to the 1907 Convention with Britain on the division of Iran into spheres of influence, Russia aimed to achieve its historic ambitions to resolve the issues of the Balkans and the Straits of the Black Sea in its favor. In order to stimulate the negotiation process on Iran, London expanded the scope of the issues under discussion, including the issue of changing the status of the Black Sea Straits, which, although not enshrined in the Convention, significantly broke the course of Russia's policy in Iran.

Britain expects Russia to make concessions to Iran on diplomatic advance in Straits issue, in particular, in the southeastern oil-rich central regions of the Persian Gulf and later in the neutral zone, also how to get Russia to recognize Britain's special interests in the Persian Gulf.

Britain's rapprochement with Russia's ally, France, significantly changed the course of international relations, predetermining Russia's future policy in Iran. With the formation of the Triple Entente Convention before World War I, Russia redefined Iran's foreign policy in an attempt to bring it into line with new geopolitical realities.

The third chapter of the book "*Military and political intervention of Russia against the Iranian Constitutional revolution 1905 - 1911*" consists of five paragraphs. In the first one "*Evolving of the Constitutional movement: The Russian factor in Iran's intra-political developments*" are discussed both internal and external preconditions for the growth of revolutionary movement in Iran. In the following two paragraphs "*Prerequisites for Russian military intervention in the constitutional movement*" and "*The first military invasion*"

of the Russian Empire in Iran" are presented the problems that rose in the Russian-Iranian relations which brought to the suppression of the Constitutional Revolution. Given the spread of democratic movement London relied on the natural course of events in Iran in order to change the power in the country, while Russia was losing its privileged position at the Shah's court. Apart from economic losses the Iranian revolution had on the agenda the security of the Russian Empire's southern borders, as well as the question of Caucasian revolutionist participation in Iranian revolutionary events. The chaotic situation in Iran forced the Russian government to introduce military intervention to the country.

In the last two sections "*The international situation around Iran; Russia's attempt of abdicating the constitutional regime in Iran*" and "*The military occupation of Northern Iran by the Russian Empire and suppression of the Constitutional Revolution*" are examined the differences between the positions of Great Britain and Russia towards the settlement of the Iranian political crisis. A separate study within the monograph became the subject of the reasons and consequences of the Russian military invasion and then of the Russian occupation of the northern regions of Iran. A special attention is paid to the analysis of the situation developed around Iran before WW I.

With the signing of the 1907 Anglo-Russian Convention on the division of Iran into spheres of influence, the relations between those countries gained a new strategic content, however, until World War I, the crosslinking between the Russian Empire and Great Britain in Iran continued to emerge on the principle of confrontation, with varying degrees of success. The key provision of the convention on non-interference in Iran's internal affairs gave Britain the opportunity to divert revolutionary developments from its orbit of interests, limiting Russia's influence at Shah's Royal Court. The principle of supporting Shah's government put the Russian government in a difficult dilemma, which, in order to achieve its political goals, had to consistently maintain the disintegrating, politically exhausted Qajar regime as its decline threatened Russian interests.

In order to increase the pressure on the constitutional regime of Iran, in April 1909, Russia launched its first military invasion to Iran to neutralize revolutionary processes in its sphere of influence. Russian military presence in Iran aimed at thwarting Turkish-German plans to occupy Northern Iran, which could be used as a military base in the future to attack Russia. One of

the possible reasons for the intervention was the participation of the out of control Caucasian revolutionary forces in the Iranian Constitutional Revolution which the tsarist government saw as a continuation of its country's revolutionary processes.

As a result of the first Russian military invasion, a partial security zone was established in the northern regions of Iran. However, it did not have a significant impact on the revolutionary situation in Tehran which made clear Russia's harsh policy towards the revolution. There was a real threat that the revolutionary processes of Iran could bring the latter under the British influence completely. The Iranian issue before the First World War became the weak link that played a decisive role in the pan-European geopolitical processes. Russia using the factor of the importance of cooperation with Great Britain in European affairs managed to secure the British administration's tacit consent to a second military invasion of Iran and in December 1911, it finally occupied the northern regions of Iran. On the eve of World War I, Russian-British rivalry in Iran did not abate. The policy of threats and pressure against the Iranian regime continued in order to obtain various monopolies. The Russian authorities stimulated the process of mass acquisition of land in the north, encouraging the resettlement of Russian nationals in neighboring states, which was aimed at economic and political appropriation of the territory and it was a clear policy to change the ethnic features of the northern regions of Iran.

During the World War I, the geopolitical role of Iran was further strengthened for the Entente countries. Despite the neutrality declared by Iran in the war, the Russian-British armed forces occupying Iranian territory were not withdrawn during the war, deepening the socio-economic and political crisis in Iran.

And in 1917, after the February coup in Russia, Soviet Russia in 1918 cancels all unequal conventions between Iranian Tsarist government, the rivalry continued for Iran during the Cold War, acquiring new shades of geopolitical rivalry.

The study and comprehensive analysis of the policy of the Russian Empire towards Iran in the late nineteenth and early twentieth centuries is relevant not only to reveal the geopolitical plans and foreign policy agenda of the Russian Empire towards Iran in the period under study, but also for adequately assessing developments in modern international relations. The

appreciation of historical experience allows us to gain a deeper understanding of the current problems of Russian-Iranian relations, combining the historical experience of the past with the present realities.

Even today, the struggle for spheres of influence in the region can be described as a new "Great Game" by drawing parallels between the events of a hundred years ago and the modern realities in which Iran continues to play a key role. In the context of the current geopolitical situation in the Middle East and Near East a comprehensive and unbiased study of historical precedents contributes to an in-depth interpretation of regional geopolitical developments and the security system.

СПРАВКА О ЗАДОЛЖНОСТИ ПЕРСИДСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА РОССИИ

ЗАЕМ 1900 ГОДА*

17 января 1900 г. между Персидским Посланником в С. Петербурге и Ссудным Персии впоследствии переименованным в Учетно-Ссудный банк Персии, был заключен контракт о займе, главные условия коегосводятся к следующему.

Персидское Правительство выпускает государственный заем на номинальную сумму в 22.500.000 рублей из 5% годовых, подлежащий погашению через 75 лет. Этот заем покупает Ссудный банк Персии по цене 85%, т.е. за 9.125.000 рублей. Персидское правительство вручает общую облигацию на всю сумму займа названному банку, который, со своей стороны, кладет ее до окончательного погашения займа в русский Государственный банк.

Платежи по займу обеспечиваются доходами всех персидских таможен, кроме Персидского залива и Фарса, причем в отношении этих доходов за данным займом категорически оговорено право безусловного приоритета перед всякими другими обязательствами Персидского Правительства, предыдущими и последующими. Гарантия эта установлена на следующих основаниях.

Вся сумма доходов вышеуказанных персидских таможен будет вноситься в Ссудный банк Персии, который будет покрывать из этих (доходов) полугодовые взносы (ст.5)

Если доходы внесенные в Ссудный банк Персии, превысят суммы годового платежа, остаток будет поставлен в распоряжение Персидского Правительства. В случае, если к кокому-либо полугодовому сроку взносы Персидского Правительства не достигнут установленной суммы, Правительство признает и предоставляет сим контрактом Ссудному банку Персии право осуществлять действительный контроль над взиманием упомянутых таможенных доходов с целью проверки суммы поступлений и их назначения. Это право контроля и проверки не будет

* Циркуляр АВПРИ, ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 4021, ч. 2, л. 240-247:

осуществляться, поскольку полугодовые взносы будут покрываться поступлениями (ст.6).

Если, несмотря на контроль предусматриваемый статьей 6, произойдет новое замедление в оплате полугодовых взносов, Ссудный банк Персии будет иметь право взять на себя, за счет Персидского правительства, непосредственное заведывание всеми персидскими таможами, за исключением таможен Фарса и Персидского залива, которое останутся в заведывание Персидского Казначейства (ст. 7).

В случае, если таможенные доходы, взысканные банковской администрацией (ст. 7) окажутся недостаточными для покрытия полугодового платежа, Персидское правительство будет обязано предоставить дополнительную гарантию; виды допол этой дополнительной гарантии составят предмет специального соглашения между Персидским Правительством и Ссудным банком Персии (ст. 8).

Ссудный банк Персии из покупной суммы займа погашает все предшествующие долги и займы, заключенные Персидским правительством на английском рынке или при посредстве английского банка (ст. 9 и 11).

Ссудный банк Персии имеет право, для покрытия выдач, произведенных Персидскому Правительству на основании настоящего контракта, выпустить персидский займ, причем 1. Он гарантируется Российским Правительством, 2. Номинальная сумма займа, проценты, а равно некоторые другие условия устанавливаются Ссудным банком Персии с тем, чтобы чистая выручка не привысила непогашенного остатка займа 1900 г., и чтобы он был погашен в срок, установленный для займа 1900 г, 3. выпуск займа ни в чем не изменяет обязательств, принимаемых на себя Персидским правительством по настоящему контракту (ст. 12).

Выкуп займа предусмотрен ст. 13 и 14, которые гласят следующее:

“Ст. 13.- Императорское Персидское правительство оставляет за собой право выкупить персидский 5% золотой заем 1900 г. до срока, начиная с 1 января 1910 г., предварив Ссудный банк Персии за шесть месяцев. В этом случае Ссудному банку Персии предоставляется или выкупить остающуюся непогашенную часть персидского займа, гарантированного Императорским Российским правительством, или оставить эту часть в обращении на счет банка, без всяких для Императорского Персидского правительства издержек”.

“Ст. 14.- До полного выкупа персидского 5% займа 1900 г. Императорского Персидского правительство не может выпускать другого внешнего займа (государственных фондов или гарантированных бумаг), разве только последует предварительное соглашение Императорским Российским правительством”. До вышеозначенного срока Императорского Персидского правительство отказывается также от права понижать таможенные пошлины, служащие обеспечением Персидского 5% золотого займа 1900 г. (ст. 4) разве только последует предварительное соглашение с Императорским Российским правительством”

ЗАЕМ 1902 ГОДА

23 марта 1902 года между Персидским Посланником в С. Петербурге и Ссудным Персии было заключено второе соглашение о выпуске персидского государственного золотого займа на номинальную сумму в 10.000.000 рублей на тех же основаниях, на коих был выпущен заем 1900 года. Срок этого займа также определен в 75 лет, причем досрочное погашение может последовать не ранее 1 января 1912 года с предупреждением за 6 месяцев.

Краткосрочные ссуды 1904 и 1905 гг.

С Высочайшего соизволения Учетно-ссудным банком Персии были выданы Персидскому правительству в 1904 и 1905 гг. Еще 3 краткосрочных ссуды под гарантию таможенных доходов:

1. В феврале 1904 г. была выдана ссуда в 1.200.000 туманов на 5 лет с начислением 9% годовых. Администрация персидских таможен, по поручению Персидского правительства, гарантировала своевременный возврат ссуды и уплату процентов в течении 5 лет, причем обязалась уплачивать для этой цели не менее 20.000 туманов в месяц

2. В июне 1905 г. было выдано в ссуду 500.000 туманов на 4 года из 12% годовых. Ссуда гарантирована таможенными доходами, которые поступают в Учетно-Ссудный банк Персии для уплат по займам, заключенными в России. При этом в обязательстве Министра Таможен и Почт, действовавшего на основании фирмана Шаха, сказано, что администрация таможен будет уплачивать банку по этой ссуде не менее 10.000 туманов в месяц, и что банк в праве удерживать из таможенных поступлений суммы, необходимые для уплаты по всем прежним займам и ссудам.

3. В августе 1905 г. было выдано 150.000 туманов на 5 лет из 10% годовых. Платежи гарантированы администрацией томожен.

Письмом на имя Министра иностранных дел от 15 декабря 1909 года за N 805 Министр Финансов предложил унифицировать все три краткосрочные ссуды с рассрочкой погашения на 15 лет и с понижением процента по ним до 8% годовых, с тем, чтобы Персидское правительство выдало новое обязательство на всю сумму долга, предоставив банку удерживать из поступлений северных томожен каждое первое января и оервое июля погашения и проценты в общей сумме около 170.000 туманов в полугодие на тех же основаниях, которые установлены для платежей по займам 1900 и 1902 годов. Соглашение по этому вопросу с Персидским правительством даныне не состоялось.

Долги бывшего Шаха

В 1907-1905 годах бывшему Шаху Магомет-Али, в бытностиего наследником престола, был выдан из Учетно-Ссудного банка Персии ряд ссуд. После отречения Могамета-Али от престола, Между Персидским Кабинетом Министров и Учетно-Ссудным банком Персии было заключено соглашения (3 сентября 1909 г.), согласно коему Персидское правительство взяло на себя уплату всего долга бывшего Шаха банку, составившего к 1 июля 1909 г., с наросшими процентами-1.487.285,2 туманов,- на следующих условиях:

Персидское правительство уплачивает по означенному долгу, начиная с 1 июля 1909 г., 6% , причем проценты начисляются каждые 6 месяцев. Весь долг по процентам погашается в течение 10 лет равными частями, уплачиваемыми из доходов северных томожен по оплате купонов по займам 1900 и 1902 годов и других срочных обязательств банка.

Персидское Правительство имеет право ликвидировать этот долг и до истечения указанного выше срока, если оно признае это с своевременным.

Разные мелкие обязательства

Сверх указанных выше, имеются еще следующие более мелкие обязательства, частью уже признанные Персидским правительством, частью еще подлежащие признанию с его стороны:

1. Обязательства томоженного центрального управления Учетно-Ссудному банку Персии, выданные Персидским правительством банку в обеспечение долгов клиентов банка- 1.213.860, 22 тумана.

2. Бараты Персидского правительства разным лицам, представленные этими последними в банк, как дополнительное обеспечение их прежних задолженностей банку-221.617, 825 тумана.

3. Расходы по содержанию жителей селения Мевана, укрывшихся в русском консульстве в Урмии- 19.800 туман.

4. Долг правительства по залогу коронных драгоценностей-186.775 тумана.

Согласно вышеизложенному, общая задолженность Персидского правительства России выразилась на 2 января 1910 года в следующих цифрах:

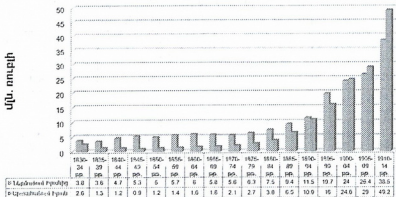
Заем 1900 года-	22.137.189, 28 р.
Заем 1902 года-	9.877.666, 28
Краткосрочные ссуды-	5.378.053, 86
Долг быв. Шаха-	2.757.421, 84
Разные мелкие обязательства-	2.95.695, 50
Итого:	43.106.026,76 рублей.

Ռուս-իրանական առևտրաշրջանառությունը (1830-1914 թթ.)^{*}

Տարի	Ռուս-իրանական առևտրաշրջանառությունը (1830-1914) մլն. Ռուբլի		
	Ներմուծում Իրանից	Արտահանում Իրան	Առևտրաշրջա- նառություն
1830-34 թթ.	3.8	2.6	6.4
1835-39 թթ.	3.6	1.3	4.9
1840-44 թթ.	4.7	1.2	5.9
1845-49 թթ.	5.3	0.9	6.2
1850-54 թթ.	5	1.2	6.2
1855-59 թթ.	5.7	1.4	7.1
1860-64 թթ.	6	1.6	7.6
1865-69 թթ.	5.8	1.8	7.6
1870-74 թթ.	5.6	2.1	7.7
1875-79 թթ.	6.3	2.7	9
1880-84 թթ.	7.5	3.8	11.3
1885-89 թթ.	9.4	6.5	15.9
1890-94 թթ.	11.5	10.9	22.4
1895-99 թթ.	19.7	16	35.7
1900-04 թթ.	24	24.6	48.6
1905-09 թթ.	26.4	29	55.4
1910-14 թթ.	38.5	49.2	87.7

^{*} Աղբյուրը՝ Бобынин Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, 1923, с. 204-205, , Marvin L. Entner, Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, Florida, No. 28, 1965, pp. 8-9:

Ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը (1830-1914թթ.)

КОНВЕНЦИЯ МЕЖДУ РОССИЕЙ И АНГЛИЕЙ ПО ДЕЛАМ ПЕРСИИ, АФГАНИСТАНА И ТИБЕТА

С.-Петербург, 18/31 августа 1907 г.*

Е.в. император всероссийский и е.в. король Соединенного Королевства Великобритании и Ирландии и британских территорий за морями, император Индии, воодушевленные искренним желанием уладить по взаимному согласию различные вопросы, касающиеся интересов их государств на азиатском материке, решили заключить соглашения, предназначенные предупреждать всякий повод к недоразумениям между Россией и Великобританией в отношении сказанных вопросов, и назначили с этой целью своими соответственными уполномоченными — а именно: е.в. император всероссийский — Александра Извольского, Министра иностранных дел, е.в. король Соединенного Королевства Великобритании и Ирландии — Артура Никольсона, своего чрезвычайного и полномочного посла при е.в. императоре всероссийском, которые, сообщив друг другу свои полномочия, найденные в доброй и надлежащей форме, условились о нижеследующем:

СОГЛАШЕНИЕ, КАСАЮЩЕЕСЯ ПЕРСИИ

Правительства России и Великобритании, взаимно обязавшись уважать целость и независимость Персии и желая искренне сохранения порядка на всем протяжении этой страны и ее мирного развития, равно как и постоянного установления одинаковых преимуществ для торговли и промышленности всех других народов; принимая во внимание, что каждое из них имеет, по причинам географического и экономического свойства, специальный интерес в поддержании мира и порядка в некоторых провинциях Персии, смежных или соседних с русской границей, с одной стороны, и с границами Афганистана и Белуджистана, с другой;

*Աղբյուրը՝ АВПРИ, ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, 4. 4087, л. 28-48:

и желая избежать всякого повода к столкновению между их взаимными интересами в персидских провинциях, о которых было упомянуто выше, согласились о нижеследующих положениях:

I Великобритания обязуется не домогаться для самой себя и не поддерживать в пользу британских подданных, равно как и в пользу подданных третьих держав, каких-либо концессий политического или торгового свойства, как то: концессии железнодорожные, банковские, телеграфные, дорожные, транспортные, страховые и т.д. — по ту сторону линии, идущей от Касри-Ширина через Исфаган, Иезд, Хакк и оканчивающейся в точке на персидской границе при пересечении границ русской и афганской, и не противиться, ни прямо, ни косвенно, требованиям подобных концессий в этой области, поддерживаемым российским правительством. Считается конечно условленным, что местности, упомянутые выше, входят в область, где Великобритания обязуется не домогаться вышесказанных концессий.

II Россия со своей стороны обязуется не домогаться для самой себя и не поддерживать в пользу российских подданных, равно как и в пользу подданных третьих держав, каких-либо концессий политического или торгового свойства, как то: концессии железнодорожные, банковские, телеграфные, дорожные, транспортные, страховые и т.д. — по ту сторону линии, идущей от афганской границы через Газик, Бирджанд, Керман и оканчивающейся в Бендер-Аббасе, и не противиться, ни прямо, ни косвенно, требованиям подобных концессий в этой области, поддерживаемых британским правительством. Считается конечно условленным, что местности, упомянутые выше, входят в область, где Россия обязуется не домогаться вышесказанных концессий.

III Россия обязуется со своей стороны не противиться, не уговарившись предварительно с Англией, тому, чтобы какие-нибудь концессии были выдаваемы британским подданным в областях Персии, расположенных между линиями, упомянутыми в статьях I и II. Великобритания принимает тождественное обязательство в том, что касается концессий, могущих быть выданными русским подданным в тех же областях Персии. Все концессии, существующие ныне в областях, указанных в статьях I и II, сохраняются.

IV Условлено, что доходы всех персидских таможен, за исключением таможен Фарсистана и Персидского залива, доходы, обеспечивающие погашение и проценты по займам, заключенным правительством шаха в Учетно-ссудном банке Персии до дня подписания настоящего соглашения, будут обращаемы на тот же предмет, что и в прошлом. Равным образом условлено, что доходы персидских таможен Фарсистана и Персидского залива, равно как и доходы рыбных ловель на персидском побережье Каспийского моря, а также почт и телеграфов, будут обращаемы, как и в прошлом, на платежи по займам, заключенным правительством шаха у персидского шахиншахского банка до дня подписания настоящего соглашения.

V В случае неисправностей в погашении или уплате процентов по персидским займам, заключенным в Учетно-ссудном банке Персии и в персидском шахиншахском банке до дня подписания настоящего соглашения, и если представится необходимость для России установить контроль над источниками доходов, обеспечивающими правильное поступление платежей по займам, заключенным в первом из сказанных банков, и расположенными в области, упомянутой в статье II настоящего соглашения, или же для Великобритании установить контроль над источниками доходов, обеспечивающими правильное поступление платежей по займам, заключенным во втором из сказанных банков, и расположенными в области, упомянутой в статье I настоящего соглашения, — правительства российское и английское обязуются войти предварительно в дружественный обмен мыслей в видах определения по взаимному согласию означенных мер контроля и избежания всякого вмешательства, которое не было бы согласно с принципами, служащими основанием настоящему соглашению.

Anglo-Russian Convention

Concluded at St. Petersburg - August 31, 1907

Convention

His majesty the King of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and of the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India, and His Majesty the Emperor of All the Russias, animated by the sincere desire to settle by mutual different questions concerning the interests of their States on the Continent of Asia, have determined to conclude Agreements destined to prevent all cause of misunderstanding between Great Britain and Russia in regard to the questions referred to, and have nominated for this purpose their respective Plenipotentiaries, to wit: His Majesty the King of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and of the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India, the Right Honourable Sir Arthur Nicolson, His Majesty's Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary to his Majesty the Emperor of All the

Russias; His Majesty the Emperor of All the Russias, the Master of the Court Alexander Isvolsky, Minister for Foreign Affairs; Who, having communicated to each other their full powers, found in good and due form, have agreed on the following:

Agreement concerning Persia

His Britannic Majesty's Government and the Russian Government, having mutually engaged to respect the integrity and independence of Persia, and being animated by a sincere desire for the preservation of order throughout that country and for its peaceful development, as well as

for the permanent establishment of equal advantages for the trade and industry of all other nations; Considering that each of them has, for geographical and economic reasons, a special interest in the maintenance of peace and order in certain provinces of Persia adjoining, or in the neighbourhood of, the Russian frontier on the one hand, and the frontiers of Afghanistan and Baluchistan on the other hand, and being desirous of avoiding all cause of conflict between their respective interests in the above-mentioned provinces of Persia; Have agreed on the following terms:

I Great Britain engages not to seek for herself, and not to support in favour of British subjects or in favour of the subjects of third Powers, any Concessions of a political or commercial nature - such as Concessions for railways, banks, telegraphs, roads, transport, insurance, &c. - beyond a line starting from Kasr-i-Shirin, crossing Ispahan, Yezd, and Kakhk and ending at a point on the Persian frontier at the intersection of the Russian and Afghan frontiers, and not to oppose, directly or indirectly, demands for similar Concessions in this region which are supported by the Russian Government. It is understood that the above-mentioned places are included in the region where Great Britain undertakes not to seek the Concessions referred to.

II Russia, on her part, engages not to seek for herself and not to support in favour of Russian subjects, or in favour of the subjects of third Powers, any Concessions of a political or commercial nature - such as Concessions for railways, banks, telegraphs, roads, transport, insurance &c. - beyond a line going from the Afghan frontier by way of Gazik, Birjand, Kerman,

and ending at Bunder Abbas, and not to oppose, directly or indirectly, demands for similar Concessions in their region which are supported by His Britannic Majesty. It is understood that the above-mentioned places are included in the region where Russia undertakes not to seek the Concessions referred to.

III Russia, on her part, engages not to oppose, without previous arrangement with Great Britain, the grant of any Concessions whatever to British subjects in the regions of Persia within the lines mentioned in Articles I and II. Great Britain undertakes a similar engagement as regards the grant of Concessions to subjects of His Imperial Majesty in the same regions of Persia. All existing Concessions within the lines mentioned in Articles I and II are maintained.

IV It is understood that the revenues of all the Persian customs, with the exception of those of Farsistan and of the Persian Gulf, revenues guaranteeing the amortization and the interest of the loans concluded by the Government of the Shah with the "Banque d'Escompte et des Prêts de Perse" up to date of the signature of the present Arrangement, shall be devoted to the same purpose as in the past. It is equally understood that the revenues of the

Persian customs of Farsistan and of the Persian Gulf, as well as those of the fisheries on the Persian shore of the Caspian Sea and those of the posts and telegraphs, shall be devoted, as in the past, to the service of loans concluded by the Government of the Shah with the Imperial Bank of Persia up to the date of the signature of the present Agreement.

V In the event of irregularities occurring in the amortization or the payment of the interest of the Persian loans concluded with the "Banque d'Escompte et des Prets de Perse" and with the Imperial Bank of Persia up to the date of the signature of the present Convention, and in the event of the necessity arising, for Russia to establish control over the sources of revenue guaranteeing the regular service of the loans concluded with the first-named bank, and which are situated in the regions mentioned in Article II of the present Agreement, or for His Britannic Majesty to establish control over the sources of revenue guaranteeing the regular service of the loans concluded with the second-named bank, and which are situated in the regions mentioned in Article I of the present Agreement, the British and Russian Governments undertake to enter beforehand into a friendly exchange of ideas with a view to determine, in agreement with each other, the measures of control in question, and to avoid all interference which would not be in conformity with the principles governing the present Agreement.

Копія съ ноты Императорскаго Россійскаго Посланника въ Тегеранъ на имя Шахскаго Министра Иностранныхъ Дѣлъ отъ 16 Ноября 1911 г., № 158.

При свиданіи съ Вами въ минувшую пятницу я имѣлъ честь объяснить Вашему Превосходительству тѣ причины, по которымъ Императорское Правительство принуждено будетъ предъявить Персидскому Правительству нѣкоторые новыя требованія, и что я ожидаю на этотъ счетъ указаній Императорскаго Правительства.

Эти указанія мною нынѣ получены, и я имѣю честь настоящею нотой предъявить Персидскому Правительству отъ имени Императорскаго Правительства нижеслѣдующія требованія:

1) увольненіе г.г. Шустера и Лекоффра; положеніе другихъ приглашенныхъ г. Шустеромъ лицъ должно быть урегулировано въ согласіи со вторымъ пунктомъ настоящихъ требованій;

2) обязательство Персидскаго Правительства не приглашать на свою службу иностранцевъ безъ предварительнаго согласія Россійской и Англійской Миссій въ Тегеранѣ;

3) возмѣщеніе Персидскимъ Правительствомъ расходовъ, вызванныхъ нынѣшнею экспедиціей въ Персію; размѣръ причитающей намъ суммы и способы уплаты будутъ установлены дополнительно, послѣ полученія отвѣта Персидскаго Правительства.

Считаю долгомъ пояснить, что этотъ шагъ вызывается непремѣнною необходимостью для Императорскаго Правительства получить удовлетвореніе по поводу вынужденной посылки отряда и новыхъ вызывающихъ по отношенію къ Россіи выступленій г. Шустера, и вмѣстѣ съ тѣмъ искреннимъ желаніемъ нашимъ устранить нынѣ же главныя причины происшедшихъ треній, чтобы создать на будущее время почву, на которой обоими Правительствами могли бы быть установлены прочныя дружественныя отношенія, и получили бы быстрое и благопріятное разрѣшеніе всѣ незаконченныя наши дѣла и вопросы.

Къ изложенному долженъ добавить, что Императорское Правительство будетъ ожидать удовлетворенія помннутыхъ выше требованій не долѣе 48 часовъ, въ теченіе коихъ русскій отрядъ будетъ задержанъ въ Рештѣ. Если по истеченіи этого срока отвѣта не послѣдуетъ, или будетъ неблагопріятный отвѣтъ, отрядъ будетъ двинутъ дальше, что конечно повлечетъ за собою между прочимъ и увеличеніе той суммы, которую Персидскому Правительству придется намъ уплатить.

Примите и пр.

Переводъ ноты Шихскаго Министра Иностраннѣхъ Дѣлъ на имя Императорскаго Посланника въ Тегеранѣ, отъ 2 Мохаррема 1330 г. (11 Декабря 1911 г.) за № 14840.

Въ отвѣтъ на ноту Вашего Превосходительства за № 158, честь имѣю сообщить, что Персидское Правительство, въ виду того, что оно всегда желало сохраненія хорошихъ отношеній и дружественныхъ связей съ Императорскимъ Правительствомъ и многократно доказывало свои благія стремленія къ устраненію затрудненій и тѣхъ случаевъ, кои могли бы повредить дружественнымъ отношеніямъ между обоими Государствами, — имѣя также для того, чтобы со стороны моего Правительства ничего не было сдѣлано противнаго прежнему его образу дѣйствій, чтобы не была потрясена существующая многіе годы и цѣнная для обѣихъ сторонъ историческая дружба между двумя Государствами и чтобы устранить всякіе поводы къ жалобамъ Императорскаго Правительства и причины къ недоразумѣніямъ, какъ это указано въ концѣ Вашей ноты, — въ виду всего этого, Персидское Правительство приняло 3 пункта требованій, указанныхъ въ вышеупомянутой нотѣ, и уволило со службы Персидскаго Правительства г.г. Шустера и Лекоффра. Что же касается до п. 2, коимъ въ нотѣ Вашей требуется, чтобы Персидское Правительство обязалось не принимать на свою службу иностранцевъ безъ предварительнаго согласія Россійской и Великобританской Миссій въ Тегеранѣ, то Персидское Правительство проситъ, чтобы, вмѣсто приведенныхъ выше выраженій, Россійская Миссія приняла редакцію, приведенную ниже, а именно: Персидское Правительство, въ виду искренняго желанія сохранить во всѣхъ случаяхъ лучшія отношенія съ Россіей и Англіей, впредь, въ случаяхъ приглашенія на службу иностранныхъ чиновниковъ и офицеровъ, въ которыхъ оно будетъ нуждаться для устройства своихъ управленій, будетъ стараться, чтобы наборъ ихъ не былъ таковымъ, который причинилъ бы вредъ законнымъ интересамъ этихъ двухъ Государствъ въ Персіи. Поэтому Персидское Правительство будетъ готово относительно приглашеній упомянутыхъ выше чиновниковъ и офицеровъ предварительно обмѣшиваться мѣткими съ Россійской и Великобританской Миссіями въ Тегеранѣ, дабы было достигнуто по этому соглашеніе. Очевидно, какъ это указано въ нотѣ Вашего Превосходительства, Персидское Правительство имѣетъ право быть увѣреннымъ, что послѣ принятія требованій Императорскаго Правительства главные причины треній устранены, и что создана почва, на которой оба Правительства могутъ установить прочныя дружественныя отношенія; Персидское Правительство также имѣетъ право быть увѣреннымъ, что послѣ принятія требованій отношенія между обоими Государствами возвратятся къ положенію, лучшему прежнему, когда ультиматумъ не былъ еще представленъ, а слѣды мѣры, кои Императорское Правительство сочло нужнымъ принять, чтобы эти требованія были исполнены, спѣшно устранятся и надежды Персидскаго Правительства на полную помощь со стороны Императорскаго Правительства полностью оправдаются.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿԶԲՆԱԴԲՑՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Զիրատարակված արխիվային փաստաթղթեր

1. Հայաստանի ազգային արխիվ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց.1, գ. 3, 5, 27, 19, 20, 68; ֆ. 1457, ց. 1, գ. 45:
2. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), МИД России, Ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 603, д. 3836, д. 2293, д. 2294, д. 4021, д. 4453, д. 4064, д. 4087, д. 4613.
3. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), МИД России, Ф. 144, Ф. 144, "Персидский стол Б", оп. 489, д. 5776-5786, д. 592 б.
4. АВПРИ, Ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, "Журналы особых совещаний по персидским делам", д. 2291-2298.
5. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Ф. 446, "Коллекция Военно-ученного архива "Персия"", оп. 1, д. 39, д. 47, д. 48, д. 49, д. 52, д. 53.
6. РГВИА, Ф. 2000, "Главнов управление Ген. Штаба, отдел генерал-квартирмейстра", оп. 1, д. 1022 (1), д. 1022 (2), д. 1022 (3), д. 1022 (4), д. 1032.

Հրատարակված արխիվային փաստաթղթեր

7. Исторический журнал "Красный архив", "Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906"; Журнал Особого совещания по вопросу о финансово-экономической политики России и Персии, 7 июня 1904 г., "Журнал Особого совещания по вопросу о будущих отношениях России и Персии, 12 августа 1905 г.", т. 1 (56), Гл. Архивное управление НКВД СССР, Москва, Гос. Соц. Экономическое издательство, 1933, с. 33-64.
8. "Новые документы об Алжезирасской конференции и займе 1906г.", "Красный архив", Москва, Ленинград, т. 1 (44), 1931, с. 161-165.
9. "К истории англо-русского соглашения 1907 г.", "Красный архив", Москва, 1935, т. 2-3 (69-70), с. 3-39.
10. "К истории Потсдамского соглашения 1911 г.", "Красный архив", т. 3 (58), Москва, 1933, с. 47-57.
11. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 1, (с конца 1906 г. по июль 1909 г.), С. Петербург, Военная Типография, 1911, 314с.
12. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 2, (с ноября 1908 г. по 11июля 1909 г.), 1911, 262с.
13. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 3, (с 12 июля 1909 г. по 31 декабря 1909 г.), 1912, 314с.
14. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 4, (с января 1910 г. по 31 декабря 1909 г.), 1912, 248с.

15. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 5, (с 1 июля по 31 декабря 1910 г.), 1912, 255с.
16. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 6, (с 1 января по 31 июля 1911 г.), 1913, 208 с.
17. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 7, (с июля по 31 декабря 1911 г.), 1913, 439 с.
18. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг., серия 2, т. 18, ч. 1, N. 138, Москва, Госполитиздат, 1938, 470с.
19. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг, серия 2, том 18, ч. 2, 1939, 382с.
20. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг, серия 2, том 19, ч. 1, 1939, 332с.
21. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг, серия 2, том 19, ч. 2, 1939, 551с.
22. British Documents on the Origins of the War, The End of British Isolation, Edited by G. P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., Vol. I, F.O. Russia, N 18, London, Printed and Published by His Majesty's Stationary Office, 1927, 846 p.
23. British Documents on the Origins of the War, Edited by G. P. GOOCH, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., Vol. III, The Testing of the Entente 1904-6, Appendix A, London, Printed and Published by His Majesty's Stationary Office, 1928, 992 p.

Պայմանագրեր

24. Трактат заключенный в Гюлестане, 12 октября 1813 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 208-214.
25. Трактат заключенный в Туркменчае, 10 февраля, 1828 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 214-227.
26. Особый акт, заключенный в Туркменчае, 10 февраля, 1828 г. (о торговле), Договоры России с Востоком, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 223-227.
27. Конвенция 18/31августа, 1907 г., между Россией и Англией по делам Персии, Афганистана и Тибета, АВПРИ, Ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 4087, л. 28-34.
28. Narative Treaty № III, Treaty of Friendship and Alliance Concluded with His Majesty the Shah of Persia, dated January 1801, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries; Compiled by C.U. Aitchison, Vol. X, The Treaties, etc. Relating to Persia and

- the Persian Gulf, Calcutta: Governments of India Central Printing Office, 1892, pp.37-44.
29. Narrative Treaty N° V, Preliminary Treaty Concluded by Sir Harford Jones with the shah of Persia, dated 1809, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. 45-48.
 30. Appendix N° V, Treaty of Gulistan between Persia and Russia, dated 12st October 1813, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, p.X-XIII.
 31. Treaty N° VII, Treaty Concluded with the Shah of Persia for adjustment of the term of Definitive Treaty of 1812, dated 25-th November 1814, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. 37-44.
 32. Appendix N° VII, Treaty of Turkmanchai between Persia and Russia, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI
 33. Appendix N° VII, Separate Compact (relative to Commerce and Security of Rissian and Persian subjects respectively) referred to in Article X of the Treaty of Turkmanchai, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI.
 34. Treaty N° XXI, Convention between Great Britain and Russia regarding the zones of influence in Persia, Afghanistan and Tibet, dated 31st August, 1907, Arrangement concerning Persia, Collection of Treaties, Engagements and Sanads: Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, Vol. XIII, Calcutta: Government of India, Central Publication Branch, 1933, pp.120-121.

Աղբյուրներ

35. Бобынин Н.Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, Типография Военного Комиссариата, 1923-558с., приложение 56 с.
36. Зиновьев И.А., Россия, Англия и Персия, С. Петербург, 1912, 175с.
37. Зоннештраль-Пискорский А., Международные торговые договоры Персии, Изд. Московского Института Востоковедения СССР, Москва, 1931, 254с.
38. Медведев А.И., Персия. Военно-статистическое обозрение, Издатель В. Березовский, С.Петербург, 1909, 624 с.
39. Под стягом России, Сборник архивных документов, Москва, Русская книга, 1992-432 с.
40. Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917гг., под редакцией Е.А. Адамова, Гос. Москва, Издательство политической литературы, 1952, 462с.
41. Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными государствами, под редакцией Н.В., Верховского, Петроград, Типография В.О. Киришбаума, 1915, 695с.

42. Томара М.Л., Экономическое положение в Персии, СПб., Типография В. Кирибаума, 1895, 172с.
43. A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", by Edward G. Browne, London, W.C. 1909, 101p.
44. Constitution, Electoral Laws, of the State in the Near and Middle East, Helen Miller Davis, Durham, Duke University Press, 1947, 446p.
45. Geoffrey Drage, Russian Affairs, New York E.P. Dutton & CO., London, John Murray, 1904, 738p.

Հուշեր

46. Витте С.Ю., Воспоминания. Царствование Николая II, Ленинград, 2-е издание, т. 1, Гос. Издат., 1924-472с; Шишов А.В. Витте Финансовый генерал последних Романовых, Досье без ретуши, Москва, "Вече", 2004, 432с.
47. Извольский А. П., Воспоминания, Москва, Изд. Международные отношения, 1989, 190с.
48. Сазонов С.Д., Воспоминания, Минск, изд. Харвест, 2002, 368 с.
49. G. Buchanan, My mission to Russia and other Diplomatic Memories, London, New York, Toronto and Melbourne, Cassell and Co. Limited, 1923, 253p.

Գրքեր և հոդվածներ

50. Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում 1890-1918, Թեհրան, «Ալիք», 1950, 181 էջ:
51. Ամուրյան Ա., «Ցարական Օխրանկայի Արխիվը», գիրք Ա, Թեհրան, «Ալիք», 1978, 152 էջ:
52. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, «Զանգակ»-97, 2005, 783 էջ:
53. Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1974, 390 էջ:
54. Բայբուրդյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XI, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1982, էջ 23, 66:
55. Էլմար Հ. (Հովսեփ Հովհաննիսյան), Եփրեմ, Թեհրան, «Ալիք», 1964, 666 էջ:
56. Կիստուր Ա., Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, հ. Ա, Պէյրութ, Շիրակ տպարան, 1962, 616 էջ:
57. Հ.Յ. Դաշնակցություն, Եփրեմ, Պարսկական Սահմանադրություն (Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական Արխիվ), խմբ. Ա. Ամուրյան, Թեհրան, «Ալիք», 1976, 512 էջ:
58. Հայ Ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1981, 1049 էջ:
59. Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2005, 560 էջ:

60. Ն.Նավասարդյան, Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Մերձավոր Արևելք հոդվածների ժողովածու, հ. IV, Երևան, 2007, էջ 92-96:
61. Նավասարդյան Ն., 1905-1911 թթ. Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հոդվածների ժողովածու, հ. XXVIII, Երևան, ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2011, էջ 112-139:
62. Ռոստոմ, Նամականի, Պեյրուք, Համազգայինի Վահե Սեթեան տպարան 1999, 669 էջ:
63. Միմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Երևան, «Հայագիտակ» 2003-759 էջ:
64. Միմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք III, Երևան, ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2009, 1127 էջ:
65. Ստեփանյան Մ., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1992, 173 էջ:
66. Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցության Պատմություն, հ. Բ, Թեհրան, «Ալիք», 1981, 351 էջ:
67. Տասնապետեան Հ., Պատմություն Հայ Հեղափոխական Շարժման և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության, Լիբանան, Համազգայինի Վահե Սեթեան տպարան, 2009, 498 էջ:
68. Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1989, 330 էջ:
69. Ֆրանգեան Ե., Ատրպատականի (պատկերագրող ժողովածու), Թիֆլիս, Հերմես, 1905, 296 էջ:
70. Аветян А., Русско-Германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны, 1910-1914, Москва, Наука, 1985, 284 с.
71. Алиев С.М., История Ирана XX век, Москва, ИВ Ран-“Крафт”, 2004, 648 с.
72. Ананьич Б., Россия и Международный капитал, 1897-1914, Очерки истории финансовых отношений, Ленинград, Ленинградское отделение “Наука”, 1970, 316 с.
73. Ананьич Б.В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг., (по материалам Учетно-ссудного банка Персии), Ленинград, Изд. “Наука”, Ленинградское отделение, 1975, 211 с.
74. Ананьич Б.В.; Ганелин Р. Ш.; Б.Б. Дубенцов; Потолов С.И., Кризис самодержавия в России 1895-1917, 1984, Ленинград, “Наука”, Ленинградское отделение, 1984, 664 с.
75. Арабаджян З., Иран. Власть, реформы, революции (XIX-XX вв.), М., “Наука” Главная редакция восточной литературы, 1991, 125 с.
76. Арутюнян Г., Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья, Ереван, Армгосиздат, 1956, 163 с.

77. Астафьев И., Русско-германские дипломатические отношения (от Портсмутского мира до Потсдамского соглашения), Изд. Московского университета, 1976, 305 с.
78. Бестужев И.В., Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910, Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1961, 404 с.
79. Бондаревский Г.Л., Английская политика и международные отношения в Бассейне Персидского залива, (конец XIX-начало XX в.) Москва, Изд. "Наука", Главная редакция восточной литературы, 1968, 542 с.
80. Бондаревский Г., "Персидский Залив и Англо-русское соглашение 1907 г.; Проблема проливов", Россия и персидский залив", Спец. бюллетень, N 44, ч III, Москва, АН СССР, Институт народов Азии, 1964, с. 91, 252.
81. Бондаревский Г., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903), Ташкент, Гос. Издат. Узбекской ССР, 1955, 319с.
82. Бор-Раменский Е., К вопросу о роли большевиков Закавказья в Иранской революции 1905-1911 гг., Историк марксист, № 11, 1940, с. 89-99.
83. Волков И.В., Религиозные аспекты переселенческой политики Царизма в Туркестанском крае 1867-1917 гг., Бишкек, Изд. "Илим", 2007, 62с.
84. Выборнов М., Персия и ее вооруженные силы, Гос. Издательство, отдел военной литературы, Москва, Ленинград, 1928, 80с.
85. Годс Реза М., Иран в XX веке. Политическая история, (перевод с английского Дижур И.М.), Москва, "Наука", 1994, 357с.
86. Гореликов С., Иран. Экономико-географическая характеристика, Москва, Гос. Изд. геогр. лит-ры, 1961, 351с.
87. Дорошенко Е., Шитское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., Москва, ИВ РАН, 1998, 237 с.
88. Дорошенко Е., Шитское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., Москва, ИВ РАН, 1998, 237 с.
89. Ежов Г., Монеты эпохи Каджаров, Иран. Истирия, экономика, культура. Сборник статей, Москва, Иститут востоковедения РАН, 2009, с. 69-78, 222с.
90. Ефремов П., Внешняя политика России 1907-1914, Москва, Изд. Международных отношений, 1961, 303 с.
91. Жалобова, Г. А., Правовое обеспечение российских внешнеэкономических интересов на рубеже XIX-XX вв., Прововедение, 2005, № 1, с.193-207, http://uristy.ucoz.ru/publ/kommercheskoe_pravo/zholobova_g_a_pravovoe_obespechenie_roYsijskikh_vneshnetorgovykh_interesov_na_rubezhe_xix_xx_vv/22-1-0-994.
92. Жигалина О.И., Великобритания на Среднем Востоке XIX- начало XX в.. Анализ внешнеполитических концепций, Москва, "Наука", Главная редакция научной литературы, 1990, 166 с.
93. Иванов М., Иранская революция 1905-1911 годов, Москва, Издательство "ИМО", 1957, 559 с.
94. Игнатъев А., Внешняя политика России в 1905-1907 гг. Москва, "Наука", 1986, 304 с.

95. Игнатьев А., Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1904 гг.), Москва, Изд. Социально-экономической литературы, 1962, 242 с.
96. История внешней политики России конец XIX- начало XX века, (от русско-французского союза до Октябрьской революции), Сахаров А. Н., Игнатьев А.В., Тютюхин С. В., Москва, Изд. "Международные отношения", 1997, 672 с.
97. История внешней политики России; Вторая половина XIX в., Золотухин М.Ю., Мелихов Г.В., Рыбаченко И. С., Москва, Изд. "Международные отношения", 1997, 383 с.
98. Казем-Заде Фируз, Борьба за влияние Персии, Дипломатическое противостояние России и Англии, Москва, Центрполиграф, 2004, 543 с.
99. Калугин С., Персидская Казачья его Величества шаха Персии Дивизия, Военно-исторический Вестник, N 11, май, Издание общества любителей русской военной старины, Париж, 1958- с. 15-17.
100. Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, Изд. Ереванского университета, 1988, 306 с.
101. Красняк О.А., Становление иранской регулярной армии в 1879-1921 гг., По материалам архивов русской военной миссии, Москва, Изд. ЛКИ, 2007, 158 с.
102. Кулагина Л.М., Россия и Иран (XIX-начало XX в.), Изд. Дом "Ключ-С", Москва, 2010, 271 с.
103. Кулагина Л.М., К Истории Русско-иранских отношений, Иран. История, экономика, культура, Институт востоковедения РАН, Москва, 2009, с. 105-118.
104. Кулагина Л.М., Из истории закабаления Ирана английским империализмом (Шахиншахский банк в последнее десятилетие XIX в.); Краткие сообщения Института Востоковедения, XIX, Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1956, с. 3-14.
105. Кулагина Л.М., Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX- начале XX в., Москва, Изд. "Наука", 1981, 189 с.
106. Маннанов Б., Из истории русско-иранских отношений конца XIX- начало XX века, Узбекской ССР Ташкент, Изд. "Наука", 1964, 154 с.
107. Мультиатули П., Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917), Москва, Российский институт стратегических исследований, Фив, 2013, 839 с.
108. Новая История Ирана, Христоматия, отв. ред., Иванов, М., Изд. Наука, Главная редакция восточной литературы, Москва, 1988, 327 с.
109. Остальцева А., Англо-русское соглашение 1907 года. Влияние Русско-японской войны и революции 1905-1907 годов на внешнюю политику царизма и на перегруппировку европейских держав, Изд. Саратовского университета, 1977, 276 с.
110. Павлович М., Иранский С., Персия в борьбе за независимость, Москва, Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, 1925, 182 с.

111. Павлович М.П. (Мих. Вельтман), Империализм и Борьба за великие железнодорожные и морские пути будущего, Книга первая, часть вторая, изд. Второе дополненное, Москва, Книгоиздательство "Коммунист", 1918, 179 с.
112. Пикатова Н., Русская пресса о деятельности посланника Российской Империи в Персии Н.Г. Гартвига в период революции 1905-1911 гг., Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, стр. 19, Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, N 146, 2012, с. 14-20.
113. Покровский Н., Кавказские войны и имамат Шамиля, 2 издание, Москва, Росспэн, Институт истории, Сибирского отделения РАН, 2009, 580 с.
114. Риттих П., Отчет о поездке в Персию и Персидский Белуджистан в 1900 г., ч. I, СПб, 1901-564 с.
115. Рихсиева Н. Р., К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам) Востоковедение (литературоведение, история), сборник научных трудов N 564, Ташкенский ордена Трудового Красного Знамени гос. Университет им. В. И. Ленина, Ташкент, 1978, с. 129-137.
116. Ротштейн Ф., Международные отношения в конце XIX века, Ленинград, Издательство АН СССР (Лен. отдел), 1960, 708 с.
117. Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века. Сборник документов, сост. Н. Куканова, Москва, "Наука", 1984, 292 с.
118. Сеидов, Р.А., Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века, Москва, "Наука", 1974 -245 с.
119. Силин А.С., Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, Москва, "Наука", 1971, 358 с.
120. Смирнов К., Записки воспитателя персидского шаха, 1907-1914 годы, (с приложениями), Тель-Авив, Издательство "Иврус", 2002, 335 с.
121. Стрелянов (Калабухов) П., Казаки в Персии 1909-1918, Москва, Центрполиграф, 2007-445 с.
122. Сухоруков С.А., Иран между Британией и Россией, от политики до экономики, С. Петербург, Алетейя, 2009, 173 с.
123. Хвостов, В.М., История дипломатии: Дипломатия в новое время (1871-1914), Т. II, Москва, Госиздат Политической литературы, 1963, 820 с.
124. Широкоград А., Персия-Иран. Империя на Востоке. (Друзья и враги России), Москва, Изд. "Вече", 2010, 376 с.
125. Шитов Г., Персия под властью последних Каджаров, Ленинград, Изд. Академии Наук СССР, 1933, 229 с.
126. Шкунов В., История внешней торговли Российской империи с государствами Востока в XVII-XIX вв. в исследованиях и документах, том I, Самара, Поволжский фил. Ин-та Российской истории РАН, 2008, 405 с.
127. Шульце Э., Борьба за персидско-месопотамскую нефть, Москва, "Красная новь", 1924, 95с.
128. Abbas Amanat, Pivot of the Universe, Nasir-Al-Din Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896, Los Angeles, Berkley, Oxford, University of California Press, 1997, 536 p.

129. Abrahamian Er., *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, 2008, 264 p.
130. Abrahamian Er., *Iran between Two Revolutions*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1982, 561 p.
131. Afary J., *Armenian Social Democrats, the Democrat Party of Iran, and Iran-e Naw: a Secret Camaraderie, Iran and Iranian Studies*, <http://www.janetafary.com/wp-content/uploads/docs/afary-article-armeniansocial.pdf>:
132. Afary J., *Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolution Social Movements in Iran*, Social movements, Protest and Contention, vol. 2, ed. J. Foran, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994, pp. 21-43.
133. Afary J., *The Iranian Constitutional revolution: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of feminism*, New York, Columbia University Press, 1996, 448 p.
134. Batterfield P., *The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914*, Göttingen, 1932, 82 p.
135. Bayat Mongol, *Mysticism and Dissent: Socioreligious Thought in Qajar Iran*, New York, Siracuse University Press, 1982, 229 p.
136. Berberian H., *Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland*, Westview Press, 2001, 225 p.
137. Beryl Williams, *Great Britain and Russia 1905 to the 1907 Convention*, British Foreign policy under Sir Edward Grey, Ed. by Hinsley F.H., London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1977- pp. 133-148, 699 p.
138. Bonakdarian Mansour, *Britain and Iranian Constitutional Revolution 1906-1911; Foreign Policy, Imperialism and Dissent*, pp. 13-17, New York, Syracuse Unoversity Press, 2006, 577 p.
139. *British influence in Persia, 1900-1921*, Great Britain, Encyclopedia Iranica, iv, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-iv>
140. Browne Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1911*, London, Cambridge University Press, 1910, 470 p.
141. Browne Edward G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, London, Cambridge University Press, 1914, 357 p.
142. Chaqueri C., *Armenian-Iranians and the Birth of Iranian Socialism: A Historical Persual, The Armenians of Iran, The paradoxical of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. by Chaqueri C., Massachusetts, Harvard University Press Cambridge, 1998, pp. 77-118, 409 p.
143. Chaqueri C., *Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Persual, The Armenians of Iran, The paradoxical of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. by Chaqueri C., Massachusetts, Harvard University Press, Cambridge, 1998, pp.1-23, 409 p.
144. Chirol V., *The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence*, London, John Murray, 1903, 595 p.
145. Churchill R., *The Anglo-Russian Convention of 1907*, Iowa, Cedar Rapid, 1939, 365 p.

146. Considine J., Kerr W., *The Russian Oil Economy*, UK Northampton, MA, USA, Edward Elgar Publishing, 2002, 360 p.
147. Cottam W., *Nationalism in Iran*, University of Iran, London, University of Pittsburgh Press, 1964, 547p.
148. Crisp O., "The Russian Liberals and the 1906 Anglo-French Loan to Russia", *SEER (The Slavonic and European Review)*, (39), London, University College, 1961, pp. 11-17.
149. Curzon, G.N., *Persia and the Persian Question*, vol. I, II, London, Frank Cass & Co.LTD, 1966, 639p.
150. Earle, Edward Mead, *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway; a study in imperialism, 1894-1954*, New York, Russell & Russell, 1966, 364p.
151. Felix Patrikeeff and Harold Shukman, *Railways and Russo-Japanese War: Transporting War*, London and New York, Routledge, 2007, 165 p.
152. Firuz Kazem-Zadeh, *Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperializm*, New Haven and London, Yale University Press, 1968, 711 p.
153. Foran John, *Social Trasformation in Iran from 1500 to the Revolution*, Boulder-San Francisco-Oxford, Westview Press, 1984, 452 p.
154. Fraser D., *Persia and Turkey in Revolt*, London, p. 235-236, Edinburgh and London, William Blackwood and Sons, 1910, 440 p.
155. Frederik Coene, *The Caucasus. An Introduction*, London and New York, Taylor & Fracis Group, Routledge, 2010, 238 p.
156. Graham D. Goodlad, *British Foreign and Imperial Policy*, London and New York, "Routledge", 2000, 121p.
157. Hurewitz J.C., *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, vol. I, *European Expansion, 1535-1914*, 2-ed ed., New Haven and London, Yale, University Press, 1975, 616 p.
158. Hurewitz J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East; A Documentary Record, 1535-1956*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 750 p.
159. James D. Clark, *The Constitutional movement and Russian intervention in Tabriz 1907-1911, Iranian-Russian encounters, Empaires and revolutions since 1800*, Ed. By Stephanie Cronin, New York, Routledge, 2013, p. 222-258.
160. Jennifer Siegel (Foreward by Paul Kennedy), *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, London and New York, I.B. Tauris & Co. Ltd, 2002, 283 p.
161. John Albert White, *Transition to Global Rivalry, Alliance Diplomacy and the Quadruple Entente, 1895-1907*, Cambridge, University Press, 1995, 344 p.
162. Kagarlitsky B., *Empire of the Periphery, Russia and the World System*, Pluto Press, London, Ann Arbor, MI, 2008, 364 p.
163. Keddie N., *Religion and rebellion in Iran: the tobacco protest of 1891-1892*, London, Frank Cass & CO Ltd, 1966, 163 p.
164. Keddie Nikki R., Yann Richard, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*. New Haven, Yale Uneversity Press, 1981, 323 p.
165. Keddie R. Nikki, *Iran, Religion, Politics & Society, Collected Essays*, London, Frank Cass, 1980-243 p.

166. Kotilaine J.T., *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century*. Windows on the World, Brill, Leiden-Boston, 2005, 611 p.
167. Lambton A.K.S., *Landlord and peasant in Persia*, London, I.B.Tauris & Co Ltd., 1991, 444 p.
168. Lambton A.K.S., *Qajar Persia, Eleven Studies*, London, I.B.Tauris & Co Ltd., 1987, 341 p.
169. Lawrence G. Potter, *The Consolidation of Iran's frontier on the Persian Gulf in the Nineteenth Century*, *War & Peace in Qajar Persia, Implications Past and Present*, Ed. By Farmanfarmanian R., London and New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2008, pp. 125-148.
170. Lenczowski G., *Russia and the West in Iran 1918-1948, A Study in Big-Power Rivalry*, New York, Greenwood Press, 1968, 383 p.
171. Lenczowski J., *The Middle East in World Affairs*, Fourth Edition, Ithaca and London, Cornell University Press, 1980, 863 p.
172. M., Shuster, *The Strangling of Persia*, New York, Century Co., 1912, 423 p.
173. Marian Kent, *Constantinople and Asiatic Turkey 1905-1914*, *British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Ed. by Hinsley F.H., London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1977, pp. 148-165, 699 p.
174. Marvin L. Entner, *Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914*, *University of Florida Monographs, Social Sciences*, Gainesville, Florida, University of Florida Press, No. 28, 1965, 80 p.
175. McDaniel Robert A., *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1974, 259 p.
176. Nalbandian L., *The Armenian Revolutionary movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nintheenth Century*, Barkley, Los Angeles, University of California Press, 1963, 247 p.
177. Neilson K., *Britain and Last Tsar, British policy and Russia, 1894-1917*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 408 p.
178. Peter Waldron, *State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917*, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, Cambridge University Press, 2006, 765p.
179. Shahbaz Shahnavaz, *Britain and the opening up of South-West Persia 1880-1914, A study in imperialism and economic dependence*, London and New York, Routledge Curzon, Taylor & Francis Group, 2005, 290p.
180. Stephan Cronin, *Bilding a New Army: Military Reforms in Qajar Iran, War and Peace in Qajar Persia, Implication Past and Present*, Edited by Roxan Farmanfarmanian, *History and Society in the Islamic world, USA and Canada*, Routledge, 2008, pp. 47-88, 234p.
181. Suny R., *Armenia in Modern History, Looking toward Ararat*, Indianapolis, Indiana University Press, 1993, 304 p.
182. Sweet D.W. and Langhorne, *Great Britain and Russia 1907-1914*, *British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Ed. by Hinsley F.H., London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1977, pp. 236-255, 699 p.
183. Sykes P., *A history of Persia*, London, Macmillan and Co., 1915, 785 p.

184. The Cambridge History of British Empire, vol.III, London, Cambridge, Cambridge University Press, 1959, 948 p.
185. The Economic History of Iran 1800-1914, Edited by Ch. Issawi, Chocago and London, The University of Chicago Press, 1971, 404 p.
186. The Russian economy and banking system, Boris Ananich, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, Cambridge University Press, 2006, pp. 394-428.
187. Whigham H. J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, London, Isbistern and Company Lmted., 1903, 424 p.
188. Wilber Donald N., Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran (1878-1944), New York, Exposition Press: Hicksville, 1975, 300 p.
189. دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، تهران، انتشارات سجن، ۱۰۱۴، ۱۳۷۹ صفحه
190. محمد تقی لسان الملک سپهر، ناسج التواریخ، تاریخ قاجاریه، جلد سوم، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران، اساطیر، ۱۹۲۳، ۱۳۷۷ صفحه
191. احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله اذربایجان، تهران، صدای معاصر، انتشارات مجید، ۱۳۷۹، ۷۹۳ صفحه
192. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، با پیشگفتاری از رحیم رضا زاده ملیگ، چاپ سوم، تهران، انتشارات مجید، ۱۳۷۹، ۸۸۰ صفحه
193. ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، بخش اول، چاپ پنجم، تهران، نشر پیگان، ۱۳۷۷، ۶۱۸ صفحه
194. ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، بخش دوم، چاپ پنجم، تهران، نشر پیگان، ۱۳۷۷، ۶۱۸ صفحه

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբբաս-Միրզա 21, 59.
 Ազուդ օլ-Մուր 145, 162.
 Ալի Ասդար Ամին օս-Մալթան 39-40, 65, 119-120, 125, 175, 188.
 Ալի Ղուլի խան օլ-Մամալեք 150, 182.
 Ամին օս-Մալթան 39-40, 119-120.
 Այն եղ-Դուռլեն 129.
 Բադիր խան 129, 154-155.
 Բարկլի Ջ. 135, 151, 158, 169, 185-186.
 Բենկենդորֆ Ա. 80-81, 95-96, 98, 135, 167-168, 171, 185.
 Բյուկենեն Ջ. 188, 199, 202.
 Բրոուն Է. 132.
 Գաբրովիզ Ն. 95, 100-101, 123, 125, 127, 130, 135.
 Գիրս Ն. 54.
 Գրանտ Դաֆֆ 121.
 Գրեյ Էդ. 15, 77, 94, 96, 98-99, 108, 121, 128, 131-132, 144, 151, 162, 166, 168, 171, 185, 188, 191.
 Դաբիժա Ա. 72, 193, 200, 203.
 Դ'Արսի Ուիլիամ Նոկս 41-42.
 Դոլգորուկի Ն. 53.
 Դոմոստովիչ Ա. 62.
 Եփրեմ խան Դավթյան 134, 155, 175, 197.
 Զիլ օս-Մալթան 83.
 Զինովն Ի. 12, 54-55, 76.
 Իզնաստ Ն. 23.
 Իզվոլսկի Ա. 96-97, 101, 104, 109, 123, 125, 127, 136, 140, 158.
 Լամսդորֆ Վ. Ն. 42.
 Լենսդաուն Գ. 80, 109.
 Լյալսով Վ. 127-128, 145-146.
 Խանիկով Ն. 23.
 Կոկովցով Ն. 84, 87, 100, 123, 136-137, 142, 178, 186-188.
 Կոսազովսկի Վ. 64-65.
 Հարդինգ Ա. 42.
 Ղաջարական արքայատոհմ 18, 21, 65, 176, 202, 207.
 Միլլեր Ա. 140, 193-196, 198, 200.
 Ստոլիպին Պ. 98, 123, 133, 137, 159.
 Վալի-խան Սեփահյար 129, 145, 147,

Մոզաֆֆար եղ-Դին շահ 37, 65, 83, 118-119.
 Մոհամմադ Ալի շահ 65, 83, 122, 126-127, 143-145, 172, 177, 182, 191, 211.
 Մոհրեշամ օս-Մալթան 163.
 Մոսթոուֆի օլ-Մամալեք 154-156, 162, 164.
 Նասր եղ-Դին շահ 30, 37, 58, 60, 62, 64-65.
 Նասր օլ-Մուր 162-163, 174, 185.
 Նաուս Ջոզեֆ 40, 47, 100, 120.
 Նեկրասով Ն. 193, 196.
 Ներատով Ա. 164, 166-168, 171, 179, 182-184, 186, 188, 190, 192.
 Նիկոլայ Բ. 31, 84, 87, 91, 98, 137, 141, 150, 160, 179, 182-184.
 Նիկոլսոն Ա. 108-109, 131, 139, 171.
 Շոա օս-Մալթան 172, 249-180-181, 183, 186.
 Շուսթեր Մ. 12, 164-165, 173, 175, 177-180, 182, 184-191, 197.
 Շպեյեր Ա. 75, 82.
 Չարիկով Ն. 131.
 Չարկովսկի Պ. 64.
 Պոլյակով Լ. 34, 50.
 Պոլյակով Յ. 35, 50.
 Պոխիտոնով Ի. 180-181, 183.
 Պոկլսկի-Կոզելլ Ս. 135, 154, 160.
 Ռեզա շահ Փահլավիի 58.
 Ռոդիգեր Ա. 136.
 Սաբին Է. 135, 140-141, 145-146, 182.
 Սազոնով Ս. 12, 154, 156, 158-161, 163, 191, 195-196, 199, 201-203.
 Սաթթար խան 129, 154.
 Սալար օղ-Դուռլեն 170-171, 176, 200, 202.
 Սամադ օս-Մալթան 130, 143, 174, 187, 189, 193.
 Սարդար Ասադ 143, 145, 155, 171-172, 175, 197.
 Սթոուքս Չ. 167-169.
 Սմիրնով Կ. 13, 146.
 Սնարսկի Ի. 126.

152, 154-155, 163.
 Վարտիսլավ Ա. 140.
 Վիլիելմ Բ. 91.
 Վիշնեգրադսկի Ի. 54.
 Ֆաթհալի շահ 20, 59.

Մուլսերի Ռ. 79.
 Մտեփան Լիանոզով 33, 196.
 Վիտտե 8. 12, 31, 34-35, 42, 56.
 Վոստոկ-Պոպով 183, 186, 190.
 Վորոնցով-Ղաշկով Ի. 137, 140, 154, 195.
 Քերզոն Զ. 12, 79.
 Օ'Բերնի 182.

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

ԱՄՆ 161, 164, 206.
 Այսրկովկաս 18-19, 21, 45, 55, 57, 89, 114-115, 123, 141, 173.
 Անգլիա 23, 30, 69, 73, 75, 77-78, 81-82, 95, 100, 102, 106, 133, 137, 177, 191-192.
 Աշուրադե կղզի 23.
 Ասթարա 13, 33, 37, 57, 95, 106, 186, 201.
 Աստրաբադ 23, 33, 45, 170, 172-173, 200-201.
 Աստրախան 5, 36.
 Ատրեկ 27.
 Ատրպատական 6, 45, 55, 65, 115, 118-119, 125-126, 128, 130, 133, 137-138, 141, 148, 198-200, 211.
 Արաքս 21.
 Արդաբիլ 45, 67, 173, 175.
 Աֆղանստան 24-27, 65, 76, 79, 81, 98-99, 106, 112.
 Բաբա-Ղերմեզ 26.
 Բալկաններ 90, 96, 127, 210.
 Բաղդադ 74-76, 93, 95, 98-99, 104-105, 108, 160, 171.
 Բաղեշահ 126.
 Բանդար-Աբգաս 57, 70-71, 102, 105-106, 130, 186.
 Բասրա 71-72, 75.
 Բաքու 19, 36, 41, 115, 142, 171-172.
 Բելուջիսթան 81, 106.
 Բելոլին 91, 104.
 Բիրջան 57, 102, 105-106.
 Բուշեհր 71-72, 130, 139, 158, 186.
 Գերմանիա 10, 13, 25, 56, 73-75, 90-100, 104, 112, 138, 159, 167, 210.
 Գիլյան 45, 67, 128, 134-135, 142, 144, 198.
 Եվրոպա 60, 72, 77, 87, 93, 119, 143, 158, 171.
 Զիրգյանդե 144.
 Էնգելի 36, 45, 50, 57, 89, 134, 138, 142,

Թավրիզ 32, 36, 40, 45, 52, 55, 57-58, 67, 83, 94, 115, 120, 125, 129, 130-131, 135, 140-142, 149, 152, 154, 16, 173, 179, 184, 193-200.
 Թեհրան 20, 24, 32-34, 39-40, 42, 47, 50, 52-53, 57, 62-63, 65-67, 75, 82, 89, 93, 95, 100, 104, 117, 121-122, 126-128, 131, 135, 140, 142-144, 146-147, 151-153, 160, 166-169, 172, 174-178, 180, 182, 185-193, 197, 199, 202.
 Թուրքեստան 200.
 Թուրքիա 92-93, 115, 138, 141.
 Թուրքմենստան 26.
 Իրան 5-29, 31-41, 43-62, 66-70, 73-75, 77-90, 92-95, 98-126, 128-130, 132-141, 143-144, 147-153, 157-162, 164-171, 175, 177-179, 182-185, 187-194, 196-212.
 Լինգե 71, 130.
 Լոնդոն 25, 72, 77, 80, 95-97, 99, 107, 109, 126, 128, 131-132, 134-135, 137, 143, 147, 150, 152, 157, 167-168, 171, 177, 182, 184, 187, 190, 201.
 Լուրիսթա 201.
 Կ.Պոլիս 73, 206.
 Կասպից ծով 5-6, 20-21, 23-24, 27, 33-34, 38, 40, 49, 142.
 Կենտրոնական Ասիա 6, 22-23, 25, 64, 207.
 Համադան 50, 67, 89, 95, 104, 179.
 Հեռավոր Արևելք 72, 74-75.
 Հյուսիսային Կովկաս 6, 22.
 Հնդկաստան 20, 25-27, 41, 48, 50, 79, 207.
 Ղազվին 36, 40, 50, 57, 134, 138, 142-144, 156, 163, 175, 179, 182, 186-187, 192-193, 197-198.
 Ղասրե-Շիրին 104, 106.
 Ղարադաղ 156, 163.

- 147, 149, 189, 196, 198.
Թալիշյան լեռներ 27.
123, 127, 131-135, 137, 139, 147, 150, 152-153, 158, 162, 164, 166-168, 170-171, 185, 187-188, 202-203, 205, 207-211.
Մեշիեղ 26, 33-34, 36, 104, 139, 170, 173, 175, 193, 196, 200, 201.
Մերձավոր Արևելք 22, 80.
Մերձավոր և Միջին Արևելք 9, 11, 52, 76, 90, 93-94, 210.
Միջին Արևելք 8, 26, 73-74, 76-77, 79, 81, 90, 109, 209.
Մոսկվա 36.
Մուհամմարա 179.
Մուղանի տափաստան 27.
Յագղ 106, 205.
Նասրաթաբադ 36, 57.
Շատ ալ-Արաբ 75.
Շիրազ 158, 184-186.
Ուրմիա 33, 36, 58, 67, 150, 152, 156.
2. Վալիխանով 23.
Չիկիշյար 33.
Պամիր 25, 27.
Պարսից ծոց 13, 39-42, 49-51, 53-54, 57, 70-72, 74-82, 93, 95, 99, 103, 107-109, 127, 130, 185, 210.
Պարսկաստան 21, 34, 36, 46, 55, 74-75, 79, 133, 209.
Ջուֆա (Ջուղա) 52, 55, 57-58, 140-142, 152.
Ռեշտ 33-34, 36, 45, 50, 54, 134-135, 142, 149, 175, 189, 193, 196-199.
Ռուսական կայսրություն 5, 7-11, 13, 15, 18, 22, 25, 28, 32, 35, 59, 70, 74, 90, 114, 137, 177, 206, 207, 208, 210, 211.
Ճապոնիա 73-74, 94, 97, 112.
Մազանդարան 23, 45, 67, 170.
Մեծ Բրիտանիա 6-10, 12-14, 19-20, 22, 25-30, 32, 37-39, 48-50, 52, 56, 59, 61, 69-70, 72-78, 80-82, 86-87, 90, 93-94, 96-102, 104-105, 107-113, 121-
Ռուսաստան 5-14, 18-27, 29-36, 38-56, 58-59, 61-62, 66-94, 96-106, 107-108, 110-115, 117, 121-123, 128, 130-134, 136-139, 141-142, 145, 147, 149-150, 152-153, 156-158, 160-164, 166-173, 175, 177, 179-182, 185-194, 196, 198-201, 205-212.
Ս. Պետերբուրգ 23, 39, 42, 54, 67, 76, 81-82, 86, 89, 99, 103, 109, 111, 123, 126, 131, 135, 138-139, 149-150, 152, 156, 159, 164, 177-178, 181-185, 188, 194, 199-201, 203.
Սեծովյան նեղուցներ 22, 93, 96, 107, 206, 210.
Սեփահսալար 127.
Սիսթան 33, 57, 81, 89, 98.
Սուեզի ջրանցք 50, 54.
Սպահան 36, 67, 72, 85, 88, 104, 106, 130, 143-144, 158, 184, 186, 205.
Վոլգա-Կասպյան 5.
Տիբեթ 81, 98-99, 112.
Փանջաբ գետ 27.
Փարսիզ 80, 92, 99, 191.
Փոքր Ասիա 56, 90, 210.
Քաշան 33.
Քարուն 50-51, 53.
Քերմանշահ 57, 95, 106, 201.
Քուշան 163, 200.
Քուվեյթ 75-76.
Քրդստան 137-138, 201.
Օսմանյան կայսրություն 5-6, 27, 56, 73, 75-76, 108, 137, 205, 207, 210.
Ֆարս 39.
Ֆրանսիա 22, 31, 56, 72-74, 78, 90-92, 97, 167-168, 191.

ՆԱԶԵԼԻ ՍԵՐՇԻԿԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

**ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ**

Ստորագրված է տպագրության՝ 07.10.2020

Թուղթը՝ «օֆսեթ»։ Ֆորմատ՝ (60x84) 1/16:

Տառատեսակը՝ Sylfaen: 15.75 տպ. մամլ.:

Պատվեր՝ 260: Տպաքանակ՝ 150

Հայաստանի Ազգային

Պոլիտեխնիկական

Համալսարանի տպարան

Երևան, Տերյան 105 Հեռ.՝ 52-03-56

Типография Национального

Политехнического Университета

Армении

Ереван, ул. Теряна 105 Тел.: 52-03-56

[2500m]

ՀԱՆ ՂԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՒՆ ԳՐԱԴՆ

FL0641141

№ 106701

ՆԱԶԵԼԻ ՍԵՐժԻԿԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու: ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Ավարտել է ԵՊՀ իրանագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության բաժինը: Դասավանդում է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնում,

Հայ-ոտոսական համալսարանի Իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտում, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի արևելագիտության ֆակուլտետում: Գիտական հետազոտությունների ոլորտներն են Իրանի նոր և նորագույն պատմության, ինչպես նաև Կովկաս-Կասպյան և Կենտրոնասիական տարածաշրջանի անվտանգային համակարգի հիմնախնդիրները: Շուրջ երկու տասնյակ գիտական և վերլուծական հոդվածների հեղինակ է: